

АРХЕОЛОГІЯ

XI

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

ТОМ XI

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КІЇВ — 1957

Друкується за постановою вченої ради Інституту археології
Академії наук Української РСР

Редакційна колегія:

С. М. Бібіков (відповідальний редактор), В. Й. Довженок,
Є. В. Максимов, М. Я. Рудинський, О. І. Тереножкін, І. Г. Шовкопляс.

А. Т. БРАЙЧЕВСЬКА

**ПІВДЕННА МЕЖА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
НА ДНІПРІ**

(За матеріалами розкопок останніх років)

Ще на початку минулого століття В. І. Гошкевич відкрив на нижньому Дніпрі цілий ряд городищ елліпістичного і римського часу. Частину їх він дослідив, причому археологічний матеріал виявився частково близьким до черняхівських пам'яток.

В 1951—1955 рр. у зв'язку з будівництвом Каховської ГЕС Інститутом археології АН УРСР і почасти Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР були проведені на нижньому Дніпрі широкі дослідження пам'яток елліпістичного і римського часу. Були виявлені і досліджені нові пам'ятки, а також проведені розкопки на городищах, відкритих В. І. Гошкевичем. Під час цих розкопок зустрічався в більшій чи меншій кількості матеріал черняхівського типу. Матеріал, аналогічний черняхівському, виявлено в останні роки на нижньому Інгульці, на північному узбережжі Чорного моря і навіть в Криму.

У зв'язку з цими новими відкриттями постало питання, як далеко на південь, зокрема по течії Дніпра, поширення черняхівська культура, що займає в основному більш північну, лісостепову смугу Східної Європи, і чи можна віднести до черняхівських пам'ятки перших століть н. е. крайнього півдня Української РСР.

Питання про південну межу черняхівської культури набуває особливої ваги, оскільки його нерідко торкаються в дискусії про етнічну приналежність населення, яке залишило черняхівські пам'ятки. Наявність певної кількості черняхівського матеріалу на крайньому півдні Української РСР приводиться часом як доказ того, що черняхівська культура належала не тільки лісостеповому населенню, яке може бути пов'язане з слов'янами, а й неслов'янському причорноморському населенню. З цього роблять висновок, що носіями черняхівської культури були нібіто різні етнічні групи населення.

Так, в книзі О. Л. Монгайта¹ читаємо: «...під назвою черняхівської культури археолози поки об'єднують пам'ятки, що належать не тільки слов'янам, а й іншим племенам (мабуть, сарматам, фракійцям і т. д.), і поки не мають точних даних для визначення власне слов'янських пам'яток черняхівської культури». Аналогічний погляд знаходимо і в статті Ю. В. Кухаренка, присвяченій розкопкам поселення і могильника біля с. Привільне: «Як приклад можна навести міцю укорінений вже погляд на придніпровські поля поховань як на пам'ятки виключно слов'янські. Для багатьох наявність на поселенні або в похованні сіро-

¹ А. Л. Монгайт, Археология в СССР, М., 1955, стор. 314.

лощених гончарських посудин т. зв. черняхівського типу є своєрідним паспортом їх слов'янської приналежності. Проте такі посудини в той час мали надзвичайно велике поширення і побутували у різних племен і народів. При уважному ж вивчені всіх елементів культури населення, яке залишило нам поля поховань, можна виділити цілий ряд окремих груп пам'яток, в тій або іншій мірі відмінних одна від одної і, видимо, таких, що належали різним племенам»¹.

Такі або подібні погляди часто висловлюються й іншими археологами.

Нам здається, що питання про поширення черняхівських пам'яток на південні дещо заплутане. Незважаючи на те що зібрано вже значний археологічний матеріал, ще не зроблено висновків відносно того, як далеко на південнь сягає черняхівська культура.

Питання про південну межу черняхівської культури пов'язане ще з одним важливим питанням — про слов'янську колонізацію Північного Причорномор'я. Деякі автори на підставі знахідок матеріалу, аналогічного черняхівському, твердять про заселення слов'янами Північного Причорномор'я вже на початку I тис. н. е.

Все це змушує дуже уважно поставитись до з'ясування південної межі черняхівської культури.

* * *

*

Основною територією поширення черняхівської культури є смуга Лісостепу, південна межа якої по Дніпру проходить в районі Кременчука. Проте по течії Дніпра черняхівські пам'ятки опускаються і далі на південь, займаючи північну частину степової смуги.

Відрізок Дніпра між Кременчуком і Дніпропетровськом досліджений дуже слабо. Тут відомо лише два пункти з випадковими знахідками (Переволочна², Старий Орлик³).

Узбережжя озера ім. Леніна, що являє собою відрізок Дніпра між Дніпропетровськом і Запоріжжям (стара назва «Дніпровське Надпоріжжя») густо наскичене пам'ятками черняхівського типу (див. карту). Початок їх дослідження був покладений ще під час робіт Дніпробудівської експедиції 1927—1933 рр.⁴. В довоєнні і післявоєнні роки було продовжено їх дослідження. Всього відомо тут 15 пунктів з черняхівськими пам'ятками (Привільне, Ново-Олександрівка, Федорівка, Башмачка, Микольське, Волоське, Лоцмано-Кам'янка та ін.). В числі їх поселень, 4 могильники і 4 пункти з випадковими знахідками⁵.

Ю. В. Кухаренко, вивчаючи матеріали поселення і могильника біля с. Привільне, прийшов у вказаній статті до висновку, що надпоріз'я «поля поховань» являють собою особливу групу, яка значно відрізняється від більш північних пам'яток полів поховань Середнього Півднів'я. Положення області Надпоріжжя досить далеко на півдні в степовій смузі, сприяє виникненню уявлення про відмінні риси пам'яток, оскільки окраїнні території звичайно в більшій мірі зазнавали чужих культурних впливів, ніж центральні. Проте вивчення матеріалів

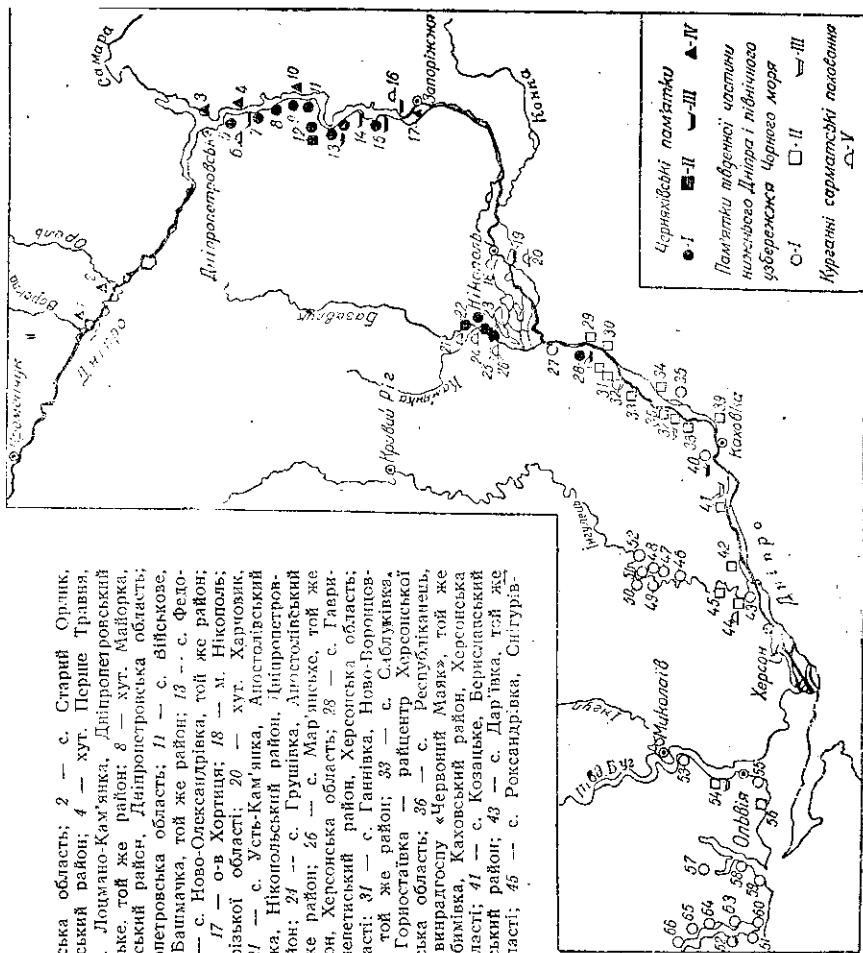
¹ Ю. В. Кухаренко, Поселение и могильник полей погребений в с. Привольном, СА, XXII, стор. 125.

² Матеріали наукового архіву Інституту археології АН УРСР.

³ Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926, стор. 85.

⁴ Хроніка археології та мистецтва, ч. I, К., 1930, стор. 17—18.

⁵ Матеріали польових досліджень цих пам'яток, що зберігаються в науковому архіві Інституту археології АН УРСР, опубліковані лише частково: Ю. В. Кухаренко, Поселение и могильник полей погребений в с. Привольном, СА, XXII; А. Т. Брачевська, Поселення черняхівського типу в с. Микольському на Дніпрі, АП, т. 1955. Речові знахідки знаходяться у фондах Інституту археології АН УРСР, Київському та Дніпропетровському історичних музеях.

1 — с. Переволони, Каштанівський район, Полтавська область; 2 — с. Старий Орлик, той же район; 3 — с.ше Стара Орлик, Дніпропетровський район; 4 — хут. Переїне Травня, Килимівський район, Полтавська область; 5 — смт. Лодовано-Кам'янка, Дніпропетровський район; 6 — хут. Раківка, той же район; 7 — с. Волоське, той же район; 8 — хут. Майорка, той же район; 9 — с. Миколаївка на Дніпра, Солонянський район, Дніпропетровська область; 10 — хут. Запорожець, Солонянський район, Дніпропетровська область; 11 — с. Вільське, Солонянський район, Дніпропетровська область; 12 — с. Башмачка, той же район; 13 — с. Федорівка, Верхньодніпровський район, Запорізька область; 14 — с. Ново-Олександрівка, той же район; 15 — с. Привілате, той же район; 16 — м. Запоріжжя; 17 — о-в Хортиця; 18 — с. Ново-Олександрівка, той же район; 19 — смт. Кам'янка-Дніпровська — районет Запорізької області; 20 — хут. Харковик, Кам'янсько-Дніпровський район, Запорізька область; 21 — с. Усть-Кам'янка, Апостолівський район, Дніпропетровська область; 22 — с. Олександривка, Нікопольський район, Дніпропетровська область; 23 — с. Переяславці Хутори, той же район; 24 — с. Рушинка, Апостолівський район, Дніпропетровська область; 25 — с. Кут, той же район; 26 — с. Мар'янівка, той же район; 27 — с. Златогірська Балка, Ново-Волинський район, Херсонська область; 28 — с. Гаївцівка, той же район; 29 — с. Мала Лепетиха, Великодніпровський район, Херсонська область; 30 — с. Велика Лисенка — районет Херсонської області; 31 — с. Ганинівка, Ново-Борисівський район, Херсонська область; 32 — с. Дудутки, той же район; 33 — с. Саблужівка, Бериславський район, Херсонська область; 34 — с. Горностаївка — районет Херсонської області; 35 — с. Каїр, Голоногівський район, Херсонська область; 36 — с. Ресрідній Канів, Бериславський район, Херсонська область; 37 — с.ще винадоступ «Перший Маяк», той же район; 38 — с. Вербівка, той же район; 39 — с. Любомівка, Каховський район, Херсонська область; 40 — м. Вересківка — районет Херсонської області; 41 — с. Козацьк, Верхністаничний район, Херсонська область; 42 — с. Понятівка, Херсонський район; 43 — с. Дар'ївка, той же район; 44 — с. Білозерка — районет Херсонської області; 45 — с. Роксандівка, Снігурівський район, Миколаївська область; 46 — с. Гагарінка, той же район; 47 — хут. Ново-Копакове, той же район; 48 — хут. Івано-Кептине, той же район; 49 — с. Афанастика, той же район; 50 — с. Снігурівка — районет Миколаївської області; 51 — с. Василівка, Снігурівський район; 52 — с. Євгенівка, той же район; 53 — с.ше Радса, Верварівський район; Миколаївська область; 54 — с. Коярика, Опаківський район, Миколаївська область; 55 — с. Дніпровське, той же район; 56 — хут. Пігухівка, той же район; 57 — с. Дмитрівка, Тилігульський район, Миколаївська область; 58 — с. Лиман, той же район; 59 — с. Вікторівка, той же район; 60 — с. Коблеве, Комінтерновський район; 61 — хут. Копарі, Комінтерновський район; Одеска область; 62 — с. Раждеве, той же район; 63 — хут. Калустине, Тилігульський-Верхній район, Миколаївська область; 64 — с. Анатолівка, той же район; 65 — хут. Атачанка, той же район; 66 — с. Ташине, той же район.

Карта поширення археологічних пам'яток перших століть н. с. в Нижньому Подніпров'ї.

Надпоріжжя переконує в тому, що нічим істотним пам'ятки цієї області не відрізняються від інших черняхівських пам'яток.

Черняхівські поселення Надпоріжжя звичайно неукріплені¹. Вони розташовані на пологих схилах берега Дніпра, часто на краю другої надзаплавної тераси, недалеко від води. Про типи жителів ми можемо судити на підставі розкопок в Микольському (1940, 1941 і 1950 рр.) і в Привільному (1929 р.). В першому пункті відкрито 7 житл, в другому — 2. Всі житла були частково заглиблени в землю. В Микольському відкрито майже наземні житла, заглиблени лише на 15 см від давньої поверхні, і більш глибокі. Найбільш глибокі житла були в Привільному — вони були заглиблени від 70 см до 2 м. Житла ці були влаштовані на схилі, цим, очевидно, і пояснюється значна заглибленість їх частин, протилежних річці. Більшість жителів мала прямокутну форму, але деякі мали округлу форму, що наближалась до свальної.

В багатьох житлах виявлено ямки від дерев'яних стовпів і грудки глинняної обмазки з відбитками жердин і пруття. Це свідчить про те, що стіни будівель споруджувались на дерев'яному каркасі, обмазаному зверху шаром глини. В житлах зустрічалися залишки вогнищ або печей з глинняним черенем. Одна піч була кам'янкою. В Микольському виявлено літні печі, розташовані поза житлами. Там же відкрито десяток господарських ям, частина з яких знаходилась в житлах. Деякі житла мали вихід, часом у вигляді східців (Микольське).

Наведені особливості надпорізьких поселень мають аналогії в черняхівських пам'ятках лісостепової смуги. Характерним є розташування поселень на пологих схилах, недалеко від води. Типовим черняхівським житлом вважається наземна будівля. Але на черняхівських поселеннях відомі і житла, частково заглиблени в землю. Такого типу житла відкрито в Луці-Брублевецькій², Жуківцях³, Кантемирівці⁴, Єрківцях⁵. Відома також і двояка форма жителів — прямокутна (до названих пунктів слід додати такі пункти, як Неслухів⁶, Вікнини Великі⁷, Костянець⁸, Ягнятин⁹) і овальна (Жуківці). Спорудження стін на дерев'яному каркасі, обмазаному зверху глиною, є характерною рисою поселень черняхівської культури. В житлах черняхівських поселень смуги Лісостепу можна зустріти і відкриті вогнища (Лука-Бру-

¹ Деяким винятком в цьому відношенні є поселення в с. Башмачка, що мало укріплену частину у вигляді невеличкого городища з залишками кам'яної огорожі і невеликого рову з напільної сторони. Шурфування укріпленої частини поселення показало, що вона була майже зовсім незаселена — лише з напільної сторони були виявлені незначні залишки якоїсь споруди. Можна думати тому, що основна маса населення жила в неукріплений частині поселення.

² М. А. Тиханова, Розкопки поселення первих веков н. э. в Луке-Брублевецкой (Днестр), КСИИМК, в. XXVII; ії ж, Поселение культуры полів погребений в Луке-Брублевецкой, Хмельницкой области, КСИА, в. 4, 1955; Е. О. Симанович, Про культуру полів поховань на Поділлі (в зв'язку з розкопками в с. Лука-Брублевецькій), Археологія, т. V, 1951, стор. 107.

³ Е. В. Махно, Поселения культуры «полів поховань» на північно-західному Правобережжі, АП, т. I, 1949, стор. 157.

⁴ Е. В. Махно, Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань, АП, т. III, 1952, стор. 234.

⁵ В. М. Даниленко, А. Д. Столляр, Переяславська маршрутна експедиція, АП, т. III, стор. 228.

⁶ М. Смішко, Дoba полів поховань в західних областях УРСР, Археологія, т. II, 1948, стор. 110; його ж, Звіт про дослідження селища періоду «полів поховань» в Неслухові в 1946 р., АП, т. I, стор. 193.

⁷ М. Смішко, Селище доби полів поховань у Вікнінах Великих, Археологія, т. I, 1947, стор. 115.

⁸ М. Ю. Смішко, Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних сластих УРСР у 1947 р., АП, т. III, стор. 379.

⁹ Е. В. Махно, Ягнятинська археологічна експедиція, АП, т. III, стор. 155.

блівецька, Неслухів, Вікнини Великі, Жуківці, Ягнятин) і печі (Жуківці, Ягнятин, Неслухів, Костянці, Єрківці), зокрема печі-кам'янки (Лука-Врублівецька). Відомо печі поза житлами на відкритому повітрі (Неслухів, Лука-Врублівецька, Єрківці), а також господарські ями — льохи, зокрема під підлогою житла (Неслухів). Зустрічається вхід у вигляді східців (Лука-Врублівецька).

Черняхівські могильники дослідженні в Надпоріжжі біля сіл Привільне, Ново-Олександрівка, Федорівка, Волоське. Всього розкопано близько чотирьох десятків безкурганих поховань, трупоспалень і трупопокладень. Трупоспалення залягали на глибині 0,30—1 м. Залишки спалених разом з інвентарем засипали або просто на землю в купку, або в урну. Зверху кальциновані кістки або урна прикривались перевернутою посудиною або уламками посудин. Трупопокладення залягали глибше — на глибині понад 1 м. Кістки лежали в ямі, головою найчастіше на північ, з невеликими відхиленнями на захід або на схід, на спині, майже завжди у витягненому положенні. Склад інвентаря і при спаленні і при похованні був одинаковий: глиняний посуд, пряслиця, залізні ножі і шила, бронзові фібули і пряжки, кістяні гребінці, намисто. Зустрічаються і безінвентарні поховання.

Названі риси похованального обряду взагалі характерні для черняхівських могильників смуги Лісостепу — Черняхівського¹, Маслівського², Дідівщини³, Кантемирівки⁴, Переяслав-Хмельницького⁵, Лохвицького⁶.

Характерний також і весь речовий матеріал надпорізьких пам'яток. Кераміка — сіроглиняна, кружальна і ліпна. Частина її має широку поверхню (кухонний посуд), частина — лощену. Основні форми — округлобокі горщики, біконічні миски, одноручні і дворучні глеки, напівсферичні кубки. Деякі посудини, насамперед миски і глеки, мають кільцеву ніжку. Орнамент зустрічається у вигляді рельєфного валика, борозенок, пролощених і пунктирних ліній, косих канелюр або овальних зрізів. Із числа інших знахідок можна назвати глиняні біконічні пряслиця, кам'яні точильні бруски і зернотерки, кістяні гребінці з дуговидною спинкою, залізні ножі з трикутним лезом, поясні овальні і прямокутні пряжки, бронзові арбалетні трьохчастинні фібули та ін.

Знахідки зерен злаків, залізного наральника (Волоське), зернотерок, великої кількості кісток домашніх тварин, а також гончарського горна (Микольське) свідчать про землеробсько-скотарський господарський уклад з розвинутим ремеслом. Кількість імпортних речей з півдня невелика. Це нечисленні уламки амфор і поодинокі знахідки уламків скляних або червоноолакових посудин, а також знахідки римських монет.

Істотних відмінностей між лісостеповими черняхівськими і надпорізькими пам'ятками простежити не вдається. Ю. В. Кухаренко вважає своєрідними особливостями надпорізьких пам'яток: двокамерні землянки з кам'яними і ґлінобитними печами, північну орієнтацію кістяків, знахідки залізних відерцевидних підвісок і ліпних посудин з навмисне ошершавленою поверхнею. Всі ці особливості можна зустрінути і в черняхівських пам'ятках Лісостепу, за винятком однієї. Не знаходимо аналогій лише для будови жител в Привільному, які скла-

¹ В. В. Хвойка. Поля погребений в Среднем Приднепровье, ЗРАО, т. XII, новая серия, в. 1-2, 1901.

² Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

³ Там же.

⁴ Є. В. Махно, Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань, АГ, т. III, 1952.

⁵ В. К. Гончаров, Могильник культури полів погребений у г. Переяслава-Хмельницького, КСИА, в. 4, 1955.

⁶ Розкопки Д. Т. Березовця, 1955 р.

далися з двох самостійних камер, сполучених вузьким проходом. Однак повністю розкопано тут було лише одне житло, до того ж техніка розкопок в Привільному в 1929 р. була дуже низькою. Із 7 жител Микольського жодне не мало подібної будови. Тому, нам здається, було б передчасним вважати такий тип житла характерним для Надпіріжжя.

Звернемось до найбільш південної частини течії Дніпра — області Нижнього Подніпров'я, південніше колишніх порогів. Тут ми знаходимо різного типу археологічні пам'ятки, що свідчать про складний етнічний склад населення на цій території.

На нижньому Дніпрі відомо в невеликій кількості типові черняхівські пам'ятки. Розташовані вони майже всі в північній частині нижнього Дніпра, в районі Нікополя. Це могильник біля с. Кам'янка-Дніпровська, поселення біля сіл Кут і Грушівка, поселення і могильник біля вівчарні радгоспу Придніпровського біля с. Гаврилівка, досліджені Е. О. Симоновичем¹. Два пункти (Олександровка, Переїзькі Хутори) відомі за підйомним матеріалом².

Досліджені поселення розташовані на пологих схилах берега протоків Дніпра. На поселеннях виявлено житла — наземні і одне напівземлянкове. В усіх випадках виявлено ямки від стовпів. Судячи з наявності цих ямок і знахідок глиняної обмазки, житла споруджували на дерев'яному каркасі і обмазували зверху шаром глини. Будови мали здебільшого прямокутну, а часом і злегка закруглену форму. В них зустрічались вогнища з глиняним черенем, поруч з житлами — господарські ями.

На двох досліджених могильниках (Кам'янка-Дніпровська і Гаврилівка) виявлено двоякий обряд поховань. Трупоспалення знаходились на глибині до 1 м. Останки спалених засипали в урну або просто на землю на купку і часто прикривали зверху посудиною або її уламками. Іноді вдавалось простежити контури невеликих ямок, в яких знаходились поховання. Трупопокладення знаходились на глибині понад 1 м і навіть 2 м, в прямокутних або овальних ямах, часом з приступками; кістяки лежали на спині, переважно у витягненому положенні, головою на північ або захід, з відхиленнями. Інвентар поховань: глиняний посуд, бронзові фібули і пряжки, залізні ножі, кістяні гребінці, намисто. Нерідко зустрічались безінвентарні поховання.

Характер речових знахідок з поселень і могильників в районі Нікополя також типово черняхівський: кружалний (шорсткий і лощений) і ліпний посуд — круглобокі горщики, біконічні, іноді триручні, миски, одноручні і дворучні глеки, кубки, орнаментовані рельєфними валиками, пролощеними лініями, овальними зрізами і канелюрами на бочку; арбалетні фібули з підв'язною ніжкою; овальні поясні пряжки; кістяні гребінці з дуговидною спинкою і т. д.

Землеробсько-скотарське господарство населення характеризують відбитки соломи на глиняній обмазці, знахідки жорен, піфосовидних посудин (так званих зерновиків) і кісток свійських тварин. Звертає на себе увагу трохи більша кількість привізної амфорної кераміки, порівнюючи з північним черняхівським матеріалом, що легко можна пояснити більшою терitorіальною близкістю до античних центрів.

Всі основні особливості матеріальної культури названих пам'яток повністю аналогічні особливостям черняхівських пам'яток на північних територіях.

Південну частину нижнього Дніпра займає інша археологічна куль-

¹ Э. А. Симонович, Памятники черняховской культуры степного Поднепровья, СА, XXIV.

² Згідно з інформацією Є. В. Махно.

тура, що відрізняється від черняхівської. Тип поселень представлений тут головним чином невеликими укріпленими городками — так званими городищами низового Дніпра, відкритими у свій час В. І. Гошкевичем і частково дослідженими ним і експедиціями останніх років¹. Це: Мала Лепетиха, Велика Лепетиха, Гаврилівка, Ганнівка (кол. хут. Яковлевих), Саблуцівка, Республіканець (кол. Консулівка), Горностаївка, «Червоний Маяк» (кол. Бізюків монастир), Вербівка (кол. Старошведське), Любимівка, Козацьке, Понятівка. Всі городища укріплені кам'яними стінами, а часом і земляними спорудами (рів, вал). Городища густо забудовані кам'яними спорудами. При розкопках звичайно знаходить кам'яні фундаменти будівель, часом багатокамерних. Печі в цих житлах споруджували з каменю і глини, виявлено також печі, виліплені з глини у вигляді жаровень.

Зазначені укріплені пункти були споруджені в елліністичну епоху, але продовжували існувати і в перші століття н. е. На них звичайно знаходять римську червоноолакову кераміку, вузькогорлі жолобчасті римські амфори, відомо знахідки двопластинчастих фібул, скляних римських кубків, орнаментованих прошліфованими овалами або накладним емалевим орнаментом. Все це матеріал, який зустрічається в черняхівських пам'ятках і, отже, синхронний їм.

На нижньому Дніпрі було відкрито також декілька поселень (Золота Балка, Берислав, Дудчани²), дуже близьких здобутим на них матеріалом до вказаних городищ. Перший пункт датується елліністичним і римським часом, другий — римським, третій — пізньоримським. На цих поселеннях було розкопано кам'яні будівлі, розташовані густо, що характерно для поселень міського типу, площа яких обмежена оборонними стінами. На деяких поселеннях (наприклад, Золота Балка) виявлено залишки кам'яних оборонних стін. Таким чином, цілком імовірно, що ці пам'ятки є залишками таких самих укріплених городків, як і відкриті Гошкевичем городища. Вони лише гірше збереглися і розташовані нижче по схилу.

Речовий матеріал, в першу чергу кераміка, і поселень і городищ повністю ідентичний, в той же час він відрізняється від черняхівського. В керамічному матеріалі значний процент становить привізний античний посуд: амфори, посудини, покриті лаком логаної якості — червоним, сірим, бурим. Знаходять тут також і велику кількість місцевого ліпного посуду. Трапляється і сіроглинняний кружальний посуд типу черняхівського, але порівняно в невеликій кількості. Як приклад, можна навести результати підрахунку керамічного матеріалу Бериславського поселення, зробленого Є. В. Махно: 45% керамічних залишків становив ліпний посуд, аналогічний пізньоскіфським і сарматським матеріалам, приблизно стільки ж знайдено амфорної кераміки римського часу і лише близько 10% становила типова черняхівська кераміка.

Серед кераміки нижньодніпровських городищ і поселень часто трапляються форми, не характерні для черняхівських пам'яток: в числі кераміки античного типу — блюда, чашки, світильники, бальзамарії; серед місцевого ліпного посуду — конічні плошки, грубі горщики, орнаментовані насічками або пальцювими зашипами; зустрічається орнамент

¹ В. И. Гошкевич, Древние городища по берегам низового Днепра, ИАК, в. 47; Л. Д. Дмитров, Раскопки Любимовского городища, В. П. Петров, Раскопки на Гавриловском и Знаменском городищах, Н. Н. Погребова, Работы скифской степной экспедиции на нижнем Днепре, усі три статті в КСИА, в. 4, 1955.

² А. В. Добровольский, Золотобалковское поселение, и Е. В. Махно, Раскопки Бериславского поселения и могильника в 1952—1953 гг., КСИА, в. 4, 1955; М. И. Вязьмигина и А. И. Фурманская, Раскопки поселения у с. Золотая Балка в 1953 и 1954 гг., и А. Т. Брайчевская, Раскопки в с. Дудчаны в 1954 г., КСИА, в. 5, 1955.

у вигляді вигнутих рельєфних або врізаних ліній; характерними керамічними виробами є так звані коники і курильниці.

Знахідки привізних античних речей, а також кісток тварин на нижньодніпровських городищах і поселеннях, численніші, ніж в черняхівських пам'ятках, вказують на більшу роль в господарстві нижньодніпровського населення скотарства і торгівлі.

Місцевий поховальний обряд також відрізняється від черняхівського. Як приклад, можна вказати могильник біля Козацького, який розкопував М. Еберт¹ в 1912 р. Із 16 розкопаних безкурганних поховань 6 було у вигляді ґрутових ям, часом з приступками, 5 підбійних і 5 катакомбних. Інвентар поховань в цілому також не є типово черняхівським. В числі 15 цілих глиняних посудин були: одна амфора, два бальзамарії, 6 червоноолакових посудин (глеки, чашки, миска), посудина сарматського типу і тільки три сіроглиняні кружальні типу черняхівських. Серед інших виробів ми знаходимо, з одного боку, речі, відомі за черняхівськими пам'ятками (арбалетні фібули, овальні поясні пряжки, кістяні гребінці), і, з другого — речі, не характерні для черняхівських комплексів (бронзові дзеркала сарматського типу, золоті бляшки, підвіска з інкрустацією). Датується могильник такими речами, як вузькогорла римська жолобчаста амфора, скляний кубок, орнаментований прошліфованими овалами, також римського походження, арбалетні тричастинні фібули з підв'язною ніжкою, часом ромбічною. Все це матеріал III або III—IV ст. н. е. Аналогічний інвентар виявлено в похованнях біля Червоно-Маяцького городища (кол. Бізюків монастир)². Поряд з речами, які зустрічаються в черняхівських пам'ятках (тричастинні арбалетні і двопластинчасті фібули, кістяний гребінець), і привізними речами (римський кубок, прикрашений накладним емалевим орнаментом, червоноолакові посудини), знаходимо матеріал, не характерний для черняхівських пам'яток (червоноглиняні чашки, ліпні конічні плошки і горщики, сарматські дзеркала). На жаль, лишився невідомий обряд поховань через те, що останні були виявлені випадково при земляних роботах. Відомо тільки, що це були безкурганні трупопокладення.

Обряд поховань, виявлений в Козацькому, існував у населення Північного Причорномор'я і в попередню епоху. Такі самі три типи поховань (ямні, підбійні, катакомбні) були виявлені М. Ебертом біля хут. Пітухівка і Аджіголь (тепер с. Солончаки) на могильниках другої половини I тис. до н. е.³. Н. М. Погребовою біля Гаврилівки було розкопано катакомбне поховання II—I ст. до н. е. Поховання, відкриті біля Золотобалківського поселення, II ст. до н. е. — I ст. н. е., також були безкурганні, катакомбні (13) або ямні (5)⁴. Отже, характерним для нижньодніпровського населення типом поховань були безкурганні трупопокладення: могили влаштовували у вигляді звичайних ям, ям з підбоєм і катакомб.

Таким чином, пам'ятки південної частини нижнього Дніпра і типом поселень, і влаштуванням жителі, і обрядом поховань, і речовим комплексом відмінні від черняхівських і належать до іншої археологічної культури.

Аналогічні поселення і городища перших століть н. е. з кам'яними будівлями і часом із залишками кам'яних стін відомі також на нижньому Інгульці (Снігурівка, Василівка, Афанасіївка, Дар'ївка, Ново-Конда-

¹ M. Ebert, Ausgrabungen bei dem «Gorodok Nikolajewka» am Dnjepr, Gouv. Cherson, Praehistorische Zeitschrift, B. V, N. 1-2, 1913.

² В. И. Гошкевич, Древние городища по берегам низового Днепра, ИАК, в. 47.

³ M. Ebert, Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson, II Teil, Praehistorische Zeitschrift, B. V, 1913, N. 1-2.

⁴ А. В. Добровольский, Золотобалковское поселение, КСИА, в. 4, 1955.

кове, Євгенівка та ін.)¹ та на периферії Ольвії (Козирка, Радсад, Дніпровське, Вікторівка, Лимани, Дмитрівка, Коблеве, Калустине та ін.)². До цього ж типу належить Киселівське поселення поблизу Одеси³. Обряд поховання населення, яке мешкало в вазначених пунктах, судячи з невеликих за масштабами розкопок, також не був типовим для черняхівської культури (наприклад, на могильнику біля городища в Козирці відкрито поховання в дерев'яних трунах з інвентарем сарматського типу, а на самому городищі — дитячі поховання в амфорах та глеках).

Отже, на підставі археологічного матеріалу, південну межу черняхівської культури на нижньому Дніпрі можна провести трохи південніше Нікополя. Пам'ятки в районі Нікополя, що мають всі характерні риси черняхівської культури, очевидно, належали тому самому населенню, яке залишило черняхівські пам'ятки в Надпоріжжі і смузі Лісостепу, і немає ніяких підстав приписувати їх якомусь іншому населенню. Особливістю Нікопольських поселень є їх невеликі розміри. Якщо черняхівські поселення Лісостепу і навіть Надпоріжжя досягають часто 1—2 км в довжину і складаються з кількох рядів будівель, то Нікопольські поселення сягають в довжину лише на 80, 150, 350 м, в ширину на 25—40 м і мають один ряд будівель. Тут жило, мабуть, небагато людей і не дуже довго. Можна погодитись з Е. О. Симоновичем, що Нікопольські поселення були залишені групою населення, яке пересунулося з півночі, можливо з району Дніпровських порогів⁴. Ці пам'ятки, нам здається, можна пов'язати з слов'янськими племенами.

Пам'ятки південної частини нижнього Дніпра, які належали іншій археологічній культурі, були залишені місцевими осілими землеробськими племенами, найімовірніше нашадками однієї з груп скіфського населення, сильно елліпізованого⁵. Багато з особливостей матеріальної культури цих пам'яток склалось тут, на місці, в більш ранню, скіфську епоху. В культурі цих пам'яток знаходимо багато спільногого з культурою північнопричорноморських античних центрів (кам'яне будівництво, обряд поховання), що свідчить про тісний зв'язок цього населення з північнопричорноморськими містами, а також риси, властиві сарматським пам'яткам.

На нижньому Дніпрі відомо і третю групу пам'яток — кургани могильники і окремі поховання кочових сарматських племен (Усть-Кам'янка, Мар'янське, Грушівка та ін.), обряд поховань і речовий матеріал яких споріднений з сарматськими похованнями Дону, Кубані, Поволжя і Уралу⁶. Проте, на відміну від черняхівських пам'яток, з одного боку, і городищ і поселень нижнього Дніпра, Інгульця та північного узбережжя Чорного моря — з другого, сарматські поховання не можна виділити в особливу територіальну групу — вони зустрічаються і на нижньому Дніпрі, і північніше, в Надпоріжжі, в смузі Лісостепу.

¹ А. В. Добровольський, Землеробське поселення перших століть н. е. на р. Інгульці, Археологія, т. III, 1950; Л. М. Славин, Раскопки поселений первых веков н. э. на Ингульце в 1952 г., КСИА, в. 4, 1955.

² Л. М. Славін, Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників ольвійського оточення у 1949—1950 рр., АП, т. V, 1955.

³ К. А. Раєвский, Наземные сооружения земледельцев между речью Днепра—Днестра в I тысячелетии н. э., СА, XXIII.

⁴ Э. А. Симонович, Памятники черняховской культуры степного Поднепровья, СА, XXIV, стор. 315.

⁵ В літературі існує думка про принадлежність нижньодніпровських городищ скіфам, див. К. Ф. Смирнов, Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в советской археологии, зб. «Вопросы скіфо-сарматской археологии», М., 1952, стор. 218.

⁶ М. И. Вязьмитина, Раскопки сарматских могильников на юге УССР, КСИА, в. 4, 1955; М. И. Вязьмітіна, Вивчення сарматів на території Української РСР. Археологія, т. VIII, 1953; К. Ф. Смирнов, ук. твр.

Археологічні матеріали нижнього Дніпра не дають, таким чином, підстав вважати, що черняхівська культура поширювалась на декілька етнічних груп населення. На нижньому Дніпрі дійсно існувало декілька таких етнічних груп, але вони пов'язані з різними археологічними культурами. Отже, нам здається неправильним поширеній тепер серед археологів погляд на черняхівські пам'ятки як на багатоетнічну культуру.

З питанням про південну межу черняхівської культури тісно пов'язане порушене деякими авторами питання про слов'янську колонізацію Північного Причорномор'я, основане на знахідках на півні археологічного матеріалу черняхівського типу¹. Проникання слов'ян в Північне Причорномор'я, очевидно, мало місце. Про можливість його свідчать насамперед писані джерела VI—VII ст. н. е., з яких дізнаємося про колонізацію антиами в VI ст. Балканського півострова, про морські походи слов'ян, а також про те, що слов'янські племена і в більш ранній період, в перші століття н. е., не стояли останньою у війнах і пересуваннях племен на кордонах Римської імперії і в Північному Причорномор'ї (наприклад, війни антив з готами)².

Наявність черняхівських пам'яток в Надпоріжжі і в районі Нікополя показує, що просування лісостепового населення в Степ дійсно мало місце.

Але до цього питання треба підходити обережно, не заразовуючи до групи черняхівських, чи слов'янських, пам'яток, які не є такими. Деякі дослідники перебільшують розміри слов'янської колонізації Північного Причорномор'я, вважаючи майже всі пам'ятки перших століть н. е. північного узбережжя Чорного моря і Криму черняхівськими, чи слов'янськими³.

На всіх поселеннях, городищах і могильниках перших століть н. е. Північного Причорномор'я звичайно знаходять більшу або меншу кількість сіроглиняної кружальної кераміки. Але цього факту ще недосить для того, щоб розглядати ці пам'ятки як черняхівські. В ольвійських гончарських печах римського часу також випалювали сіроглиняний посуд, близький до черняхівського, але, до речі сказати, не повністю тотожній йому. Разом з тим, сіроглиняна кружальна кераміка була лише одним із видів керамічної продукції Ольвії римського часу. Значна маса північно-причорноморської кухонної кераміки цього часу відрізняється від черняхівської.

Тому при визначенні принадлежності пам'ятки до тієї або іншої археологічної культури слід звертати увагу на весь керамічний комплекс в цілому, а також враховувати і тип поселень, і характер домобудівництва, і поховальний обряд.

Виходячи з цього, поселення і городища південної частини нижнього Дніпра, нижнього Ингульця, периферії Ольвії, а також кримські могильники не можна розглядати як черняхівські, або слов'янські. Можна говорити лише про окремі елементи культури, споріднені з черняхівською. Ці споріднені риси в культурі могли виникнути в результаті торговельних і культурних зв'язків причорноморських поселень з лісостеповим населенням. З другого боку, можна допустити проникнення окремих переселенців

¹ А. П. Смирнов, К вопросу о славянах в Крыму, ВДИ, 1953, № 3; Л. М. Славин, Раскопки поселений первых веков н. э. на Ингульце в 1952 г., КСИА, в. 4, 1955; Л. М. Славин, Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників ольвійського оточення у 1949—1950 рр., АП, т. V, 1955, стор. 146; Е. В. Веймарн, С. Ф. Стржелецкий, К вопросу о славянах в Крыму, ВИ, 1952, № 4; К. А. Раевский, Наземные сооружения земледельцев междууречья Днепра—Днестра в I тысячелетии н. э., СА, XXIII.

² А. В. Мишулін, Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э., ВДИ, 1941, № 1.

³ А. П. Смирнов, К вопросу о славянах в Крыму, ВДИ, 1953, № 3; К. А. Раевский, Наземные сооружения земледельцев междууречья Днепра—Днестра в I тысячелетии н. э., СА, XXIII; Л. М. Славин, Раскопки поселений первых веков н. э. на Ингульце в 1952 г., КСИА, в. 4, 1955.

з півночі, які вносили свої елементи в культуру місцевого населення. Так, наприклад, біля Бериславського поселення (нижнє Дніпро) було виявлено три черняхівські поховання у вигляді трупоспалення, на поселенні у Вікторівці (периферія Ольвії), крім звичайних кам'яних будівель, виявлено і дві напівземлянкові споруди, на деяких кримських могильниках зустрічаються трупоспалення. У цих випадках є більше підстав припустити наявність вихідців із слов'янського середовища.

Очевидно, слід визнати, що населення на городищах і поселеннях північного узбережжя Чорного моря було змішаним. Однак основну його масу становило, мабуть, місцеве осіле неслов'янське населення, яке мало свою особливу культуру, що склалася ще в елліністичну епоху і в цілому відрізнялась від черняхівської.

А. Т. БРАЙЧЕВСКАЯ

ЮЖНАЯ ГРАНИЦА ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ДНЕПРЕ

(По материалам раскопок последних лет)

Резюме

В связи со строительством Каховской ГЭС в последние годы на нижнем Днепре были предприняты исследования памятников эллинистического и римского времени, частью известных по раскопкам прежних лет (В. И. Гошкевич, М. Эберт). Ввиду того что на этих памятниках в большем или меньшем количестве встречался материал черняховского типа, встал вопрос о том, как далеко на юг распространена черняховская культура.

Черняховские памятники, занимающие в основном более северную, лесостепную полосу, по течению Днепра спускаются южнее, заходя в северную часть степной полосы. Два пункта этой культуры зафиксированы между Кременчугом и Днепропетровском. Густо насыщено черняховскими памятниками побережье озера им. Ленина (быв. Днепровское Надпорожье).

Отрезок нижнего Днепра южнее Запорожья характеризуется наличием нескольких типов памятников первых веков н. э. В северной части этого отрезка реки, главным образом в районе Никополя, известно небольшое количество типичных черняховских памятников. Южную часть этого отрезка Днепра занимает другая археологическая культура, отличающаяся от черняховской и типом поселений, и характером домостроительства, и обрядом погребений, и вещевым материалом. Аналогичные памятники известны на нижнем Ингульце и на северном побережье Чёрного моря. Третий тип памятников Нижнего Поднепровья составляют сарматские могильники и отдельные погребения, известные, впрочем, и в более северных районах.

Таким образом, южная граница черняховской культуры, на основании имеющихся сейчас археологических материалов, может быть проведена несколько южнее Никополя. Памятники, расположенные к югу от этой границы, имеют лишь отдельные черты, родственные черняховским.

В. А. БОГУСЕВИЧ

ПРО ФЕОДАЛЬНІ ДВОРИ КИЄВА ХI—ХІІІ ст.

Для вивчення стародавнього Києва дуже важливо встановити соціальну топографію окремих його частин. Велике древньоруське місто ХI—ХІІІ ст. мало різні і неоднакові щодо соціального складу населення частини.

За відомостями писаних джерел і археологічними матеріалами до числа найбільш вивчених частин нагірного Києва належить так зване місто Володимира, що було найбільш аристократичним сектором Києва. Незважаючи на уривчастість відомостей писаних джерел і недостатність археологічних досліджень, уважне порівняння всіх видів джерел дозволяє встановити загальну картину розташування великих феодальних дворів в місті Володимира.

Площа міста Володимира дорівнювала близько 10 га¹. Значну її частину займав Ярославів двір, що містився в північно-східній частині міста Володимира. Місцеположення і межі Ярославового двору визначаються на підставі відомостей писаних джерел, архітектурних пам'яток, археологічних розкопок, топографічних спостережень і окремих знахідок стародавніх речей, зокрема кладів ювелірних дорогоцінностей.

Головний князівський двір Києва ХI ст., що дістав назву Ярославового двору, виник на основі колишнього теремного двору княгині Ольги і Володимира Святославича².

Під 945 р. літописець відмічає розташування князівських дворів у стародавній київській фортеці і поза нею. Вже тоді, поряд з князівським двором, що знаходився в дитинці («граді») того часу, існували два князівські двори, що містилися поза дитинцем. Один з них був названий теремним³. На початку князювання Володимира Святославича (980 р.) теремний двір містився поруч з горбом, на якому Володимиром були поставлені скульптури язичеських богів. Літописець зазначає, що горб з кумирами знаходився «вне двора теремного»⁴.

Звідси можна зробити висновок, що князівський теремний двір знаходився між стародавнім дитинцем і місцем, де стояв Перун та інші ідоли. Місце язичеського пантеону Володимира визначається збудованою тут пізніше церквою Василія. Таким чином, князівський теремний двір розташовувався в північно-східній частині території, на якій в кінці Х ст. було збудовано місто Володимира (рис. 1).

За Ярослава Мудрого цей колишній Володимирів двір було значно збільшено. Про це свідчить та обставина, що в кінці ХII ст. те місце,

¹ О. М. Тихонович, М. М. Ткаченко, Древній «Київ-град», Архітектурні пам'ятники, К., 1950, стор. 10, рис. 3.

² Повесть временных лет, ч. I, М.—Л., 1950, стор. 40.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 56.

де була в 1183 р. збудована князем Святославом Всеволодовичем кам'яна Василівська церква, входило до складу великого князівського двору в місті Володимира¹. Повна назва цього двору за літописними текстами XII ст. була — «Великий Ярославов двор»². Можна думати, що така його назва встановилась ще з XI ст.

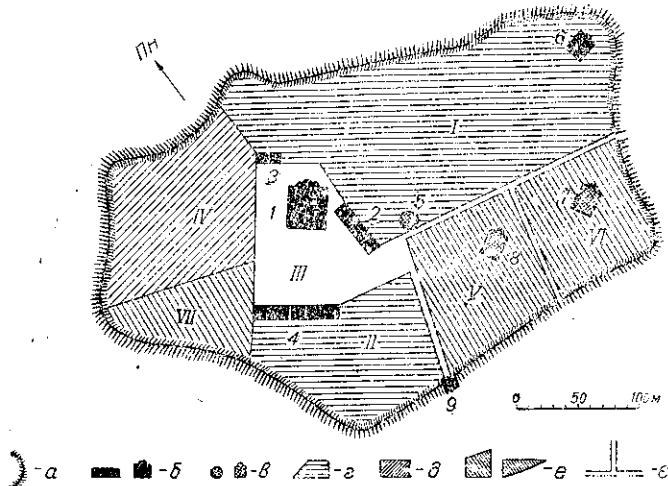

Рис. 1. Схема розміщення феодальних дворів «міста Володимира» в Києві XI—XIII ст.

- I — Ярославів Великий двір; II — Мстиславів двір;
- III — Бабин Торжок; IV — боярські двори; V — Федорівський монастир; VI — Андріївський монастир;
- VII — Деметинків двір.
- 1 — Десятинна церква; 2 — кам'яний палац X ст.;
- 3 — кам'яний палац X ст.; 4 — кам'яний палац X—XI ст.; 5 — багатокутна будівля XII ст. (?); 6 — Василівська церква; 7 — Андріївська церква; 8 — Федорівська церква; 9 — Софійські (Батиїві) ворота.
- а — лінія валу; б — архітектурні пам'ятки досліджувані;
- в — князівські двори; д — боярські двори; е — церковні двори; є — вулиці.

Розташування кам'яної Василівської церкви дає змогу визначити частину Ярославового двору, яка займала північно-східний куток міста Володимира. При цьому важливо відмітити, що, локалізуючи в кінці XII ст. Василівську церкву «на Великому дворі», літописець називає цю частину Ярославового двору «повим двором». На ньому в 1194 р. помер будівник Василівської церкви Святослав Всеволодович³, а в 1197 р.⁴ Рюрик Ростиславич відбудовує після страшенної землетруси 1195 р.⁵ цю саму Василівську церкву.

Це дає підставу вважати, що наприкінці XII ст. (у 80-ті та 90-ті роки) князівська резиденція була перенесена у східну частину Великого двору Ярослава. Там, мабуть, і знаходився відмічений «Словом о полку Игореве» золотоверхий терем Святослава Всеволодовича⁶.

Є всі підстави вважати, що з кінця Х ст. до кінця XII ст. особистою резиденцією великих князів були ті кам'яні палаці, що були розташовані в північно-західній частині Великого двору Ярослава біля Десятинної церкви.

¹ Летопись по Ипатскому списку, СПБ, 1870, стор. 428.

² Там же, стор. 288, 289, 402, 403.

³ Там же, стор. 457.

⁴ Там же, стор. 474.

⁵ Там же, стор. 463.

⁶ Слово о полку Игореве. Под редакцией П. А. Адриановой-Перетц, М.—Л., 1950, стор. 23; М. П. Алексеев, К «Сну Святослава» в «Слове о полку Игореве», Сборник исследований и статей под ред. П. А. Адриановой-Перетц, М.—Л., 1950.

Тут є залишки двох будівель, споруджених, як відомо, наприкінці Х ст.¹. Нам здається, що ці великі кам'яні будівлі стояли на північно-західній межі головного князівського двору в місті Володимира. Входи до палаців повинні були знаходитись з боку княжого двору, а не з боку Десятинної церкви, яка була зовні Великого двору Ярослава, як побачимо далі, на громадській площі, що носила ім'я «Бабин Торжок».

Таким чином, можна думати, що Великий двір Ярослава був розташований поміж двома кам'яними палацами, що знаходились в його західній частині, і Василівською церквою в його східному кутку. Найбільша доземна Великого двору Ярослава становила близько 270—300 м.

Вірогідно можна встановити і південний край Великого двору Ярослава, вважаючи, що його південно-західний куток визначається південним торцевим фасадом кам'яного палацу біля південної стіни Десятинної церкви, що був розташований вздовж сучасної Володимирської вулиці (рис. 1).

За 30 м на схід від цього місця, під будинком № 1 по Володимирській вулиці, в 1838, 1872, 1882 рр. було знайдено залишки багатокутної будівлі, стіни якої були складені з стародавньої плінфової цегли². Ми вважаємо, що ця будівля належить до Великого двору Ярослава. Біля неї, можливо, проходила південна межа цього двору і повинні були знаходитись війзні ворота, до яких проходила вулиця від Софійських (Батиєвих) воріт міста Володимира. Таким чином, впоперек Великий двір Ярослава досягав приблизно 150 м. Отже, площа Великого двору Ярослава дорівнювала приблизно 4 га, що більше ніж вп'ятеро перевищує площину, наприклад, Райковецького городища³.

Про значні розміри території Великого двору Ярослава свідчать відомості, які знаходимо в літописах. Особливо цікавий літописний запис 1150 р. В ньому говориться, що того року князь Ізяслав Мстиславович в боротьбі з Юрієм Долгоруким оволодів Києвом. Після відвідання Софійського собору Ізяслав урочисто в'їхав на Ярославів двір і дав там обід киянам і угорському війську, яке допомогло йому оволодіти Києвом. Під час цього бенкету на Великім двірі Ярослава угорські вершники влаштували кінні гри. В цих змаганнях брало участь «множе множество» угорських кіннотників⁴.

З цього виходить, що на Ярославовім двірі знаходилась значна незабудована площа, на якій можна було провадити кінні змагання.

На головному київському княжому двірі було розташовано багато різних жилих і господарських приміщень, що йшли вздовж огорожі двору⁵, посередині якого знаходилася велика незабудована територія.

Про багатства Великого двору Ярослава свідчать клади ювелірних дорогоцінностей, знайдені на його території. Особливо багатим був клад, знайдений в західній частині двору в 1842 р. (в садибі Анненкова, Андріївський спуск, № 38). Клад, як відомо, ледве вмістився в двох мішках. Серед знайдених дорогоцінностей були золотий посуд та величезна

¹ М. К. Каргер, Княжеские дворцы древнего Киева, Ученые записки ЛГУ, № 193, серия истор. наук, в. 22; История искусств, Л., 1955; В. В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Приднепровья, К., 1913, стор. 66—69; ОАК за 1911 г., стор. 49, рис. 79, стор. 52, рис. 83, стор. 53, рис. 84, стор. 54, рис. 85; С. П. Вельмин, Раскопки Археологической комиссии в Киеве в усадьбе Десятинной церкви летом 1911 г. Отчет о деятельности историко-этнографического кружка при университете св. Владимира за 1911—1912 уч. год, Университетские известия, К., 1914, октябрь, стор. 4—7; ОАК за 1913—1915 гг., стор. 168, рис. 239.

² В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губ., М., 1895, стор. 33; журн. «Киевлянин», 1877, № 48.

³ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, К., 1950, стор. 30, рис. 12.

⁴ Летопись по Ипатскому списку, стор. 288—289.

⁵ Ми вважаємо гридницею великий кам'яний палац біля південної стіни Десятинної церкви.

кількість ювелірних виробів¹. Більша частина кладів ювелірних дорогоцінностей була знайдена поблизу кам'яних княжих палаців.

Завдяки залишкам великого кам'яного палацу, довжина якого дірівнювала 70 м, при ширині 12 м², і літописному оповіданню про смерть Ігоря Ольговича³ встановлюється місцеположення другого княжого двору, який мав назву Мстиславового і знаходився в північно-західній частині міста Володимира.

19 вересня 1147 р. великий натовп киян рушив від Софійського собору в місто Володимира з метою вбити Ігоря Ольговича, який знаходився у Федорівському монастирі. Брат київського князя Ізяслава Мстиславича — Володимир не зміг на коні пробитись через натовп, що проходив мостом і Софійськими воротами до міської фортеці. Від Софійських воріт Володимир Мстиславич повернув праворуч повз Глібів двір і, очевидно, в'їхав у місто Володимира із сходу, з боку Дмитрівського монастиря, проїхав, мабуть, вулицею, що йшла вздовж південної огорожі Ярославового двору, і під'їхав до воріт Федорівського монастиря з півночі, з боку Великого двору Ярослава.

Із розглянутої літописної розповіді видно, що Ігорю Ольговичу пощастило втекти від юрби і сковатися у князівському Мстиславовому дворі. Та все ж таки кияни зламали ворота цього двору і біля Кожухових сіней вбили Ігоря Ольговича. Потім труп волокли на Бабин Торжок біля Десятинної церкви. По тексту Лаврентіївського літопису на Бабиному Торжку трапився чоловік з возом, на якому тіло Ігоря Ольговича було завезене на Поділ на торговище⁴.

З нарисованої літописом картини можна встановити місцевонаходження Мстиславового князівського двору в місті Володимира. Цей двір знаходився на захід від Федорівського монастиря, від якого його відділяла дорога, що йшла від Софійських воріт на Ярославів двір. Із літописної розповіді видно, що Мстиславів двір і садиба Федорівського монастиря були оточені огорожею з дерев'яними воротами. Західна та південна межі Мстиславового двору стикалися з лінією оборони міста Володимира. Східна сторона Мстиславового двору прилягала до вулиці. Північна межа цього двору точно визначається по залишках кам'яного палацу, розкопаного С. П. Вельміним у 1914 р. на Десятинному провулку сучасного Києва⁵. Цілком ясно, що входи у даний палац були з внутрішнього боку двору. Північний фасад палацу виходив на Бабин Торжок. Таким чином, Мстиславів двір займав територію сучасного двора київського головного телеграфу (буд. № 10 по Володимирській вулиці).

Ідучи за літописною розповіддю про смерть Ігоря Ольговича в 1147 р., ми встановлюємо місцеположення Федорівського монастиря, що знаходився на схід від Мстиславового двору і на північний схід від Софійських воріт.

Крім того, для вияснення території Федорівського монастиря мають значення виявлені в 1847 р. залишки собору Федорівського монастиря, збудованого князем Мстиславом Володимировичем в 1129 р.⁶. Ці залишки були в 1847 р. частково розкопані Ставровським в глибині садиби Королькова (вул. Володимирська, № 7-9)⁷.

¹ В. Г. Ляскоронский, Судьба одной археологической находки, СПБ, 1913; Г. Ф. Корзухина, Русские клады IX—XIII в., М.—Л., 1954, стор. 105, № 65.

² ОАК за 1913—1915 гг., стор. 169, рис. 240.

³ Летопись по Ипатскому списку, стор. 245—250.

⁴ Полное собрание древнерусских летописей, т. I, СПБ, 1907, стор. 139.

⁵ ОАК за 1913—1915 гг., стор. 169, рис. 240.

⁶ Летопись по Ипатскому списку, стор. 211.

⁷ Отчет о действиях временного комитета изыскания древностей в Киеве, ЖМНП, ч. XXI, отделение III, стор. 66—71; Н. В. Закревский, Описание Киева, т. I, М., 1868, стор. 224, 225.

До території Федорівського монастиря, можна думати, належать напівземлянкові житла, розкопані М. К. Каргером в 1946 р. у дворі будинку № 4 по Великій Житомирській вулиці¹, і великий комплекс напівземлянкових жител, досліджений під час розкопок, проведених Інститутом археології АН УРСР в 1955 р. у садибі № 7-9 по Володимирській вулиці².

Андріївський (Янчин) монастир, собор якого збудовано в 1086 р. Всеолодом Ярославичем³, шукали на тій території, де в дійсності знаходився Великий двір Ярослава⁴. Однак на тому місці серед княжого двору, де відбувались кінні змагання, наявність жіночого монастиря була зовсім неймовірна. Єдино можливим місцем, де міг знаходитись Янчин монастир, був південно-східний куток міста Володимира, тобто територія на схід від Федорівського монастиря і на південь від Великого Ярославового двору, між Федорівським монастирем і лінією оборони південно-східної частини міста Володимира.

Слід відмітити, що архітектурні форми собору Андріївського (Янчиного) монастиря можна відтворити на підставі малюнків XVII ст.⁵. Руїни цього храму, що збереглись до закомар, але без склепінь, простояли до половини XVII ст. Їх помилково вважали руїнами собору Федорівського монастиря⁶.

Попередні автори по-різому і неточно визначали місцеположення Бабиного Торжка⁷, тепер же воно встановлюється з достатньою ясністю. Вияснення розташування Ярославового двору, Федорівського монастиря та Мстиславового двору дозволяє визначити і місцеположення Бабиного Торжка. Головна його частина містилась між північно-східною стіною кам'яного палацу Мстиславового двору і західним фасадом Десятинної церкви, яка стояла на Бабиному Торжку, але поза Ярославовим двором, хоч і в безпосередній близькості від його західної огорожі. Вся територія Бабиного Торжка не перевищувала 1 га.

Цілком зрозумілим є розміщення головної частини Бабиного Торжка перед головним західним входом в Десятинну церкву. З північно-західного боку від Бабиного Торжка до нього прилягали чотири боярські двори і один церковний Деместників двір (священнослужителів Десятинної церкви). Із розташування Бабиного Торжка видно, що вход до нього знаходився з південно-східного його боку, між південним краєм великого кам'яного палацу (гридницєю) Ярославового двору і кам'яним палацом Мстиславового двору (рис. 1).

Літописець XI ст. в тексті, присвяченому розповіді про події 945 р., вказав, де знаходились в його час чотири боярські двори в місті Володимира. Він прямо говорить, що в стародавньому місті-фортеці (мається на увазі маленька доволодимирова фортеця), там, де в 945 р. знаходився один з княжих дворів, в кінці XI — на початку XII ст. були розташовані чотири боярські двори: Чудін, Воротиславль, Гордятін і Никифорів⁸.

¹ М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, стор. 167—181.

² В. К. Гончаров, Археологічні розкопки в Києві 1955 р., Археологія, т. X, 1957.

³ Летопись по Ипатскому списку, стор. 144.

⁴ Н. В. Закревский, Описание Киева, М., 1868, т. I, стор. 189, т. II, стор. 922; Атлас до «Описания Киева Н. В. Закревского», лист другий, № 35.

⁵ Я. И. Смирнов, Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII в., Труды XIII АС, т. II, М., 1908, табл. VII, 2, табл. VIII, 1, 2.

⁶ С. Т. Голубев, О древнейшем плане г. Киева 1638 г., Чтения в ист. об-вѣ Нестора-Летописца, 1898, кн. 12, отдел II, стор. 96, № 50; Н. И. Петров, Историко-топографические очерки древнего Киева, К., 1897. Про архітектурні форми Андріївського собору 1086 р. розглядається спеціальна робота В. А. Богусевича.

⁷ Н. В. Закревский, Описание Киева, М., 1868, т. I, стор. 200, т. II, стор. 922; Атлас до «Описания Киева Н. В. Закревского», лист другий, № 39; О. М. Тихонович, М. М. Ткаченко, Древний «Київ-град», Архітектурні пам'ятники, К., 1950, стор. 10, рис. 3.

⁸ Повесть временных лет, ч. I, стор. 40.

Таким чином, в згаданий час ці боярські двори займали західну частину міста Володимира, прилягали до Бабиного Торжка і безпосередньо межували з Десятинною церквою (рис. 1). Які зміни сталися з цими боярськими дворами в XII та на початку XIII ст., лишається невідомим.

Слід відмітити, що саме ці ділянки міста Володимира, значну частину яких на початку ХХ ст. займала садиба лікаря Петровського, а тепер — Київського історичного музею, були найбільш систематично досліджені — в 1907¹, 1908, 1909, 1910, 1911, 1936, 1937, 1948, 1949 рр. Таким чином, можна думати, що на території міста Володимира в XI—XIII ст. знаходились 9 великих феодальних дворів: 2 князівські (Ярославів та Мстиславів двори), 4 боярські, 3 церковні [Андріївський (Янчин) та Федорівський монастири, а також двір священнослужителів Десятинної церкви (Деместників)] і одна громадська площа — Бабин Торжок.

Крім того, на території міста Володимира, очевидно, пролягало кілька доріг, які вели до головних кріпосних воріт і проходили вздовж огорож дворів. Можна припустити, що з Софійських воріт йшла важлива вулиця на Ярославів двір. Ця вулиця відділяла Мстиславів двір від Федорівського монастиря². З північного заходу до неї прилягав Бабин Торжок. Можна також припустити, що від цієї вулиці в східному напрямку, вздовж південної огорожі Ярославового двору пролягала друга вулиця, що вела до східних воріт фортеці Володимира³. На схід від цих воріт знаходилась садиба Дмитрівського монастиря (раніше він вважався Михайлівським Золотоверхим). Цілком можливо, що між Андріївським та Федорівським монастирями також проходила вулиця.

Великі феодальні двори, що були в місті Володимира, характеризуються не тільки залишками кам'яних палаців та церков. Археологічні розкопки на них виявили групи напівземлянкових жител ремісників. Нам здається, що ці житла і господарські приміщення входили до складу зазначених феодальних дворів. Відомо, що у великих феодальних дворах мешкало багато слуг та ремісників.

Археологічні розкопки і спостереження, проведені на різних ділянках міста Володимира, конкретизують складну картину життя та господарської діяльності вказаних феодальних дворів у XI—XIII ст.

Розкопки В. В. Хвойка 1907—1908 рр. в садибі лікаря Петровського, на місці стародавніх боярських дворів XI—XIII ст., виявили залишки ювелірного, кісткообробного та склодувного виробництв.

На ділянці міста Володимира поблизу Софійських воріт, яку можна пов'язувати з садибою Федорівського монастиря, було виявлено сліди ковальської справи. В західній частині садиби Федорівського монастиря під час розкопок 1955 р. на площі близько 1000 м² було досліджено компактно розташовану групу напівземлянок, господарських ям та виробничих печей.

З територією Деместникового двору пов'язуються виявлені тут сліди ювелірної справи початку XIII ст.

Знайдена на території міста Володимира значна частина (22) кладів ювелірних дорогоцінностей XII—XIII ст.⁴ свідчить про страшний розгром, якого зазнали великі феодальні двори в місті Володимира. Можна вважати, що більшість цих кладів була закопана на феодальних дворах під час облоги Києва татарами в 1240 р.

¹ В. В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Поднепровья, К., 1913; М. К. Карап'єр, Археологические исследования древнего Києва, К., 1950; його ж, Розкопки на садибі Київського історичного музею, АП, т. III, 1952.

² Летопись по Ипатскому списку, стор. 247, 248.

³ Там же.

⁴ Г. Ф. Корзухина, Русские клады IX—XIII вв., М., 1954, стор. 105—113, № 65—85, 22-й клад знайдено в 1955 р. під час розкопок по Володимирській вулиці, № 7-9.

Тоді ж були зруйновані Десятинна церква та кам'яні палаци біля неї, що були останнім оборонним рубежем захисників Києва.

Зіставлення писаних джерел і археологічних пам'яток дозволяє не тільки встановити характер розташування та забудови великих феодальних дворів у київському дитинці — місті Володимира, а й пов'язати з ними багато історичних подій.

Соціальна структура міста Володимира в Києві XI—XIII ст. знаходить собі повну аналогію в побудові стародавніх дитинців російських, польських і чеських міст: Чернігова, Переяслава, Владимира на Клязьмі, Новгорода Великого, Путівля, Гнезна, Праги. В дитинцях цих міст також знаходилися великі феодальні двори, здебільшого князівські і церковні.

В. А. БОГУСЕВИЧ

О ФЕОДАЛЬНЫХ ДВОРАХ КИЕВА XI—XIII вв.

Резюме

Археологические памятники в сочетании с письменными источниками позволили сделать определенные выводы о социально-топографической структуре территории киевского княжеского замка — города Владимира, в котором находились крупные княжеские, церковные и боярские дворы.

Самым крупным из них был княжеский Великий Ярославов двор. Его местоположение и размеры определяются на основании летописных текстов и архитектурных памятников. Великий Ярославов двор занимал северо-восточную часть города Владимира и имел площадь более 4 га (300×150 м).

Второй княжеский двор, носивший название Мстиславова, находился в юго-западной части города Владимира и был отделен улицей от располагавшегося восточнее Федоровского монастыря.

Андреевский монастырь находился восточнее Федоровского в юго-восточном углу города Владимира.

Небольшая общественная площадь — Бабин Торжок — помещалась между западным фасадом Десятинной церкви и северо-восточной стеной каменного дворца Мстиславова двора. Десятинная церковь не входила в состав Ярославова двора, а примыкала с востока к Бабиному Торжку.

К северо-западу от Бабиного Торжка и Десятинной церкви на месте довладимировой крепости находились, по данным летописи, 4 боярских двора: Чудин, Воротиславль, Гордятин и Никифоров. Между этими дворами и Мстиславовым двором помещался Деместников двор, прилегавший священнослужителям Десятинной церкви.

Открытые раскопками группы полуземляночных жилищ находились внутри крупных феодальных дворов города Владимира. В этих полуземлянках обнаружены следы железообрабатывающего, ювелирного, костерезного производства, в которых были заняты зависимые от феодалов ремесленники.

Таким образом, на территории города Владимира в XI—XIII вв. находились 9 крупных феодальных дворов: 2 княжеских, 4 боярских, 3 церковных двора и одна общественная площадь — Бабин Торжок.

Структура города Владимира в Києве находит себе аналогии в устройстве детинцев древних русских, польских и чешских городов: Чернигова, Переяслава, Владимира на Клязьме, Новгорода Великого, Гнезно, Праги.

А. О. БІЛЕЦЬКИЙ

ПРО ВЛАСНІ ІМЕНА З ОЛЬВІЙСЬКИХ НАПИСІВ

I. Қаноб Трасідаманта

У цікавій статті про населення Ольвії в VI—I ст. до н. е. по даних епіграфічних джерел Т. М. Кніпович як зразки негрецьких власних особових імен наводить: АТАКΗΣ (ІАК, 10, стор. 10 і далі; IV ст. до н. е.), ВАТАКОΣ (ΤΙΜΟΘΕΟΥ, IOSPE, I², 201, 1, 44; II ст. до н. е.), КОЛАНДАКΗΣ (І. И. Толстой, Граффити, стор. 11, № 7; IV ст. до н. е.), ΣΠΑΡΤΟΚΟΣ (ΚΛΕΙΔΗΜΟΥ, IOSPE, I², 214; IV ст. до н. е.)¹. Не підлягає сумніву, що, наприклад, останнє із згаданих тут імен (Спартокос) має фракійське походження, хоч і могло належати до числа старогрецьких імен, запозичених з іномовних джерел². Справа в тому, що дослідники власних особових імен античного світу ще не досить уважно ставляться до цього природного явища: в складі власних особових імен так само, як і в цілому словниковому складі даної мови, можуть існувати елементи іномовного походження. Отже, в межах території з переважним грецьким населенням, очевидно, існували роди і родини, в яких традиційними були саме імена іномовного походження. Цілком можливо, що в містах Північного Причорномор'я серед грецького населення були, чи поступово склалися, свої традиції вживання іномовних власних особових імен (пор., наприклад, у Горгіпії похідні від іномовних: Σπαρτοκόη, IOSPE, IV, 432, а; Φαρναχιών, там же, 434, 2).

Вживання іномовних власних особових імен у межах певного колективу є безпосереднім свідченням наявності впливу іномовної стихії, але не може ще тлумачитися як наслідок сполучення в межах даного середовища різних етнічних елементів.

У викладеному нижче нас буде цікавити лише одне питання про етимологічний аналіз власних особових імен і можливе використання його наслідків в історичному дослідженні.

Аналізуючи ім'я Батакос, Т. М. Кніпович приходить до висновку: «Все ж таки грецьке походження імені здається нам сумнівним, внаслідок чого ми вважаємо за можливе включити його до числа змішаних імен» (стор. 126). Під «zmішаним характером» тут розуміється наявність у цього нібито іномовного імені (Батакос) грецького патронімічного (Τιμοθεού, син Тимофія). Чому ж саме еллінський характер згаданого тут імені Βατακος ставиться дослідницею під сумнів? Якщо роз-

¹ Т. Н. Кніпович, Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников, МИА, № 50, стор. 119—153.

² Ladislav Zgusta, Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste, Československá Akademie věd, Sekce jazyka a literatury, Monografie Orientálního Ústavu, sv. 16, Praha, 1955, § 576, стор. 287.

тлядати це ім'я з погляду словотвору старогрецької мови, то воно не є там чимсь незвичайним. Його основа (*βατ-*) могла пов'язуватися з назвою рослини *βατός*, або *βατού* (*Rubus ulmifolius*, з епітетом *Ιδαια* = *Rubus Idaeus*; ст же, відповідає нашим «ведмежина» чи «малина»), чи з основою віддіеслівного прикметника *βατός* (від *βαῖνει* і т. д.; пор. ще *βατός*, *βατίς* — назва якогось виду скатів), чи, нарешті, з словом *βατός* (пор. *βατταρίει*, *βαττολογει*) «заїка».

Від названої тут основи, певно, було створено такі імена, як *Βατάκης* (також *Βαττακης*), *Βατᾶς* або *Βατῆς*, *Βατός* (згадується схоліастом Піндарівського III (IV) Істмійського епінікія, хоч, мабуть, помилково), *Βατων* (ім'я багатьох осіб, варіант — *Βαττων*), нарешті, спірним щодо чисто грецького походження лишається *Βαττός*. У цьому останньому, як відомо з Геродота (кн. IV; 155), був можливим збіг двох загальних (просегоричних) імен різного походження, пор.: «Через деякий час народився в нього хлопчик тонкоголосий і заїка, і дано йому було ім'я *Βαττός*, як кажуть терайці та кіренайці, але мені здається інакше: *Βαττός* так було його названо згодом, коли він прибув до Лібії внаслідок оракула, що був йому виголошений у Дельфах, і через одержану ним честь, він обрав собі таке найменування, бо лібійці називають (своєю мовою. — А. Б.) басилевса *βαττόμ* і. через це, я гадаю, що Піфія, виголосивши оракул, назвала його так лібійською мовою, знаючи, що він буде басилевсом у Лібії». Тут, звичайно, можна і не погодитися з «батьком історії» і визнати обґрутованою думку терайців та кіренайців щодо походження згаданого власного імені. Отже, старогрецький словотвір не суперечить тому, щоб *Βατῆς*, *Βατῶν*, *Βατάκης* і *Βαττάκης* (поряд із реконструйованим **Βατᾶς*) були похідними від одного кореня. Але для заперечення грецького походження імені Батакос можна посплатитися на схожість його до якихось іномовних власних імен чи взагалі лексичних елементів. Можна було б згадати витлумачені проф. В. І. Абаєвим імена *Βαδᾶγ* і *Βαδᾶχης* (пор. осетинське *badäg* — той, що сидить)¹. Нарешті, можна спертися на твердження про те, що всі власні особові імена з суфіксом *-άκης* в старогрецькій ономастиці мають бути іранського походження².

А ім'я Батакос, очевидно, могло бути варіантом імені Батакес. Проте певних аргументів для рішучого заперечення приналежності згаданого вище імені Батакос до складу старогрецьких імен (до ономастики класичної або елліністичної епохи) у нашому розпорядженні немає, і автор дослідження про населення Ольвії, очевидно, не вважає потрібним посилатися на лінгвістичні аргументи.

Ім'я Атакес потрапляє до складу негрецьких імен, імовірно, через наявність у ньому суфікса *-акес*, який можна вважати за іранський (досить згадати хоча б *αχιγαχης* — *Περσικὸν ξίφος*, але, як це не дивно, навіть цей безперечний іранізм має основу, близьку до якогось старогрецького діалектизму *αχιγαγμός*: *τιγαγμός κιγάχης*, *Гесіхій*).

З огляду на цей самий суфікс *-акес* до іномовних можна, певно, зарахувати ім'я Коландакес, хоч і є деякі аргументи проти іранського характеру цього імені. До речі, згадаємо його ламбдацізм замість очікуваного ротацизму та голосний о замість передбаченого для іранського лексичного елемента в старогрецькій передачі голосного а. Зважаючи на такі негативні моменти, ми не можемо приєднатися до висловленого Т. М. Кніпович у категоричній формі твердження: «У негрецькому,

¹ В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, I, М.—Л., 1949, див. «Скифский язык» (Скифоаланские этюды), стор. 159; пор. L. Z gusta, Die Personennamen..., § 77, стор. 81—82.

² Пор. L. Z gusta, Die Personennamen..., §, 302, стор. 195, зауваження у зв'язку з ім'ям *Κολαυδάχης*, яке, незважаючи на це, лишається не витлумаченим.

навіть і прямо скіфському походженні цього імені навряд чи можна сумніватися¹.

Звичайно, ми не вбачаємо в цьому «Коландакес» якихось цілком прозорих старогрецьких основ і суфіксів, але ми не знаходимо в ньому нічого, що дало б нам змогу визнати його саме «скіфським» ім'ям. Ми гадаємо, що в даному разі ще не можна виходити з передумови про наявність скіфського етнічного оточення в місті Ольвії протягом IV ст. до н. е.

Серед негрецьких імен не згадується в дослідженні про населення Ольвії загадкове ΙΣΤΙΚ[Ω]Ν (ΜΗΤΡΟΔΟΡΟΥ, IOSPE, I², 76), хоч його важко пояснити як таке, що має прозору етимологічну структуру. Тут, очевидно, автор дослідження покладається на твердження першого видаця напису з названим ім'ям щодо «чистоти наявних у напису гре-

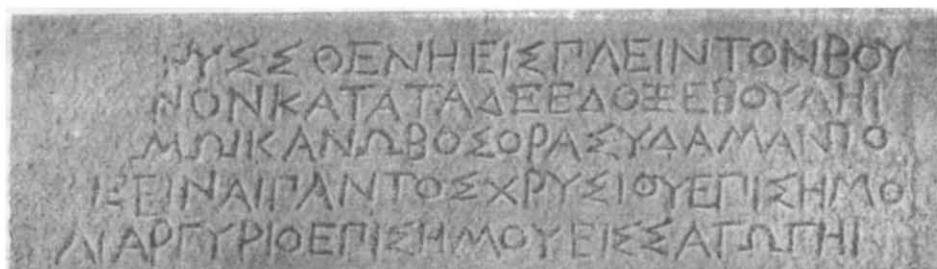

Рис. 1. Перші рядки ольвійського декрету про обмін грошей з ім'ям Каноба, сина Трасідаманта.

цьких імен». Мимохідь зазначимо, що ім'я Метробіос помилково наводиться разом із тими, що їх немає в словнику власних грецьких імен Папе — Бензелера².

У зв'язку з іменем Леоксос, про яке Т. М. Кніпович пише, що «греки його походження не може, проте, викликати сумніву» (стор. 127, ліва шпальта), ми можемо дати посилання на композит *λαοσσος* (пор. гомер. дієслово *σεω* «жену, ганяю, штовхаю, пускаю») і власне ім'я *Λαοσσος* та висловити здогад про те, що *Λεωξος* (<*Λεωξος*, *Λεωσσος*) — це сâме новоіонійська форма наведеного вище імені.

Нарешті, ми хочемо докладніше зупинитися на одному власному скобовому імені з відомого ольвійського декрету „εις Βορυθενη εισπλεγει του βουλομενου κατα ταδε...“ (IOSPE, I², 24). У третьому рядку там читається *Κανωβος Θρασιδαμαυτο[ς]*. Ім'я Канобос у дослідженні Т. М. Кніпович, не згадується серед іномовних і, очевидно, вважається грецьким. Цікаво підкреслити, що наведена тут патронімічна форма (Трасідамант) не зазначена в словнику Папе — Бензелера, де є форми *Θρασιδαμος* і *Θρασιδημος*. Ім'я Трасідамант зустрічається ще у великому ольвійському каталогі громадян (IOSPE, I², 201, 1, 24) у сполученні Трасідамант Арістона, а ім'я Канобос у написах Північного Причорномор'я, очевидно, унікальне. Наскільки нам відомо, воно взагалі засвідчене переважно в літературних джерелах і лише як топонімічне та міфологічне (місто і остров у Нижньому Єгипті, в делті Нілу; керманіч Менелая; божество єгипетського походження; назва зірки).

Насамперед звертає на себе увагу наявність двох варіантів цього імені: Канобос і Канопос (*Κανωβος*, *Κανωπος*).

¹ Т. Н. Кніпович, Население Ольвии в VI—I вв. до н. э..., стор. 126, права шпальта.

² Див. W. Pape, Wörterbuch der griechischen Eigennamen, 3 Auflage, neu bearbeitet von G. E. Benseler (далі скорочено PB), Braunschweig, 1911, стор. 918, права шпальта,

Ми не маємо тут наміру докладно тлумачити фонетичні факти старогрецької мови, а обмежимося лише зауваженням про те, що наявність варіантів з глухими і дзвінкими приголосними може бути свідченням про запозичення відповідного лексичного елемента з іномовного джерела (хоч і не безперечним свідченням, пор., наприклад, такі варіанти діеслова, як *χαπτεῖ* і *χαπτεῖν*).

З погляду старогрецького словотвору ім'я Κανωπος, чи Κανωβος, так само важко розчленувати, як, наприклад, *κανναθίς* (коноплі) або *καναβος* (*κανναβος*, уживане Арістотелем: «Про походження тварин», кн. II, розд. VI, 743; «Оповідання про тварин», кн. III, розд. V, 515) (каркас, контур). Щодо останнього загального імені (відп. слова), то не виключається припущення, що воно належить до великої групи слів, які означають вироби з рослинного матеріалу (пор. *καννα* або *κανηγή*, латин. *canna*, *Arundo Donax L.*). З належних до ней слів згадаємо назви корзин, чи кошиків (*κανεου*, *κανειου*, *κανουου*, *καναστρου*, *καναστρον*, *κανιστρον*, *κανιστρος*, *κανιστρος*, *κανιστρος*, *κανητηοу*, *κανασθοу*, *κανιας*, *κανιδιοу* і ін.) та різних плетених виробів (*κανης* «мата», *καναθροу*, чи *κανуадроу* — якийсь очеретяний виріб). Імовірно, їхній корінь походить від шумеро-аккадійського *gin* (очерет), ассиро-аввілонського *qanū* (те саме). До цієї ж групи належало і слово *κανуу* (лінійка, висок, правило, зразок, канон). Можливо, що первісним змістом цього *καναβος* (*κανναβος*) було саме «каркас» (у пластиці, або скульптурі з м'яких матеріалів), а «контур» було вже метафоричним (очевидна метафора в значенні «дуже худорлява людина», «кістяк»). Про це, мабуть, свідчить і назва професії: *καναβιούρχος* «той, хто виготовляє *καναβος*» (*Tabellae defixionum*, 87, а, 7; IV ст. до н. е.). Проте ми не схильні стверджувати, що між власним ім'ям Канобос, чи Канопос, і названою групою слів мав існувати безпосередній зв'язок. Єдине загальне (просегоричне) слово, яке можна було б поставити поряд із розглядуваним тут власним ім'ям — це *κανυποу* «квітка бузини; бузинова кора» (у середньовічних лікарів Александра Тралліянського, VI ст. н. е., та Павла Егінета, VII ст. н. е.).

Отже, можна з певністю сказати, що власне особове ім'я (Канобос, Канопос) у старогрецькій мові було ізольованим від загальних імен, а це ставить його грецьке походження під сумнів.

Розглянемо ще його зв'язки з іншими власними іменами, міфологічними та географічними. В другій книзі своєї «Історії» Геродот згадує місто Каноб (II, 15, 97; місто чи острів?) та канобський рукав Нілу (II, 17, 113, 179). Міф про епоніма міста та острова був, очевидно, ще не відомий «батькові історії». Божество Канобос, чи Канопос, як і назва зірки (α Argus, найяскравіша зірка південної півкулі, на північ від 37° північної широти її не видно) невідомі з староєгипетських текстів. Наскільки можна простежити з доступних для нас джерел, варіант Канопос з'являється пізніше, ніж Канобос, і далі стає основним.

Міф про епоніма крайнього західного рукава Нілу (відповідно — острова та міста) має такий зміст у викладі історика I ст. до н. е. — I ст. н. е. Конона (в Бібліотеці Фотія, код. CLXXXVI, б., VIII): «Восьма книга оповідає про історію Протея, єгипетського віщуна, дочка якого, Теоноя, покохавши Каноба (він був керманичем Менелая Троянського)¹, не мала щастя: бо Каноб, гарний та юний, коли Менелай і Єлена від'їждвали з Єгипту і причалили до землі, був укушений гадюкою в ногу, на яку поширилася отрута, незабаром помер, а Менелай і Єлена поховали його в Єгипті, де тепер побудовано місто з його ім'ям. І край-

¹ Важко сказати, як тут треба розуміти форму «*τον Τρωου*»: 1) син Трояса, або Троя; 2) із Трої, троянський; 3) що воював під Троєю, троянський?

ній¹ з рукавів Нілу від імені керманича Каноб або Канобійський має назву».

В одному з ілюстрованих рукописів поеми *Θηριακα* Нікандра (II ст. до н. е.) збереглося зображення смерті Каноба (під віршами 309—319). Корнелій Тацит (в «Анналах», II, 60) згадує місто Канопус, «яке заснували спартанці і (назвали так) заради похованого там керманіча корабля, Канопа». Чому саме в міфі ім'я Каноба (чи Канопа) було пов'язане з героєм троянської війни, тлумачить дуже правдоподібно Страбон (XVII, 801): «праворуч від Канобійського каналу розташований Менелайський ном (ο Μενελαιτης νομος), названий так від (імені) першого Птолемея, але, присягаюся Зевсом, не від (імені) героя, як дехто каже, а серед них і Артемідор».

Місто Каноб (Каноп), як зазначає Страбон (XVII, 801), мало храм Сарапіда.

В епіграфічних пам'ятках згадується «Зевс Геліос великий Сарапід у Канобі» (Александрия) або «Найбільший бог у Канобі» (Карфаген)².

Серед різновидів греко-єгипетського божества Сарапіда називається і Сарапід Канопський (*Σαραπις Κανωπιτης*). У своєму переказі міфа про Осіріса та Ісіду (розд. 22) Плутарх називає Каноба керманічем корабля Осіріса, «який елліни зовуть Арго». Там же він згадує і про зірку Каноб. Про неї йдеться ще в Ератосфена (Катастеризми, XXXVII, у зв'язку з сузір'ям Ерідан; III ст. до н. е.).

В одному написі з Амбракії (CIG, № 1800) збереглося присвячення єгипетським богам:

ΣΑΡΑΠΕΙ, ΙΣΕΙ, ΑΝΟΥΒΕΙ, ΑΡΠΟΚΡΑΤΕΙ, ΚΑΝΩΠ[ΩΙ]...

Отже, поряд із Сарапідом, Ісідою, Анубом, Гарпократом і Каноп тут виступає як окреме божество,

Оскільки місто Каноб було відоме розбещеністю своїх жителів, найменування його було покладене в основу назви подібного способу життя: канобізм (*κανωφισμός*, Страбон, XVII, 1, 16). Отже, ім'я Канобос в усіх відомих нам джерелах пов'язане з Єгиптом.

Згадаємо, нарешті, і те, що, наприклад, таке еллінізоване «єгипетське» власне особове ім'я, як Сарапіон, або Серапіон, стало одним із елементів старогрецької ономастики.

Отже, цілком імовірно, що Канобос, син Трасідаманта, був одним з ольвійських громадян еллінського походження, але його особове ім'я не можна назвати грецьким у розумінні його етимології.

Аналізуючи власні особові імена античного світу, на нашу думку, слід розрізняти їхні: 1) мовну принадлежність, що встановлюється на основі етимологічних зв'язків власних імен із загальними; 2) етнічну принадлежність, що визначається на основі сукупності наших відомостей про вживання власних імен.

Коли йдеться, наприклад, про «грецькі» та «негрецькі» власні імена треба зважити на те, який зміст вкладається в ці терміни: лінгвістичний чи етнічний. Якщо первісно лінгвістична і етнічна принадлежність імен збігалися, то в суспільствах, де були широко розвинуті зносини з іноетнічними елементами, стала можливою розбіжність між ними. Це особливо спостерігається в елліністичну та імператорську епохи розвитку античних суспільств.

ІI. Діонісій Тагона

Під час розкопок 1949 р. в Ольвії була виявлена стела білого мармуру, на якій добре збереглося 10 рядків тексту і ще одне слово з оди-

¹ Крайній на заході, західний.

² Цитується за статтею *Κανωφος* у словнику В. Г. Рошера, т. II, 1890—1897.

надцятого рядка¹. На цій плиті можна прочитати ім'я херсонеського громадянина, на честь якого було вирізьблено псефізму:

(р. 5) ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΘΑΓΩΝΟΣ ΧΕΡ-

(р. 6) ΣΩΝΗΣΙΤΗΣ...

Слід зазначити, що таке саме сполучення імен Διονυσίος Θαγώνος збереглося ще на клеймі амфорної ручки з Херсонеса:

[ΑΣΤΥΝΟΜΟΥΝ-

ΤΟ]Σ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ

ΤΟ]Γ ΘΑΓΩΝΟΣ².

Хоч немає безсумнівних даних для датування згаданого тут клейма, все ж таки можливо висловити припущення, що названий в ольвійській псефізмі херсонесит і астином або є однією й тією ж особою, або хронологічно недалеко стоять один від одного³.

Якщо ми, з одного боку, цілком погодимося з запропонованим О. І. Леві датуванням ольвійської псефізми на честь Діонісія (сина) Тагона (чи Фагона), а, з другого боку, спробуємо датувати херсонеське астиномне клеймо на основі скіптичних фактів (пор. лунарну сигму та курсивну омегу), то ототожнення обох Діонісів доведеться піддати сумніву⁴.

Проте остаточно виключити можливість такого ототожнення немає потреби.

В дальшому викладі ми зупинимося на дуже важливому твердженні автора публікації про «негрецький» характер власного імені ΘΑΓΩΝ.

Ми хотіли б вияснити, чи досить того, що таке ім'я не знайдено в словнику власних імен Папе—Бензелера і в книзі про грецькі власні імена Фіка—Бехтеля⁵, для твердження: «При розборі імен, що згадуються в напису, впадає в око негрецьке ім'я батька вшанованого херсонесита ΘΑΓΩΝ» (ВДИ, 1951, № 1, стор. 147).

Це питання тому потребує ясної відповіді, що автор згаданої публікації робить з своего твердження про «негрецьке» походження названого імені певний висновок: «Негрецьке ім'я Тагон, згадуване в напису, свідчить про те, що вже на початку III ст. до н. е. ступінь впливу і вкорінення місцевих елементів в побут і культуру Херсонеса був досить великий. Цей факт набуває ще більшого значення, якщо згадати, що Херсонес давше інших центрів Північного Причорномор'я зберігав грецьке обличчя» (Там же, стор. 149).

Коли б ми почали спеціально вивчати ономастику доримського Херсонеса, то прийшли б до висновку про наявність у ней власних імен, відсутніх у словнику Папе—Бензелера, а також імен, грецька етимологія яких не може вважатися остаточно встановленою. Зрозуміло, що ми знайшли б в ній імена, характерні для Таврійського Херсонеса, хоч і грецькі, але не засвідчені в інших грецьких краях.

Дозволимо собі послатися на деякі приклади, бо не знаємо спе-

¹ Див. Е. И. Леви, Ольвийский декрет из раскопок 1949 года, ВДИ, 1951, № 1, стор. 142—149; і ї ж, Ольвийская агора, МИА, № 50, стор. 98 (права шпальта) — 102.

² Див. В. В. Борисова, Амфорные ручки с именами астиномов древнего Херсонеса, ВДИ, 1949, № 3, стор. 88, № 8.

³ О. И. Леви (ВДИ, 1951, № 1, стор. 145) відносить напис «ще до III ст. до н. е. і, найімовірніше, до останньої четверті цього століття», те саме й в «Ольвийской агоре», стор. 100.

⁴ щодо астиномного клейма пор. четверту хронологічну групу алфавітів (табл. 2) у книзі: Б. М. Г рак о в, Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов, М., 1928.

⁵ F. Bechtel und A. Fick, Die griechischen Personennamen, 2-е Auflage, Göttingen, 1894.

ціального дослідження, присвяченого ономастиці та просопографії Херсонеса доримських часів.

На пам'ятці IV ст. до н. е. можна прочитати ім'я Госоу (IOSPE, I², 512), пор. Госоуос γυνα.

На одній греко-фрігійській монеті (PB) читається ім'я Госандрос. Чи немає зв'язку між першим і другим? В усікому разі не треба поспішати з висновками з поодинокого факту, що в Херсонесі ще в IV ст. до н. е. могло бути таке ім'я.

Є багато підстав гадати, що ім'я Πελαγος (IOSPE, I², 488, пор. Πελαγος Προφανες, так само IV ст. до н. е.) могло в етимологічному розумінні бути старогрецьким (пор. загальне πελαγος: жертвовий пиріг» і «дрібна монета»), проте, в словнику PB його немає (див. топонімічне Πελαγα).

Ім'я Προνοος (пор. 'Αυτιγουος Προνου του Αυτεα, IOSPE, I², 340, III ст. до н. е.) може вважатися грецьким і зареєстроване в словнику PB. Незважаючи на це, його етимологія лишається невизначеною. Чи треба його пов'язувати з προνος (ватажок), чи προνοος (προνοος — мудрий) чи προνομος (той, що пасеться), чи, нарешті, προνωπης (похилий, передній) — не встановлено.

Зазначимо, до речі, що на перший погляд «негрецьким», тобто відмінним від найчастіше вживаних старогрецьких імен здається «гіпокористичне» Αυτεας (див. там же, від Αυτοκλης і подібних до нього).

Здається дивним, що грецьким доводиться визнати ім'я Βαθων (IOSPE, I², 343; III ст. до н. е.), виявлене також на мілетській монеті (PB). Не виключається зв'язок цього імені з іменем Βαθυς (син Меандра, брат Марсія; в присліві «κακιον η Βαθυς αυλετ=«грає на сопілці гірше за Бабіса»), а також з іншими, що містять основу βαθα¹.

Відомо, наприклад, насільки широко вживалося в Таврійському Херсонесі власне особове ім'я Лагорін (Λαγορινος; принаймні з II ст. до н. е., див. IOSPE, I², 352, 353, 359, 452, 482). Воно не засвідчене в PB, але етимологія його здається зрозумілою з огляду на такі грецькі імена, як Λαγορας та Λεωγορας (PB).

Місцевим (через відсутність інших даних) доводиться визнати херсонесське ім'я Λαγονος (IOSPE, I², 481; III ст. до н. е.), яке зазначене в PB, але воно має бути пов'язаним із грецькими Λαγως, Λαγων, або Λαγος, Λαγος (< *λααγος).

Таким самим місцевим виявляється жіноче ім'я Αρχεω (IOSPE, I², 507; III ст. до н. е.) поряд із Αρχεις (ім'я фракіянки, PB).

Можливо, що грецьким в етимологічному розумінні слід визнати навіть такі херсонесські імена римського часу, як Αιλλω та Αιλλη (IOSPE, I², 491; пор. λιλαιεθαι «жадати, прагнути»), хоч їх немає в словнику PB².

Але повернемося до власного імені ольвійської псефізми, яке нас цікавить.

У зв'язку з ім'ям ΘΑΓΩΝ автор публікації згадує ще такі трохи схожі на нього і підозрілі щодо «негрецького» характеру власні імена: ΘΑΒΩΝ з Німфея і ΘΑΒΟΥΣ з ольвійської периферії і, нарешті (найцікавіше, на наш погляд), ΘΑΓΥΣ (стор. 147).

Тут можна було б висловити здогад про спорідненість імен ΘΑΒΩΝ і ΘΑΒΟΥΣ, хоч схожість їхня суто зовнішня, тобто не підтверджується фактами словотвору якоїсь відомої мови. Глибшою слід вважати схожість імен ΘΑΓΓΣ і ΘΑΓΩΝ, яка має в старогрецькому словотворі хоча б такі аналогії: βαθυς—Βαθων, γλυκυς—Γλυκων, θρασυς—Θρασων, πλατος—Πλατων, πολυς—Πολων (PB).

¹ Див. L. Zgusta, Die Personennamen.., § 597, де воно визначається як належне до «дитячих найменувань».

² Див. L. Zgusta, ук. твір, § 1063.

До цих імен ми можемо додати й такі, як Βαθυς—Βαθων. Треба сказати, що чоловічі імена з суфіксом -υ(ς) не мали в старогрецькій ономастичі дуже широкого вжитку¹.

Відомо, якого поширення набув у старогрецьких власних іменах суфікс -ων (і складний -ιων). За допомогою його утворювалися «теофорні» імена (наприклад, Αρτεμιων, Βακχων, Ζηνων), імена від загальних іменників (наприклад, Αυδρων, Κρατων, Πατρων), імена від прикметників (наприклад, Αχρων, Ιερων, Λευκων) імена від дієслів (наприклад, Αλεξων, Κληρων, Μενων), пор. РВ.

Рис. 2. Фрагмент ольвійського декрету на честь херсонесця Діонісія, сина Тагона.

Оскільки між іменами з суфіксом -υ(ς) і суфіксом -ων спостерігається в старогрецькій ономастичі певний зв'язок, ми дозволимо собі побудувати «робочу» гіпотезу про спорідненість пантікапейського імені Θαγυς (IOSPE II, 94; IV ст. до н. е.) із херсонесцьким Θαγων (III ст. до н. е.).

На основі таких імен, як ΕΥΘΥΣ і ΘΡΑΣΥΣ (пор. РВ; місце наголосу, мабуть, на передостанньому складі), можна твердити, що від загальних (просегоричних) прикметників υ-основ (наприклад, βαθυς, βαρυς, βραδυς, βραχυς, γλυκυς, δασυς і т. п.) могли утворюватися власні особові імена, хоч у старогрецькій мові цих прикметників було порівняно менше, ніж у литовській або староіндійській мовах.

Проте щадана спорідненість імен ΘΑΓΥΣ, ΘΑΓΩΝ відрізняється від аналогічних θρασυς, θρασων—θρασωн і ін. тим, що прикметник *θαγυς — невідомий нам з старогрецьких діалектів. Насамперед він не засвідчений у відомих нам літературних джерелах.

У визначенні лінгвістичної приналежності власних імен грецьких епіграфічних матеріалів дослідники часто керуються свідченнями словників і добре відомих літературних джерел.

Ось чому, наприклад, В. В. Латишев визнавав ім'я ΘΑΓΥΣ німфейського списку громадян (IOSPE, IV, 205, III ст. до н. е.) негрецьким, хоч і не обґрутував свого твердження: «Nomina civium inscriptorum graeca sunt exceptis hisce: ΑΚΚΑΣ, ΑΠΙΝΤΑΣ, ΘΑΒΥΤΤΙΩΝ, ΘΑΒΩΝ, ΘΑΓΥΣ (cf. IOSPE, II, 94), ΤΑΤΤΙΩΝ. Inde patet tertio a Chr. saeculo Nymphaei Graecos habitasse barbaris nonnullis admixtis», тобто «написані тут імена громадян є грецькими, за винятком таких: Ακκас, Αпінтас, Τабіттіон, Τабон, Τагіс (пор. IOSPE, II, 94), Τаттіон. Звідси очевидно, що вже в третьому столітті до н. е. греки, що жили в Німфеї, мали деяку домішку варварів».

¹ Незважаючи на їхній зв'язок із широко вживаними іменами з суфіксом -ευ(ς), див. H. Hirbt, Handbuch der griechischen Laut- und Formenlehre, Heidelberg, 1912, § 348.

Якщо В. В. Латишев не вважав тут потрібним обґрунтувати своє твердження, це пояснюється тим, що він не піддавав сумніву аксіому: грецькі імена повинні мати грецькі етимології. Вона могла доповнюватися ще такою: грецькі імена — це імена, що їх носили греки.

Крім того, твердження щодо «негрецького» характеру імен, згаданих у німфейському каталогі могло базуватися на їх взаємному сполученні: *Αἰκας Θαψων*, *Θαψυττιων Θαγυος*, *Απιντας Γυλλου* (лише перед ім'ям *Ταττιωνος* було якесь ім'я з другою половиною — *χρατης*, права шпальта, рядок 5). Не назав В. В. Латишев патронімічної форми *Γυλλου* «негрецькою» саме тому, що пов'язував її з відомими *Γυλαξ*, *Γυλιδας*, *Γυλις* або *Γυλлис*, *Гулы*, *Гулиπпос* і, мабуть, *Гулиос* (РВ).

Ім'я *Гуллос* у словнику РВ не засвідчено, проте є припущення про його грецький характер у зв'язку з епітетом Геракла (*Гулыс*)¹.

Справді, на відміну від добре відомих «двоосновних» (*composita*) грецьких імен кожне «одноосновне» (*simplex*) ім'я без установленої грецької етимології здається нам на перший погляд «негрецьким».

Ось, наприклад, з літературних джерел нам невідомо ім'я *ΑΚΚΑΣ*. Ми можемо припустити, натрапивши на нього в епіграфічних матеріалах, що воно: 1) «варварське», а не грецьке, або 2) грецьке, але з того шару імен, які нам найменше відомі («неаристократичні» імена).

Можна гадати, що воно пов'язане з жіночими іменами *Αικη* (на с. Самосі, добре відоме з літературних джерел), малоазійським *Αικα*², римським *Асса* (*Larentia*) і т. п.

Цілком імовірно, що ми тут маємо справу з одним із старогрецьких власних особових імен, в основі яких лежало так зване дитяче, або «лепетне», слово³.

Так само, як ім'я *Απιντας*, може видатися «негрецьким» відоме ім'я *Απιου*, але останнє нам доводиться визнати грецьким після того, як ми довідуємося, що, крімalexandrijського граматика (та ще якогось мешканця Кірени), його носив, принаймні, один спартіат (РВ). Після цього ми схильні пов'язувати *Απιου* не з єгипетським *Απις*, а з грецьким загальним *απιον* (груша), що, можливо, споріднене з латинським *rīpus*.

Цілком імовірно, що ім'я *Απιντας* було пов'язане з префіксом *α-* (*privativum*) і іменником *πινος* (бруд), а також споряджено суфіксом *-τα(ς)*, пор. *Αμρυτας—αμρυεσθαι, αμρυα*⁴.

Ми не стали б називати «негрецькими» імена *Θαψων* і *Θαψυτтиων*, якби довідалися про зв'язок їхньої основи (**θαψ-*) з певним грецьким коренем, пор., наприклад, гlosi Гесіхія: *θηφος - θαιρα; θαρβος - θαιρα εκπληξ; τεθηπεν εκεπλαγη, πεφοβηται, επτοθη* і т. п.⁵.

Немає в нас упевненості в тому, що ім'я *TATTION* треба визнати «негрецьким»: суфікс *-ιων*, без сумніву, є грецьким, а основа за фонетичною будовою належить до численної групи гіпокористичних слів із значенням «стато, батько, дядя, дядько» і т. п. (пор. у Гесіхія: *τετταγεντερον προς πρεσβυτερον τιμητικη προσφωγης*).

В усякому разі ми не можемо поділити певності В. В. Латишева щодо «негрецького» походження ймен, *Αικας*, *Απιντας*, *Θαψων*, *Θαγυς* (наголос на *α* чи *υ*), *Ταττιων* із німфейського каталога. Разом з цим ми дозволяємо собі висловити припущення про належність носіїв цих імен до тих шарів старогрецького рабовласницького суспільства, ономастичка яких ще потребує дальших досліджень.

¹ L. Z gusta, Die Personennamen., § 942.

² L. Z gusta, uk. твір, § 752.

³ Доводи проти цього див. L. Z gusta, uk. твір, § 46.

⁴ L. Z gusta, uk. твір, § 907.

⁵ L. Z gusta, uk. твір, § 642—645, імена *Θαζειν*, *Θαψουν*, *Θαψυттиων*, *Θαψων*. віднесенено до класу «імен, що лишаються неясними».

Оскільки нам здається цілком можливим зв'язок імен **ΘΑΓΩΝ** і **ΘΑΓΥΣ**, ми звернемося спочатку до цього останнього.

Це саме ім'я **ΘΑΓΥΣ** ми знаходимо на надмогильному написі з гори Мітрідат у колишньому Пантікалеї (IOSPE, II, 94):

ΔΙΟΣΚΟΡΙΔΗΣ

ΘΑΓΥΟΣ

ΘΕΟΜΝΗΣΤΗ

ΔΙΩΝΟΣ.

Цікаво зазначити, що тут В. В. Латишев не зробив застереження про «негрецький» характер цього патронімічного **ΘΑΓΥΟΣ**. Він лише підтверджив датування цієї пам'ятки: «*Titulum ad IV a. Chr. saecūlum optimo iure rettulit Stephanus*», тобто «цей напис Стефані цілком вірно відносить до IV ст. до н. е.». Очевидно, тут ідеється так само про те, що ім'я **ΘΑΓΥΣ** на пантікальському написі IV ст. до н. е. опинилося в оточенні типово грецьких імен (**Διοσκορίδης**, **Θεομνήστης**, **Διώνος**). Чому б не припустити, що й саме це ім'я **ΘΑΓҮЕ** також могло бути грецьким?

Справді, чи можна твердити, ніби такі власні імена, як **ΘΑΓҮС** і **ΘАГӨН**, не мають ніяких зв'язків з словами старогрецької мови?

В наступних рядках ми зробимо спробу довести, що навіть посилання на відсутність їх «грецької етимології» не може бути достатньо обґрунтованим.

Як, наприклад, можна було б довести, що ні **ΘАГҮС**, ні **ΘАГӨН** не пов'язані з основою грецького дієслова **θῆγειν** (дорійське **θαγεῖν**) «гостріти, точити»?

Можна було б для заперечення такого зв'язку посплатися на те, що здебільшого іменники і прикметники «на -*ος*» не походять від основ дієслів старогрецької мови, але, навпаки, дієслова утворювалися від таких прикметників (пор. **βαθυνο**, **βαρυνο**, **βραδυνο**, **βραχυνο** і т. ін.).

Виняток становить, наприклад, таке дієслово, як **αὐδάνω**, аор. **εἴδον**, перф. **εἴδε** і т. д. з коренем * *swad-* (пор. санскр. svádāmi або svádē; svadáyāmī, або svādāyāmī) і відповідно дієслово **ηδομαι**, аор. **ηθῇη**. Від його кореня було утворено прикметник **ηδύς** (пор. санскр. svāduḥ, латин. *svavis* < * *svādvīs*, англ. sweet). Проте і від прикметника **ηδύς** існувало похідне дієслово **ηδύω**.

Можна знайти й інші приклади, що вказували б на можливість утворення від кореня дієслова прикметника з суфіксом **-ο(ς)**. Так, наприклад, старогрецьке **τραχύς** було пов'язане з дієсловом **θρασσω** (атт. **θραττω**), перф. гомер. **τετρηχα**, пор. також іменник **ταρχητης** і дієслово **ταρχασσω** (атт. **ταραττω**)¹.

Не те, що словотворчі взаємовідношення прикметників «на -*ος*» з іншими словами того ж, що і вони, кореня були неодносторонні, вказує прикметник **θαρυς**, **θρασυς**, пов'язаний з іменником **θαρρος**, **θαρρος**, **θρασος**, лесб. **θερσος** і дієсловом **θαρρεω** **θαρρεω**, **θαρρω**, (пор., наприклад, литов. **dristi** і **drasus** і т. п., DELG).

Отже, розглядаючи взаємовідношення старогрецьких прикметників типу **θαθυς**, **θαρυς**, **θραδυς**, **θραχυς** з іншими словами в історичній перспективі, ми повинні визнати: 1) що відприкметникові дієслова (**βαθυνο**, **βαρυнο**, **βραδунο**, **βραχунο**) набули поширення в «післягомерівську» епоху; 2) що ці прикметники не були в старогрецькій мові ізольовані від первісних дієслів (інакше кажучи суфікс **-ο-** був на свій час продуктивним). До речі, можна зазначити, що наявність пов'язаних із цими

¹ Див. Е. Boisacq, Dictionnaire étymologique de la langue grecque, Heidelberg — Paris, 1916 (далі скорочено DELG).

прикметниками es-основ так само свідчить про первісну продуктивність старогрецького суфікса *-ο-* (відповідно іndoєвропейського *-u-*).

Згадаємо хоча б іменники *βαθός* (βευθός, βυθός), *βαρός*, *βράδος*, *βραχύς* і ін., які мають спільні з переліченими вище прикметниками корені, але не можуть вважатися в усіх випадках похідними від цих прикметників.

Взаємовідношення цих *u*-основ і es-основ нормально були такі: *βαρός* < *νβαρ-* > *βαρυς*, *-εια*, *-ο* і т. п.

Отже, дані старогрецького словотвору дозволяють нам побудувати таку гіпотезу: 1) оскільки імена *ΘΑΓΥΣ* і *ΘΑΓΩΝ*, очевидно, відносяться одне до одного, як імена *ΘΡΑΣΥΣ* і *ΘΡΑΣΩΝ*, а в епіграфічних пам'ятках (поки лише в Північному Причорномор'ї) сполучаються з типовими грецькими власними іменами, не виключається можливість того, що тут перед нами «еллінські і», а не «варварські і» імена; 2) оскільки названі імена мають грецькі суфікси (*-υς*, *-ων*) і спільній (за своїми зовнішніми ознаками) корінь, можна гадати, що і цей корінь належав до запасу коренів старогрецької мови і, можливо, був тим же коренем у нульовому ступені, який в повному ступені наявний у дієсловах *θῆται* або *θῆταιν* (в дорійських діалектах відповідні форми з довгим *α* «гострю, точю» (метафорично — «розпалюю, підбурюю, настроюю»).

У зв'язку з цією гіпотезою цілком доречним було б питання: який же міг бути сімисловий зміст похідного від *νθῆται* (*θῆται*) прикметника **θάγυς*, що лежав в основі власного імені *ΘΑΓΥΣ*? Треба сказати, що про сімисловий зміст дієслова *θῆται* нам відомо небагато. В другій рапсодії Іліади (В 382) Агамемнон у відповідь Несторові заликає всіх: «εὐ μεν τις δορυ θηξασθώ, εὐ δ' απίδα θεσθώ» («Хай кожний добре вигострить собі спис і покладе біля себе щит»).

В іншому місці Іліади (А 415—416) згадується про дикого кабана, який виходить з глибокої гущавини, вигострюючи «блійз зуб» між своїми «зігнутими щелепами»: „...ο δε τ' εισι *βαθειης* ει *ξυλοχοιο* θηγυων λευκου οδουτα *μετα γυαρητης* γενισσιγνι“.

«Корзина готова й вигострено сокиру» (*κανουν δ' ε' νηριται και τεθηγυενη σφαγις*), — каже Електра в одноіменній трагедії Евріпіда (1142).

В «Агамемноні» Есхіла Касандра говорить про Клітемнестру, що: «*καπευχεται θηγουσα φωτι φασγανου*» («і лихе умишляє, гострячи проти чоловіка меч», 1262).

Для цього дієслова *θῆται* Гесіхій подає синоніми *ακοναυ* і *οξυειν*. Отже, *θηγειν*, *θηγανειν* — *θηγανη* за змістом відповідають *ακοναυ* — *ακονη* «гостріти, точити», «гострильний, точильний камінь, бруск». До синонімів *θηγανη-аконета* він додає: *λεγουσι δε και θηγανου* (пор. *οργανου* і т. п.).

Дієслово, *ακοναυ*, як відомо, пов'язане з численними носіями того ж кореня і.-е. * *ak'-*, *ok'-* (і, мабуть, * *āk'-*, *ōk'-*), пор. у словнику DELG слово *ακαινα*, а в словнику А. Вальде¹ слова *ācer* і *acus*, *acūtus*. Всупереч висловленій там думці є підстави гадати, що сюди ж належать гр. *ωκυς*, санскр. *āśīh*, латин. *ōcīo* і т. д.

Корінь *ak'-*, *ok'-* на відміну від кореня *θηγ-*, *θαγ-* не представлений первісними дієсловами. В словнику Гесіхія наводиться і віддієслівний прикметник від кореня *θηγ-*: *θηγου·οι* δε οξυ, *ακονητον*. У літературних джерелах, наскільки нам відомо, цей прикметник не зустрічається так само, як і інший складний *θηγανεον·οξυ·γκονημενον* (Гесіхій). Там же наводяться ще форми з основою перфекту: *τεθωκται*, *τεθυμωται* і *τεθηγμενοι*, *τεθυμωμενοι*, *μεμεθυμενοι* (пор. DELG).

Найближчим сімисловим відповідником до нашого прикметника «гострий» (литов. *aštrūs*) у старогрецькій мові був прикметник *οξυς*

¹ A. Walde, Lateinisches etymologisches Wörterbuch, 3-e Auflage, von J. B. Hofmann, 1 Bd., Heidelberg, 1938.

(і «колючий» і «ріжучий»), від якого було утворено діеслово θύγειν (пор. *ἄρβλος* «тупий» — *ἄρβλυνειν*).

Такого протиставлення, як новогрецьке *χαρτερος* і *μυτερος* у старогрецькій мові ще не існувало (пор. «гострий, ріжучий» і «гострокінцевий, колючий»).

Як можна побачити з наведених вище прикладів, діеслово θύγειν найчастіше сполучалося з назвами зброї, колючих і ріжучих інструментів.

Нам здається найімовірнішим, що гаданий прикметник **θαρυς* за своїм змістом міг бути близьким до старогрецьких *οξυς*, *ακρος* або *ταχυς*, *ωκυς* («гострий, гострокінцевий» або «швидкий, бистрий»).

Вище згадувалося, що прикметник *ωκυς* (пор. *ωκυς ποδας*, *ωκυπους* — *οξυπους* (латин. *acupedius*) міг би мати зв'язок із *ακρος* та *οξυς* (пор. латин. *ācer* та *acūtus*, *mediocris*, бсіор і т. д.). Він разом із прикметниками *ευθυς*, *ευρυς*, *ηδυς* відрізнявся від інших подібних наявністю повного ступеня в кореневому ненаголошеному складі (пор. із нульовим ступенем *γλυχυς*, *δασυς*, *πλατυς* і ін.).

Старогрецький прикметник *ταχυς* (швидкий, бистрий, скорий, прудкий, спішний) до цього часу не пов'язувався з коренем якогось діеслова.

В старогрецькій мові з ним пов'язувалися прислівник *ταχω* («швидко» і т. д., а в аттічному діалекті «мабуть, можливо, імовірно») та іменник *ταχιος* (швидкість, скорість).

Від нього були утворені такі слова, як прислівник *ταχεως*, діеслово *ταχυειν*, іменник *ταχιτης*, прикметник *ταχινος*. У зв'язку з останнім вторинним прикметником варто згадати іменник *ταχινας* (Еліан, «Про природу тварин», VII, 47) — лаконська назва зайця або оленя (Гесіхій).

В етимологічному словнику, на який вже були посилання (DELG), ми знаходимо щодо походження згаданого прикметника висновок: «етимологія темна». Реконструкція гаданого іndoєвропейського кореня **dhnhg(us)-<* dhaingh-* використовується для пояснення з допомогою союзної форми компаративу: іон. *θασσω*, атт. *θαττω* (із довгим *α*) < **θαγχ-ιω* (*ταχιων* — у пізнішіх прозаїків, *ταχυτερος* — у Геродота).

Нам здається, що правильний шлях до висвітлення питання про лексичні зв'язки гр. *ταχυς* намічено наближенням його до староіндійського *takuh* (смисл, приблизно, той самий)!

Із цим *takuh* пов'язувалося також *takvah* (швидкий). Цей самий корінь, очевидно, наявний у діеслові *takmi*, перф. *tatāka* (перекидаю, скидаю). Якщо це так, то ми маємо тут добре відомий іndoєвропейський корінь, пор. у мові Авести корені *tak-* і *tas-* (бігти, тікати; текти), старослов'янські діеслови, ТЕШТИ, ТЕКЖ і ТОЧИТИ, ТЕЧЖ, литовські *tekēti* (текти) і *tékinti* (точити), староірландське *techim* (біжу) і т. д.

Слід підкреслити, що старогрецьке *kh* фонетично не відповідає глухому непридиховому *k* в рос. «теку», литов. *tekū* і т. п., але тут ідеться про можливість лексичного запозичення з так званого «догрецького» іndoєвропейського мовного субстрату.

Про щільний зв'язок в іndoєвропейських мовах понять «швидкості» та «гострості» свідчить і наша топоніміка. Серед наших рік можна згадати про дві з назвовою «Остер» (притоки Десни та Сожу), які в старовину, очевидно, відзначалися швидкістю течії.

Отже, наше завдання зводилося до того, щоб довести безпідставність твердежння про «негрецький» характер власних імен ΘΑΓΥΣ (Пантікапей, IV ст. до н. е., Німфей, III ст. до н. е.) і ΘΑΓΩΝ (Херсонес, III ст. до н. е.). Лишається зробити ще одне зауваження щодо

¹ Див. Vl adimir Georgiev, Vorgriechische Sprachwissenschaft, I, Софія, 1941, стор. 108.

флексії імені ΘΑΓΥΣ (пор. Διοσκορίδης Θαγυος), яка відрізняється від флексії прикметників типу ταχος. У старогрецькій мові υ-основи, як відомо, мали принаймні три зразки відмінювання (три парадигми): 1) з «відкритою» флексією типу πιτος р. в. πιτιος або ιχθυος р. в. ιχθυος (лише для іменників); 2) із «закритою» флексією типу πηχυς р.в. πηχεως або πελεκυς р. в. πελεκεως, що виникла під впливом флексії i-основ (лише для іменників); 3) із «закритою» флексією типу ταχυς р.в. ταχεος < *takhewos (у старогрецькій — для прикметників, без сумніву, — стародавній тип, пор. санскр. gurih р. в. gurdh).

Можна вважати, що власні особові імена (як видно з попереднього — нечисленні) мали тенденцію до відмінювання за першим із названих типів.

Можливо, що поширення на власні імена суфіксу -ευ(ς) було новозведенням старогрецьких діалектів. На давніх керамічних написах замість -ευ(ς) спостерігається начертання -υ(ς), пор. ΘΕΣΥΣ = ΘΗΣΕΥΣ¹.

До речі хотілося б запитати: чи визнали б ми справжніми грецькими такі власні імена, як Θηρευς, Περρευς, Νηρευς, коли б уперше виявили їх на епіграфічних пам'ятках? Адже для них ми не маємо надійних грецьких етимологій.

Ми далекі від того, щоб вважати питання про грецький або негрецький характер імен ΘΑΓΥΣ та ΘΑΓΩΝ уже розв'язаним. Проте ми гадаємо, що в нас так само, як і в тих дослідників, про яких мова йшла вище, немає ще підстав вважати «нееллінами» цих ΔΙΟΣΚΟΡΙΔΗΣ ΘΑΓΥΟΣ із Пантікапея та ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΘΑΓΩΝΟΣ із Херсонеса.

Образно висловлюючись, наша гіпотеза про залежність названих патронімічних імен від кореня дієслова θηγειν важить не менше, ніж твердження про їхній «негрецький» характер. Ми певні того, що при вивченні власних імен старогрецьких епіграфічних пам'яток не можна керуватися та вдовольнятися лише двома критеріями: 1) отаке-то ім'я ми не вважаємо грецьким, оскільки його немає у відомих нам джерелах; 2) отаке-то ім'я ми не вважаємо грецьким, оскільки його грецька етимологія не встановлена.

Поки що ми можемо обмежитися таким твердженням: незалежно від того, чи були імена ΘΑΓΥΣ та ΘΑΓΩΝ грецькими, чи ні, а також незалежно від того, чи були їх носії греками, чи ні, ці імена слід вважати місцевими північнопричорноморськими, бо досі вони відмічені лише в Північному Причорномор'ї (Пантікапей, Німфей, Херсонес) IV—III ст. до н. е.

А. А. БЕЛЕЦКИЙ

О СОБСТВЕННЫХ ИМЕНАХ ИЗ ОЛЬВИЙСКИХ НАДПИСЕЙ

Резюме

На примере анализа двух в этимологическом отношении неясных личных собственных имен ольвийских эпиграфических памятников — Каноб (сын) Фрасидаманта (IOSPE, I², 24; IV в. до н. э.) и Дионисий (сын) Фагона, херсонесец (Е. И. Леви, ВДИ, 1951, № 1, и МИА, № 50) — автор показывает, что: 1) в археологических и исторических исследованиях следует различать (для античной эпохи) лингвистическую принадлежность собственных имен; 2) лингвистическая принадлежность устанавливается на основе этимологических изысканий, в которых историко-филологические приемы должны сочетаться со сравнительно-

¹ Див. Paul Kretschmer, Die griechischen Vaseninschriften ihrer Sprache nach untersucht, 1894.

историческими; 3) этническая принадлежность может определяться на основе совокупности наших ономастических и просопографических сведений, а также прямых указаний текстов; 4) необходимо выделять из общей массы личных собственных имен древнегреческих эпиграфических памятников античных городов Северного Причерноморья а) общеподобные имена (засвидетельствованные в разных областях) и б) подобные в данной местности (в лингвистическом отношении греческие и негреческие); 5) установление лингвистической принадлежности собственных имен опирается на данные сравнительно-исторической грамматики и лексикологии, а установление их этнической принадлежности до сих пор еще не имеет прочных оснований, кроме ссылки на лингвистическую принадлежность и, в наилучшем случае, прямых указаний текстов.

М. М. БОНДАР

ТОРГІВЛЯ ОЛЬВІЇ З ГРЕЦЬКИМИ МІСТАМИ В ЕЛЛІНІСТИЧНИЙ ЧАС

В елліністичний час сталися істотні зміни в торгівлі Ольвії з іншими містами античного світу¹. В цей час були встановлені регулярні торговельні відносини з новими центрами світової торгівлі, торгівля ж з містами Балканської Греції взагалі і з Афінами зокрема значно скорочується і перестає відігравати провідну роль.

Завоювання Александра Македонського розчистили грецькій торгівлі шлях на Схід. Наслідком втягнення Сходу до сфери впливу античної торгівлі було швидке зростання нових міст — Александрії, Селевкії на Тірпі, Антіохії та ін.

З утворенням великих елліністичних монархій сталося переміщення економічних, політичних і культурних центрів Греції, в результаті чого деякі поліси втратили своє колишнє значення. Так, наприклад, Афіни змушені були поступитися своїм місцем Корінфу, а центр науки і культури перемістився з Балканської Греції до Александрії, Пергама, Антіохії та Сіракуз². В Малій Азії в той час великого значення набувають Мілет і Ефес.

В результаті виникнення нових торговельних шляхів і торгових центрів на Сході і у зв'язку з переміщенням центрів ремесла і торгівлі, міста Балканської Греції, в тому числі і Афіни, опинились останньою від головних торговельних шляхів. Звертає на себе увагу швидке піднесення економічного значення Родосу. Цей великий торговий центр в елліністичний час переживав період розквіту. Зростання значення Родосу було зумовлене зручним географічним положенням. Цей острів розташований в місці перехрещення торговельних шляхів з Егейського басейну в Сірію та Єгипет. Родос був зв'язуючою ланкою в торгівлі греків на Сході. Через Родос направлялися товари з Александрії і східних міст в міста елліністичного світу аж до берегів Понту.

Про панівне становище Родосу в елліністичний час повідомляє Страбон (XIV, 652—653), розповідаючи про боротьбу його з піратами, перемога над якими дала родосцям можливість на протязі тривалого часу панувати на морі. Про це саме свідчить і розповідь Полібія (IV, 46): коли візантійці почали збирати данину з кораблів, що йшли до Понту і назад, то всі греки, які займалися морською торгівлею, стали звертатися до родосців з скаргами на візантійців, тому що родосці

¹ Про торгівлю Ольвії з містами стародавньої Греції в архаїчний та класичний час див. М. М. Бондар, Торгові відносини Ольвії з містами античного світу в VI—IV ст. ст. до н. е., Історичний збірник КДУ, 1954, № 5, стор. 183—206.

² А. Б. Ранович, Эллинізм и его историческая роль, М.—Л., 1950, стор. 29 і далі.

очолювали всю морську справу. Про морську могутність Родосу свідчить і той факт, що його морський кодекс став міжнародним¹.

Все сказане вище і зумовило встановлення інтенсивних торговельних зв'язків Ольвії з новими великими торговими центрами — Родосом, Александрією та ін., в руках яких в цей час зосереджується основна частина міжнародної торгівлі.

* * *

В елліністичний час Ольвія знаходилася у жвавих торговельних відносинах з Александрією. Засноване біля гирла Нілу, це місто було розташоване на перехресті торговельних шляхів, що вели з Верхнього Єгипту, Аравії, Месопотамії та Індії, і швидко набуло значення світового центру.

З Александрії до Ольвії в значній кількості привозилися керамічні вироби. Так, наприклад, слід відмітити цілий ряд амфор великих розмірів², а також ваз, вкритих темним розписом по світловому фону³, знайдених в Ольвії. Звідси походять і фігурні посудиниalexandriйського виробництва. Серед них слід відмітити: посудину у формі Сілена, який сидить біля великої амфори⁴; піксиду, прикрашену скульптурними фігурами двох еротів, один з яких сидить, граючи на подвійній флейті, в той час, як другий стоїть, жонглюючи трьома маленькими м'ячиками⁵; чорнолакову вазу у вигляді голови сатира III—II ст. до н. е.; чорнолакову посудину у вигляді бюста жінки африканського типу; посудину у формі бюста хлопчика-негра, що відноситься до III—II ст. до н. е.⁶; світильник, нижня частина якого являє собою лампаду з трьома круглими отворами для вливання олії і для гнота, тоді як у верхній частині поміщені зображення єгипетського божества Беса і його дружини⁷. З Александрії же походить і алебастрова чашечка, мініатюрна маска Сілена з живутуватої глини, підвіска з скляної маси у формі голови негра⁸.

З Александрії до Ольвії привозили не тільки керамічні вироби, а й пам'ятки скульптури. Так, наприклад, при розкопках Ольвії в 1902—1903 рр. було знайдено три мармурові голівки Асклепія, Гігієї та Ерота, які відносяться до кінця III ст. до н. е.⁹; жіночий торс з пентелійського мармуру alexandriйської роботи III ст. до н. е., мармурову голівку Серапіса¹⁰. З Александрії походить також амулет з яснозеленої пасті, що зображує мемфіського бога Пта; срібний медальйон з зображенням

¹ А. Б. Ранович, ук. твір, стор. 29.

² ИАК, в. 8, стор. 28 і далі; в. 13, стор. 131; в. 33, стор. 128; В. Д. Блаватский, Искусство Северного Причерноморья античной эпохи, М., 1947, стор. 85, рис. 50.

³ Т. Н. Книпович, Художественная керамика в городах Северного Причерноморья, зб. «Античные города Северного Причерноморья», М., 1955, стор. 372, рис. 16.

⁴ ИАК, в. 33, стор. 128, рис. 56.

⁵ Там же, стор. 130, рис. 57, 58.

⁶ Б. В. Фармаковский, Терракотовый сосуд в форме головы Геракла из Пантикея, Сборник статей в честь П. С. Уваровой, М., 1916, стор. 320 і далі.

⁷ Там же, стор. 323; Б. Тураев, Терракотовый светильник из Ольвии, изображающий чету «Бесов», ИАК, в. 45, стор. 72; його ж, Objets égyptiens et égyptisants, trouvés dans la Russie Méridionale, RA, XVIII, 1911, стор. 24.

⁸ Г. Цветаев, Геленістичне поховання з розкопів некрополя Ольбії року 1928, ВОКК, ч. 4-5, Одеса, 1930, стор. 89 і далі.

⁹ ИАК, в. 13, стор. 213; в. 33, стор. 124; Б. В. Фармаковский, Ольвия, М., 1915, стор. 31; В. Д. Блаватский, ук. твір, стор. 82; Л. М. Славін, Ольвія, К., 1938, стор. 53 і далі; М. И. Максимова и М. А. Наливкина, Скульптура, зб. «Античные города Северного Причерноморья», стор. 304—305, рис. 11—13. Е. Н. Minns, Scythians and Greeks in South Russia, Cambridge, 1913, стор. 297.

¹⁰ ОАК за 1913—1915 гг., стор. 49; ИАК, в. 13, стор. 178 і далі.

Афіни і золотий перстень; срібна чаша¹. Видимо, з Александрії до Ольвії надходили дорогі тканини, різноманітні ароматичні речовини, прянощі та інші товари².

Торговельні зв'язки Ольвії з Александрією здійснювалися прямо або через посередництво Родосу.

В елліністичний час Ольвія підтримувала інтенсивну торгівлю з багатьма островами Егейського моря.

Родос — один з найголовніших центрів елліністичної торгівлі — природно, знаходився в регулярних і жававих торговельних відносинах з припонтійськими містами, в тому числі й з Ольвією. Родоські купці привозили в Північне Причорномор'я не тільки свої товари, а й продукцію інших торгово-ремісничих центрів.

На жававі торговельні відносини Ольвії з Родосом вказують численні знахідки в цьому місті клеймованої кераміки, яка привозилась до Ольвії з середини IV і до половини I ст. до н. е.³. Так, в Ольвії до 1949 р. знайдено 2898 родоських клейм⁴.

Головною статтею родоського експорту було вино, яке в античні часи славилось своєю високою якістю. Нез'ясованим лишається питання про вивіз з острова маслинової олії, експорт якої цілком імовірний.

Ввіз родоських продуктів до Ольвії у великій кількості, видимо, почався у другій половині III ст. до н. е. Торгівля ця досягла свого розквіту в кінці III — на початку II ст. до н. е. На протязі II ст. до н. е. торгівля Ольвії з Родосом продовжує бути інтенсивною і спадає лише в кінці II ст. до н. е.

Про торговельні відносини Ольвії з Родосом свідчить також епіграфічний матеріал. В Ольвії знайдено декрет на честь Гелланіка, уроженця острова Родос, який відноситься до III ст. до н. е.⁵.

Другим великим центром, який поставав Ольвії вино і маслинову олію, був острів Фасос. Цей острів славився в давнину високою якістю вина, яке цінилося нарівні з лесбоським і хіоським⁶.

Крім вина, яке було головною статтею експорту, фасоські купці привозили до Ольвії також і маслинову олію, про що свідчить, наприклад, фасоська амфора ермітажної збирки, на горлі якої зберігся напис, зроблений червоною фарбою, який вказує, що в цій амфорі була маслинова олія⁷.

В Ольвії до 1949 р. було знайдено 243 фасоських клейма⁸. Про ввіз вина з Фасосу до міст Північного Причорномор'я повідомляють і античні автори⁹.

¹ И. Снегирев, Египет и юг СССР, Сборник работ студентов-выдвиженцев и студентов — членов научных кружков факультета истории, языкоznания и материальной культуры ЛГУ, 1929, стор. 30; Э. Р. Штерн, Медальон с изображением Афин из Ольвии, Одесса, 1907, стор. 2 і далі.

² О. О. Крюгер, Эллинизм, ПИДО, № 11-12, стор. 191; М. М. Хвостов, Текстильное производство в греко-римском Египте, Казань, 1914, стор. 27 і далі.

³ Б. Н. Граков, Тара и хранение сельскохозяйственных продуктов в древней Греции. ТСА РАНИОН, т. V, М., 1929, стор. 177.

⁴ IOSPE, III, Говорячи про кількість родоських клейм, знайдених як в Ольвії, так і в інших античних містах, слід мати на увазі, що на родоських амфорах клейма ставилися на обох ручках, в той час, як на амфорах з інших центрів клеймо ставилося тільки на одну ручку. У зв'язку з цим, число знайдених в Ольвії родоських клейм слід розділити на два, і лише тоді буде одержано приблизно правильне співвідношення для родоської клеймованої кераміки, що привозилася до Ольвії.

⁵ IOSPE, I², 30.

⁶ Б. Н. Граков, Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов, М., 1929, стор. 67; М. С. Альтман, К технике виноделия в древней Греции, ИГАИМК, в. 108, стор. 139.

⁷ Б. Н. Граков, Тара и хранение сельскохозяйственных продуктов в древней Греции, стор. 162.

⁸ IOSPE, III.

⁹ Демосфен, XXXV.

Імпорт вина і маслинової олії з Фасосу до Ольвії почав зростати в другій половині IV ст. до н. е. і в III ст. до н. е. досяг досить великих розмірів. В цей час фасоське вино було одним з найбільш поширених предметів ввозу до Північного Причорномор'я взагалі і до Ольвії зокрема¹. Фасоський імпорт до міст Північного Причорномор'я припиняється в кінці III — на початку II ст. до н. е., що збігається з періодом занепаду фасоської торгівлі і збільшення родоського імпорту.

Говорячи про торгівлю Фасосу з містами Північного Причорномор'я, слід мати на увазі, що ця торгівля проходила при посередництві Афін: в промові Демосфена проти Лакріта (XXXV) говориться, що афіняни ввозять фасоське вино до Понту. Переважання в IV—III ст. до н. е. фасоського імпорту в Північному Причорномор'ї, видимо, пояснюється тим, що він знаходився в руках афінських купців. Коли ж торгівля Афін з містами Північного Причорномор'я занепала, то фасоський ввіз без підтримки Афін став слабшати і лише тільки з'явився новий сильний конкурент — Родос, як фасоський імпорт зовсім занепав.

Ольвія знаходилась в торговельних відносинах також і з дрібними островами Егейського моря. Так, вона підтримувала торговельні зв'язки з островом Косом, на що вказують клейма цього острова, знайдені в Ольвії. Слід відмітити, що коські амфори клеймувалися спорадично, тому неклеймовані коські ручки та інші уламки становлять значний процент серед амфорного матеріалу². В Ольвії по 1948 р. включно знайдено 6 коських клейм³. Хронологічно ці ручки одночасні фасоським і родоським, причому коські амфори за технікою і формою наслідують родоські. Деякі з цих клейм датуються III, інші — II ст. до н. е.⁴. Проте, хронологічні рамки коського імпорту значно ширші — до середини IV ст. до н. е. Так, Демосфен в промові проти Лакріта (XXXV) повідомляє про вивіз афінянами на береги Понту коського вина. Клейм, які б відносилися до цього часу, як вказує Б. М. Граков, як видно, немає⁵. Демосфен повідомляє також про дешевизну і погану якість коського вина. Останнє пояснюється, видимо, тим, що в ньому була велика домішка морської води⁶. З Косу до Північного Причорномор'я надходило не тільки вино, але інколи і олія⁷.

Про торговельні зв'язки Ольвії з островом Косом свідчить і епіграфічний матеріал. Так, наприклад, в Ольвії знайдено дікret косців на честь Посідея, ольвіополіта, який датується III ст. до н. е.⁸.

До Ольвії та інших міст Причорномор'я в незначній кількості привозилося також вино з острова Паросу. До 1948 р. було зареєстровано 7 клейм цього острова, знайдених в Ольвії⁹. Слід вказати, що випуск клеймованих пароських амфор був короткосеснім і тривав лише на протязі III — початку II ст. до н. е.¹⁰.

До міст Північного Причорномор'я в незначній кількості привозилося вино з острова Ікосу. Так, в Ольвії знайдено 6 ікоських клейм¹¹.

Трапилося також і одне аморгоське клеймо¹².

¹ И. Б. Зеест, Новые данные о торговых связях Боспора с Южным Причерноморьем, ВДИ, 1951, № 2, стор. 108.

² И. Б. Зеест, К вопросу о торговле Неаполиса и ее значение для Боспора, МИА, № 33, стор. 74.

³ IOSPE, III.

⁴ Б. Н. Граков, Клейменая керамическая тара эпохи эллинизма, 1939, стор. 281 (рукопись находится в ПМК).

⁵ Там же.

⁶ М. С. Альтман, ук. твір, стор. 131.

⁷ Б. Н. Граков, ук. твір, стор. 125.

⁸ IOSPE, I², 77.

⁹ IOSPE, III.

¹⁰ И. Б. Зеест, Паросская амфора, КСИИМК, в. XLVIII, стор. 120.

¹¹ IOSPE, III.

¹² Б. Н. Граков, ук. твір, стор. 93.

Проте не всі центри, де вироблялося вино і маслинова олія, клеймували свої амфори. Так, клеймування амфор провадилося спорадично на острові Хіосі в V ст. до н. е., але цей острів, так само, як і остров Лесбос, відмовився від звичая клеймувати свою тару¹. Ці острови славилися в давнину високою якістю свого вина і, видимо, вивозили його до міст Північного Причорномор'я, де воно в основному йшло на задоволення потреб багатьох верств населення. Слід відмітити, що Самос, який славився родючими землями, був відомий в давнину як поставщик маслинової олії². Тому головним предметом експорту з острова Самосу була маслинова олія, яку, можливо, вивозили до Ольвії та інших міст Північного Причорномор'я. Щождо вина, то воно, мабуть, відігравало незначну роль в самоському експорті. Проте, оскільки клейма Самосу ще не виділені із загального числа клейм «невідомого походження», то говорити щось певне про цю торгівлю ще передчасно. З керамічних виробів із Самосу до Ольвії, видимо, привозились також посудини з рельєфною орнаментацією³.

Про торговельні зв'язки Ольвії з островом Делосом відомо з епіграфічних джерел. Так, в 1886 р. при розкопках на цьому острові було виявлено декрет про проксенію, виданий делосцями на честь ольвіополіта Посідея, сина Діонісія, який відноситься до першої чверті II ст. до н. е.⁴. Було також знайдено другий декрет делосців, аналогічний першому — він був виданий на честь Діодора, сина Арота, ольвіополіта⁵. Вказані декрети свідчать про торговельні відносини Ольвії з цим островом, причому ці торговельні зв'язки були настільки жвавими, що делосці вирішили мати в Ольвії свого проксена, який би піклувався про інтереси їх співвітчизників. Про цей острів у другій половині II ст. до н. е. писав Страбон, відмічаючи, що значення Делосу, який і раніше був знаменитим, ще більше виросло після зруйнування римлянами Корінфа в 146 р. до н. е. Делоська свяตиня користувалася привілеєм звільнення від мит, що привертало на цей острів багато грецьких купців. Делос, крім того, був розташований на перехресті торговельних шляхів, які вели з Італії та Греції до Малої Азії, а релігійні свята, що справлялися на цьому острові, були купецькою справою⁶. У зв'язку з усім цим Делос займав значне місце в елліністичній торгівлі, проте відсутність археологічного матеріалу не дозволяє говорити з певністю про характер і розміри торговельних відносин міст Північного Причорномор'я з цим островом. М. Ростовцев, розглядаючи делоську торгівлю в елліністичну епоху, відмічав, що цей острів знаходився на початку III ст. до н. е. в тісних торговельних зв'язках з містами Північного Причорномор'я⁷. Як доказ, він посилився на те, що в 276 р. Херсонес пожертвував храму Аполлона на Делосі три фіали і що на честь цього було встановлено свято херсонесій. Цей доказ сам по собі ще недостатній для твердження про жваві торговельні зв'язки Делосу з містами Північного Причорномор'я, оскільки невідомо, чи малися тут на увазі торговельні або інші, наприклад, релігійні зв'язки. Про те, що Делос підтримував торговельні відносини з містами Північного Причорномор'я, зокрема, з Ольвією, вказують наведені вище декрети, але вони, по-перше, відносяться до пізнішого часу, а, по-друге, вказують на жвавий

¹ Б. Н. Граков, ук. твір, стор. 92.

² Там же, стор. 128.

³ Т. Н. Кникович, ук. твір, стор. 370.

⁴ Б. Н. Граков, Матеріали по історії Скифії в греческих надписях Балканського півострова і Малої Азії, ВДИ, 1939, № 3, стор. 257 і далі; В. В. Латышев, ПОНТИКА, СПБ, 1909, стор. 59.

⁵ Б. Н. Граков, ук. твір, стор. 258.

⁶ Страбон, X, 486.

⁷ M. Rostovtzeff, The social and economic history of the hellenistic world, Oxford, 1941, стор. 1484.

характер торговельних зв'язків тільки з Ольвією, а не з усіма містами Північного Причорномор'я.

В III ст. до н. е. Ольвія, як видно з декрету на честь Протогена, і, видимо, Херсонес, на що вказує присяга громадян Херсонеса, переживали значні труднощі в постачанні хлібом, що підтверджується і Полібієм (IV, 38), який повідомляв, що країни, які оточують Понт, обмінювалися хлібом з Грецією, то доставляючи його при потребі, то одержуючи його при неврожай. Повідомлення Полібія свідчить про те, що в III ст. до н. е. pontійський хліб не відігравав значної ролі на ринках материкової Греції, де в цей час у великій кількості мав збут дешевий єгипетський хліб. Все це підтверджує, що в III ст. до н. е. не могло бути жувавих торговельних відносин між містами Північного Причорномор'я і цим островом.

Трохи пізніше, в II ст. до н. е., Ольвія, що підпала під покровительство скіфів, видимо, розширила торговельні зв'язки з островом Делосом, можливо, експортуючи туди невеликі партії хліба, в якому весь час мав потребу цей острів з неплодючим ґрунтом. Можливо, з острова Делосу привозили до Ольвії рельєфну кераміку: Ф. Курбі у своїй праці, присвяченій рельєфним вазам, вважає, що Делос був одним з центрів виробництва «мегарських чаш»¹.

На торговельні відносини Ольвії з островом Тенедосом вказує декрет ольвіополітів на честь громадянина їх міста, ім'я якого в написі не збереглося, сина Посідея, за його прихильність до тенедосців, за послуги, які робив він всім громадянам, які мали з ним справи². З декрету видно, що рада і народні збори Ольвії нагородили золотим вінком і мідним зображенням свого співвітчизника, гадаючи привернути цим до міста прихильність купців з Тенедосу, торгівля з яким, судячи з декрету, була досить вигідною для Ольвії.

Слід зупинитися ще на питанні про те, чи знаходився вивіз обов'язково в руках того самого центра, де виробляли продукти, що вивозилися в амфорах, або у вивозі брали участь і посередники. Демосфен в цитованій вище промові проти Лакріта, вказує, що афіняни постачали Понту вино з Пепарету, Косу, Фасосу і Менду. Отже, вже в часи Демосфена Афіни були в певній мірі посередником в торгівлі грецьких міст Північного Причорномор'я з островами Егейського моря. Таке становище тривало, мабуть, доти, поки Афіни не втратили в цих містах свого впливу, поступившись місцем Родосу, що сталося, як видно, у другій половині III ст. до н. е.

* * *

*

В елліністичний час Ольвія підтримувала торговельні зв'язки із містами Балканської Греції, про що свідчить речовий матеріал. Але зразу ж треба зазначити, що для частини керамічної продукції елліністичного часу іноді важко визначити центри їх виробництва. В цю епоху посуд на експорт виготовляли в Александрії, в містах Материкової і Острівної Греції, Південної Італії, в малоазійських і причорноморських містах. При цьому слід відмітити, що нерідко майстерні, розташовані в різних центрах античного світу, виготовляли одинаковий посуд. Це було зумовлено появою нової техніки керамічного виробництва.

Майстри, які працювали в різних центрах античного світу, при виготовленні певних груп кераміки користувались формами і штампами, одержаними в процесі обміну, їм вже не треба було розписувати кожну посудину від руки. Такі найменування, як «мегарська» або «каленська»

¹ F. Souffre, *Les vases grecs à reliefs*, Paris, 1922; Т. Н. Книпович, ук. твір, стор. 370; Е. И. Левин, Ольвийская агора, МИА, № 50, 1956, стор. 80 і далі.

² IOSPE, I², 78.

кераміка з'явились в науці випадково. Перша знахідка або найбільше скupчення тієї або іншої групи кераміки в певному місці зумовлювали її найменування і мають тому умовний характер¹.

Отже, місце виробництва рельєфної кераміки, а також кераміки з темним розписом по світлому фону і чорнолакової кераміки з орнаментом по фону поливи було багато і тому посудини, виготовлені в різних областях античного світу, відрізняються одна від одної лише якістю глини. Так, посудини з рельєфним орнаментом виробляли в різних пунктах Материкової, Острівної і Малоазійської Греції², а також в при-чорноморських містах³.

Говорячи про торгівлю Ольвії з містами Балканської Греції в елліністичний час, слід насамперед мати на увазі, що хоча в цей час Афіни зберегли торговельні зв'язки з містами Північного Причорномор'я, зокрема з Ольвією, проте в значно меншому обсязі. Деякі вчені вважали, що з падінням політичного і торговельного значення Афін в III ст. до н. е. цілком припинилися і торговельні зв'язки афіян з містами Північного Причорномор'я⁴. Писані джерела⁵ і археологічні матеріали, зокрема чорнолаковий посуд аттічного виробництва, який відноситься до розглядуваного часу і знайдений в Ольвії, з достатньою переконливістю спростовують таку думку. Т. М. Кніпович і О. І. Леві, даючи докладний аналіз привізної грецької кераміки з Ольвії, відмічали, що поряд з численною групою чорнолакового посуду малоазійського походження зустрічається деяка кількість чорнолакової кераміки аттічних майстрів⁶. Так, серед аттічної художньої кераміки можна виділити групу чорнолакової кераміки з орнаментом, який виконувався по темному фону різьбленим, накладним фарбами і напіврідкою глиною⁷. Цю групу кераміки в досить значній кількості виготовляли в аттічних майстернях на протязі III—II ст. до н. е. і експортували в невеликій кількості в колонії Північного Причорномор'я⁸.

Серед рельєфної кераміки можна виділити групу аттічного походження, яку, можливо, також вивозили на північний берег Чорного моря⁹. Афіняни експортували до Ольвії також і пам'ятки мистецтва. До них належить знайдена в 1924 р. в Ольвії мармурова статуя лева, від якої збереглися уламки. Б. В. Фармаковський відносить її до кінця IV — початку III ст. до н. е.¹⁰. З Ольвії походить мармурова голівка хлопчика з пантелійського мармуру початку III ст. до н. е.¹¹. На тор-

¹ М. И. Максимова, Техника промышленности, зб. «Эллинистическая техника», М.—Л., 1948, стор. 218 і далі.

² Т. Н. Кніпович, ук. твір., стор. 370; Т. В. Блаватская, Западно-понтийские города в VII—I вв. до н. э., М., 1952, стор. 16.

³ Про виробництво посуду типу «мегарських чашок» в містах Північного Причорномор'я свідчать знахідки під час розкопок цих міст форм для виготовлення таких чашок, див. В. Д. Блаватский, Раскопки в Керчи, КСИИМК, в. XI, стор. 92; В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, М.—Л., 1949, стор. 380, прим. 79; М. И. Максимова, ук. твір, стор. 226.

⁴ Э. Р. Штерн, ук. твір, стор. 11.

⁵ Б. Н. Грakov, Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии, стор. 239, № 3, стор. 241, № 4.

⁶ Т. Н. Кніпович, К вопросу о торговых сношениях античных колоний Северного Причерноморья в эпоху эллинизма, СА, XI, стор. 283 і далі; Е. И. Леви, Привозная греческая керамика из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг., зб. «Ольвия», т. I, К., 1940, стор. 122.

⁷ Т. Н. Кніпович, ук. твір, стор. 280; ії ж, Художественная керамика в городах Северного Причерноморья, стор. 369.

⁸ Т. Н. Кніпович, К вопросу о торговых сношениях.., стор. 280.

⁹ Т. Н. Кніпович, Художественная керамика в городах Северного Причерноморья, стор. 284.

¹⁰ Б. В. Фармаковский, Отчет о раскопках Ольвии в 1924 г., СГАИМК, т. I, Л., 1926, стор. 159—160, рис. 19, 20; М. И. Максимова и М. А. Наливкина, ук. твір, стор. 301.

¹¹ ОАК за 1908 г., стор. 16.

говельні відносини Ольвії з Афінами вказують і епіграфічні пам'ятки. При розкопках ольвійського некрополя в 1920 р. було знайдено надгробну стелу, без зображенень, але з написом, що відноситься до III ст. до н. е.¹.

* * *

*

В елліністичний час Ольвія підтримувала жваві торговельні відносини також і з містами Малої Азії, особливо з Пергамом. З цих міст привозили до Ольвії художню кераміку, представлена тут в значній кількості. До неї належить численна чорнолакова кераміка з орнаментом, виконаним по темному фону різьбленим, накладними фарбами і напіврідкою глиною, а також кераміка з темним розписом по світловому фону². Серед малоазійської художньої кераміки, представленої з Ольвії, виділяється значна група посудин з рельєфним орнаментом³, а також група чорнолакових посудин, прикрашених наліпними рельєфами. Так, наприклад, в 1901 р. при розкопках Ольвії було знайдено уламок глянцяної чаши, прикрашеної на дні медальйоном, на якому зображене бюст молодого сатира, який тримає на правому плечі палаючий факел. При розкопках Ольвії в 1909—1910 рр. було знайдено уламок чорнолакової чаши, прикрашеної на дні рельєфним зображенням крилатого ерота. Подібні уламки ваз були знайдені при розкопках міста і в 1913—1915 рр.⁴. З Ольвії походить і глазурована ваза з горельєфною сценою суда Паріса⁵, представленого в карикатурному вигляді⁶. Міста Малої Азії постачали Ольвії також теракоти⁷.

Ольвія на початку елліністичного часу знову налагодила тісні торговельні зв'язки із своєю метрополією, про що переконливо свідчать епіграфічні пам'ятки, знайдені у Мілеті.

Звільнivшись від влади Персії, Мілет відразу ж намагається відновити перервані у свій час торговельні зв'язки із своїми численними колоніями. Так, у Мілеті знайдено уламки написів, які являють собою договори про ісополітію Міleta з Сардами і Фіделами⁸. Мілету вда-

¹ О. О. Крюгер, Эпиграфические мелочи, ИРАИМК, IV, стор. 81.

² ОАК за 1902 г., стор. 8 і далі; ИАК, в. 13, стор. 173 і далі; Б. В. Фармаковский, Золотые обивки налучий из Чертомлыцкого кургана и в м. Ильинцах, Сборник в честь А. А. Бобринского, СПБ, 1911, стор. 65; Э. Р. Штерн, Новый эпиграфический материал, найденный на юге России, ЗООИД, т. XXIII, стор. 22 і далі; Е. И. Леви, ук. твір., стор. 118 і далі; Т. Н. Книпович, ук. твір., стор. 281; і її ж, Художественная керамика в городах Северного Причерноморья, стор. 312.

³ Э. Р. Штерн, Значение керамических находок на юге России для выяснения культурной истории черноморской колонизации, стор. 11; Т. Н. Книпович, Художественная керамика в городах Северного Причерноморья, стор. 370.

⁴ ОАК за 1901 г., стор. 10; ИАК, в. 13, стор. 173; ОАК за 1909—1910 гг., стор. 82 і далі, рис. 103; Б. В. Фармаковский, Обломок глянцяної чаши, увінчаної рельєфом из Ольвии, ИАК, в. 2, стор. 72 і далі.

⁵ А. Н. Шварц, По поводу вазы с рельефным изображением, найденной в с. Парутине, Древности. Труды МАО, XV, в. II, 1894, стор. 14 і далі, табл. II—IV; Э. Р. Штерн, ук. твір., стор. 31; М. М. Кобылина, Эллинистическая ваза из Ольвии, Ученые записки МГУ, в. 128, стор. 9; В. Д. Блаватский, ук. твір., стор. 86, рис. 51, 52.

⁶ Говорячи про імпорт до міст Північного Причорномор'я кераміки, прикрашеної наліпними рельєфами, слід мати на увазі, що ці міста не задовольнялися ввозом цієї кераміки з Малої Азії, а виготовляли її самі, що доводиться знахідками в Херсонесі форм для відтискування рельєфів. Так, при розкопках Херсонеса в 1888 р. було виявлено керамічну майстерню із залишками гончарської печі із глянцівих форм, в яких майстри відливали голівки і бюсти, що прикрашали дно чорнолакових чащ. За стилем ці форми відносяться до IV—II ст. до н. е.; див. ОАК за 1882—1888 рр., стор. 211; В. К. Мальмберг, Описание классических древностей, найденных в Херсонесе в 1888 и 1889 гг., МАР, в. VII, стор. 8 і далі.

⁷ М. М. Худяк, Терракоты из раскопок Ольвии 1935—1936 гг., зб. «Ольвия», т. I, стор. 86 і далі; Л. М. Славін, Ольвія, стор. 57.

⁸ С. А. Жебелев, Милет и Ольвия, зб. «Северное Причерноморье», М.—Л., 1953, стор. 39, прим. 1.

лося укласти подібний договір і з Ольвією, причому поштовхом до цього, на думку С. О. Жебельова, був невдалий похід Зопіріона до Скіфії і облога ним Ольвії. Мілетяни в цьому поході побачили спробу македонян, правда, безуспішну, підкорити своєму впливу міста Північного Причорномор'я і поспішили закріпити споконвіку існуючі торговельні зв'язки між двома містами, що знайшло своє відображення в напису, виявленому в 1903 р. при розкопках Мілета¹. В цьому документі доказано перераховуються права і привілеї мілетян в Ольвії і ольвіополітів в Мілеті: право приносити жертви на одних і тих самих олтарях, право доступу в одні і ті ж святилища, право звільнення від мит, право займати державні посади тощо. Час напису визначається 334—323 рр. до н. е.². Дослідники вбачають в пій спробу фіксації відносин, що встановилися раніше, ще з часу заснування Ольвії. З напису видно, що ініціатива опублікування договору про ісополітію належала Мілету. Це вказує на важливе значення Ольвії для Мілета, видимо, більш важливе, ніж інших міст Північного Причорномор'я. Справа в тому, що в розглядуваний час міста Боспорської держави знаходилися в жвавих і тісних торговельних відносинах з Афінами. Тому основна маса продовольчих і сировинних товарів, а особливо хліб, з Боспору експортувалася до Аттики. В IV ст. до н. е. Боспор не без підстав вважався житницею Афін, оскільки, згідно з повідомленням Демосфена (ХХ), афіняни одержували щорічно з цих міст половину потрібної їм кількості хліба. Мілет, який не мав засобів розірвати ці торговельні зв'язки, змушений був зосередити увагу на Ольвії, що знайшло свій вираз у згадуваному вище договорі про ісополітію.

Про торговельні зв'язки Ольвії з Мілетом свідчить також і уламок напису, знайдений в Мілеті, на захід від Лев'ячої бухти, який являє собою список осіб, допущених в число мілетських громадян. Серед них Б. Н. Граков вбачає і ольвіополіта. Датується цей напис III ст. до н. е.³. В 1904 р. в Дельфінії було знайдено уламок напису, датований II ст. до н. е., де сказано про внесення ольвіополітів до числа мілетських громадян⁴. Згадані нами епіграфічні пам'ятки свідчать, що Ольвія в елліністичний час знову відновила свої старі торговельні відносини з Мілетом, причому у відновленні цих зв'язків в більшій мірі був заінтересований Мілет, який відчував гостру нестачу продовольчих і сировинних продуктів.

Ольвія мала торговельні відносини також із Кнідом. Так, в Ольвії знайдено 180 кнідських клейм⁵, що вказує на порівняно жваві торговельні зв'язки між цими містами. Про вивіз вина з Кніда повідомляють Афіней та єгипетські папіроси. Про кнідське вино знають Пліній і Страбон, причому обидва вони користувалися більш ранніми джерелами⁶. Кнід, поряд з вином, вивозив і маслинову олію, але, видимо, в меншій кількості. Кнідські клейма хронологічно співпадають з родоськими. За палеографічними даними, вони не сягають до часу, ранішого, ніж друга половина III ст. до н. е.⁷. Відносна слабкість кнідського імпорту в містах Північного Причорномор'я пояснюється, мабуть, тим, що кнідський експорт майже цілком поглинався Афінами і тому в інші міста Кніду майже нічого було вивозити⁸. На торговельні зв'язки Ольвії з Кнідом вка-

¹ С. А. Жебелев, Милет и Ольвия, зб. «Северное Причерноморье», М.—Л., 1953, стор. 39, прим. 1.

² С. А. Жебелев, ук. твір, стор. 47; Б. Н. Граков, Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии, стор. 264.

³ Б. Н. Граков, ук. твір, стор. 266.

⁴ Там же.

⁵ IOSPE, III.

⁶ Доказано див. Б. Н. Граков, Клейменная керамическая тара эпохи эллинизма, стор. 125.

⁷ Там же, стор. 278.

⁸ Там же, стор. 125.

зує також і нумізматичний матеріал. Під час археологічних робіт в Ольвії в 1935—1936 рр. було знайдено монету цього міста¹.

З інших малоазійських міст слід назвати Колофон, одне клеймо якого було знайдено в Ольвії².

* * *

*

Підводячи підсумки викладеному вище, слід підкреслити, що в елліністичний час Ольвія встановила тісні торговельні зв'язки майже з усіма найзначнішими центрами античного світу, не відмовляючись при цьому і від торгівлі з другорядними грецькими містами. В IV—III ст. до н. е. Ольвія перебувала в дуже жвавих торговельних відносинах з островом Фасосом. В III—II ст. до н. е. фасоський імпорт поступається місцем родоському, який широким потоком іде до міст Північного Причорномор'я взагалі і до Ольвії зокрема³. У зв'язку з послабленням родоського ввозу до Ольвії з середини II і в першій половині I ст. до н. е. особливо посилився імпорт сінопських товарів. В елліністичний час Ольвія підтримувала торговельні відносини також з Александрією, островами Егейського моря, містами Балканської і Малоазійської Греції.

В обмін на товари, які привозилися з грецьких міст, Ольвія експортувала хліб, рибу, сіль, худобу, шкіри, рабів, а також хутра, мед, віск та ін.⁴.

Характер торговельних відносин Ольвії з грецькими містами переважно свідчить про дальший розвиток у цих містах товарного виробництва⁵.

Н. Н. БОНДАРЬ

ТОРГОВЛЯ ОЛЬВИИ С ГРЕЧЕСКИМИ ГОРОДАМИ В ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОЕ ВРЕМЯ

Резюме

В эллинистическое время происходят существенные изменения в торговле Ольвии с греческими городами. В связи с перемещением торговогоремесленных центров на Восток города Балканской Греции оказались в стороне от главных торговых путей. Если в классическое время круг торговых связей Ольвии был довольно узок, ограничиваясь в основном Афинами, то в рассматриваемое время Ольвия устанавливает тесные торговые связи почти со всеми крупнейшими центрами античного мира, не отказываясь и от торговли со второстепенными греческими городами.

В это время Ольвия вела весьма оживленную торговлю с Фасосом, Родосом, поддерживая торговые отношения также с Александреей и многими городами Островной, Балканской и Малоазийской Греции.

Все это свидетельствует о том, что в эллинистическое время происходит дальнейшее развитие товарного производства как в городах метрополии, так и в Северном Причерноморье.

¹ А. Н. Зограф, Монеты из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг., зб. «Ольвия», т. I, стор. 219.

² IOSPE, III.

³ Про це також свідчить новий комплекс родоських клейм, знайдених під час розкопок Ольвійської агори в 1946—1954 рр. Так, наприклад, серед 400 уламків амфорних ручок з клеймами переважали клейма Родосу здебільшого кінця III — початку II ст. до н. е. (див. Є. Н. Леві, Ук. твір, стор. 117 і далі).

⁴ Докладно про експорт з Північного Причорномор'я до міст античного світу див. Н. Н. Бондарь, Торгові снощення Ольвии со Скифією в VI—V вв. до н. э., CA, XXXIII, стор. 75 і далі; його ж, До питання про торговельні зносини Ольвії в VI—I ст. до н. е., Археологія, т. IX, стор. 74 і далі.

⁵ Про товарне виробництво при рабовласницькому ладі див. Н. Н. Бондарь, О товарном производстве в условиях рабовладельческой формации, Вид-во КДУ, К., 1955.

П. Й. ҚАРИШКОВСЬКИЙ
(Одеса)

З ІСТОРІЇ МОНЕТНОЇ СПРАВИ ТА ГРОШОВОГО ОБІГУ В ОЛЬВІЇ

I. „TO ARΓΥΡΙΟΝ ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΙΚΟΝ“ з напису IOSPE, I², 24

Навряд чи можливі у даний час сумніви у тому, що дослідження античних монет нашого Півдня є одним з важливих шляхів до вивчення економічної історії стародавнього Причорномор'я. Але для цього необхідно в першу чергу, щоб самі монети дістали вичерпне, всебічне висвітлення, а окрім їх серії були б вивчені у взаємному зв'язку одна з одною і притому в світлі тих небагатьох відомостей, що їх дають інші джерела. Тому за невідкладне чергове завдання радянської нумізматики треба вважати збір і опрацювання матеріалів в плані підготовки до корпусу античних монет Північного Причорномор'я. Кілька років тому наша наука збагатилася капітальною працею О. М. Зографа, проте ні ця монографія, ні тим більше праці П. Й. Бурачкова та О. Л. Бертьє-Делагарда не можуть замінити корпусу монет Північного Причорномор'я. У зв'язку з цим в пропонованій статті вивчення конкретних монетних серій стародавньої Ольвії є лише попереднім кроком на шляху до створення монументальної колективної праці, якою має бути зазначений корпус.

Загальнозвінанням є, що кізікські електрові монети, не раз знаходжувані в Причорномор'ї, являли собою в V—IV ст. до н. е. основну міжнародну монету в цьому районі. Проте їх відношення до місцевих монет ще не досить вияснене. Таке становище пояснюється наслідком недостатньою вивченістю монет Північного Причорномор'я, а ще останнє привело до висновків, які погано погоджуються з загальними уявленнями про порівняльну вартість монетних металів в античному світі. Тому, природно, були поставлені під сумнів обидва незалежні одне від одного писані джерела, які прямо і недвозначно встановлюють вартість кізікського статера на Боспорі і в Ольвії: 1) одна з промов, що її звичайно приписують Демосфенові, та 2) близький до неї за часом ольвійський напис. Оскільки історія боспорської монетної справи висвітлена в працях О. М. Зографа, Д. Б. Шелова та ін., а грошове господарство Ольвії навіть і після досліджень О. В. Орешникова, О. Л. Бертьє-Делагарда і О. М. Зографа має ще чимало нез'ясованих моментів, присвячуємо саме йому нижче наведені рядки¹.

Ольвійський декрет, про який вже згадувалося, був знайдений в 1876 р. під час будівельних робіт в с. Анадолу-Кавак, на азіатському

¹ З огляду на великий та громіздкий апарат статті у дальшому викладі тільки посилання на першоджерела наводяться у виносках, а усі посилання на використану літературу даються в квадратних дужках, де перше число відповідає порядковому номеру у наведеній в кінці статті бібліографії.

березі Босфору [79, стор. 169], на місці руїн храму Зевса Урія, добре відомого в античні часи Гієрона¹. Вже перший видавець пам'ятки припустив, що знайдений напис — це копія декрету, яка була виставлена при в'їзді в Чорне море для відома мореплавців, бо постанова ольвіополітів мала велике значення для грецьких купців, які вели торгівлю з припонтійськими землями [77, стор. 376]; ця думка зустріла підтримку таких вчених, як В. Діттенбергер, В. В. Латишев та С. О. Жебельов [10, стор. 291, прим. 2—3]. Дійсно, з промови Демосфена проти Лептіна дізнаємося, що в тому ж таки храмі знаходилися копії декрету Афін, який надавав Левконові I громадянські права та звільняв його від податків, а також постанови-відповіді боспорського царя². Таким чином, ольвійський декрет не випадково виявився біля в'їзду до Понту — він був спеціально виставлений поміж інших документів, що регулювали торгівлю в Причорноморі³.

Текст пам'ятки був вивчений В. Діттенбергером та В. В. Латишевим; він встановлений твердо і не дає підстав для різночитань; в SIG, I³ (1915) і в IOSPE, I² (1916) текст передається абсолютно однаково, якщо не звертати уваги на перестановку деяких щезлих літер з кінця одних рядків на початок наступних та на те, що Діттенбергер опускає наприкінці рядка 16 неперекладний в даному контексті вказівний займенник *τι*. За письмом та граматичними особливостями напис відноситься до першої половини IV ст. до н. е. [44, стор. 189—190; 20, стор. 34 та 48; 10, стор. 291]. Зміст його такий. Після вступу, в якому відмічено, що в'їзд до Борисфену, під яким в даному разі розуміється Буго-Дніпровський лиман [10, стор. 297], дозволяється при умові додержання перелічених далі пунктів (рядки 1—2) і що постанова прийнята ради та народом за пропозицією Каноба, сина Фрасідаманта (рядки 2—4), вміщено п'ять основних параграфів декрету. По-перше, дозволяється вільний ввіз і вивіз із міста «усякого карбованого золота і срібла», тобто іноземної монети (рядки 4—6). По-друге, «продаж і купівля» цього золота і срібла, тобто обмін іноземної монети на місцеву, дозволені лише «на камені в еклесіастерії»; призначається кара за порушення цього пункту (рядки 6—13). По-третє, усяка взагалі купівля і усякий продаж в місті дозволені виключно «за мідь та срібло ольвіополітське», причому за порушення призначається штраф і вказаний порядок його стягнення (рядки 13—21). В наступному пункті встановлюється певне відношення між статерами Кізіка та місцевою монетою: кізікін прирівнюється до десяти з половиною ольвійських статерів, а інші види іноземної монети дозволяється обмінювати за згодою сторін (рядки 23—29). В останньому з уцілілих пунктів зазначено, що операції по обміну грошей звільняються від мит. (рядки 29—31). Кінець тексту відбитий.

Із змісту напису видно, яке велике значення має він не тільки для вивчення грошового обігу в Ольвії, а й для відтворення загальної картини грошового обігу в Греції IV ст. до н. е. Його високо оцінювали вчені кінця XIX ст., і вже В. Діттенбергер та В. В. Латишев зробили спроби скласти до нього історично-економічний та спеціально нумізматичний коментар. Так, Діттенбергер відкинув міркування Мордтмана, який вважав, нібіто курс кізікського статера визначений в декреті в половинах того ж таки кізікського статера [77, стор. 378], і підкреслив,

¹ Діонісій Візантійський, Плавання по Боспору, §§ 92—93; Аргіан, Перипл Евксинського Понту, § 37 (25 Н) (пор. ВДИ, 1948, № 2, стор. 286—287, та № 1, стор. 275).

² Демосфен, Проти Лептіна, § 36 (р. 468) (SC, I, 366). Автори коментаря у ВДИ чомусь переносять Гієрон на о. Делос та навіть у Горгіппію, пор. ВДИ, 1947, № 3, стор. 236, прим. 3. Правильне тлумачення тексту дали ще В. В. Латишев [21, стор. 78] та С. О. Жебельов [10, стор. 131].

що мова йде про відношення кізікської монети до місцевої. Вивчаючи пошкоджені рядки 24—25, Діттенбергер прийшов до висновку, що в лакуні могло бути або *εὐδεκάτου*, або *δωδεκατου* *τριστατήρου* і, наводячи зразок такого слововживання з Поллукса (кн. IX, гл. 62), показав, що кізікін розмінювався в Ольвії або на 10,5, або на 11,5 місцевих статерів [44, стор. 189—190]. Треба додати, що потім Мордтман розібрав в кінці рядка 24 напівщезлу літеру Е [78, стор. 314], сліди якої помітні і на фото, вміщенному в IOSPE; отже, можна вважати, що перше з двох запропонованих Діттенбергером читає відповідає дійсності¹.

Одночасно з Діттенбергером ольвійський декрет був вивчений Латишевим, який намагався з'ясувати значення документа для історії міста. Проте Латишев не уявляв собі виразно, які саме ольвійські монети згадані в тексті, і погоджувався з Діттенбергером, який намагався розглядати статер напису як мілетський номінал, вартість якого він визначає як 2,66 або 2,44 аттічні драхми [20, стор. 48—49; пор. 44, стор. 190—191]. Далі, влучно підкреслючи, що декрет був важливим забезпеченням торговельних інтересів Ольвії, і вказуючи, що іноземці могли обмінювати свої гроши виключно на місцеві, а не безпосередньо на іноземні ж іншого гатунку, Латишев приходить до висновку, що кізікінам надається в Ольвії право обігу нарівні з місцевою монетою [20, стор. 49 і 50]. Не треба й доводити, що це прямо суперечить змістові третього пункту постанови, де рішуче визначено під загрозою конфіскації товару і сплачених за нього грошей «продавати та купувати усе за міські гроші», а далі уточнено, що мається на увазі «мідь і срібло ольвіополітське».

Мета даної статті дозволяє утриматися від докладного висвітлення дальшого коментування напису. Багато хто з учених розглядав цей документ, але здебільшого побіжно і в багатьох випадках без ясного розуміння того, про які саме статери Ольвії йдеться в пункті четвертому. Ці монети вперше точно визначив тільки Рейнак, який проте знав їх усього чотири і тому помилково приймав середню вагу ольвійських статерів 12,5 г [86, стор. 68—69]. Крім того, останній приймав, що кізікін розмінювався не на 10,5, а на 11,5 таких статерів; завдяки цьому розрахунки його значно відхилялися від дійсності [пор. 35, стор. 329]. Значно більшу наукову цінність має праця О. Л. Бертьє-Делагарда, який правильно намігав шлях вивчення напису. Бертьє-Делагард точно вказав, які саме мідні та срібні монети Ольвії згадані в декреті, але теж невірно визначив середню вагу срібних статерів, яких він знову вже 20 екземплярів, відмовився проконтролювати свої висновки з допомогою золотих монет Ольвії та узяв відповідні дані з Пантікапея; якщо додати, що усі категорії літих мідних монет були віднесені ним до IV ст., буде ясно, що загальні висновки Бертьє-Делагарда не можна визнати остаточними. Мета постанови, на його думку, полягала в тому, щоб встановити в Ольвії підвищений курс кізікінів, причому розміри цього підвищення встановлюються фактично довільно [3, стор. 55 і далі].

Якщо Бертьє-Делагард підійшов до вивчення ольвійського напису на основі глибокого вивчення сучасних йому ольвійських монет, то не про всіх, хто брався за це питання після нього, ці слова можна було б повторити. Коли, наприклад, Е. Міннз погоджується з його висновками [75, стор. 459, 485], то О. Фідебант зайняв щодо ольвійського декрету дуже скептичну позицію: критикуючи загальну побудову Рейнака щодо змін відносної вартості золота та срібла в стародавній Греції, він зупиняється на документі лише мимохідь і оцінює можливість його використання

¹ Тим більш дивує, що А. Сегре в одному місці дає цифру 12,5, а в основу своїх розрахунків бере навіть 13,5 ольвійських статерів як курс кізікіну [91, стор. 212 та 515].

надзвичайно низько [94, стор. 104—105]. З другого боку, спеціально присвячена цьому написові брошурі Г. Шмітца показує, що автор не був обізнаний з конкретними монетами Ольвії IV ст. до н. е.: у своїй праці Шмітц виходить з не відповідаючого дійсності припущення Ф. Ленормана, нібито Ольвія з найдавнішого часу і на протязі усієї своєї історії у великій кількості карбувала електр та золото [92, стор. 6—7 і далі; пор. 70, стор. 156 і далі], а там, де йому доводиться оперувати конкретною вагою ольвійських статерів, вважає її рівною 12,5 г [92, стор. 26]. Так само вважали, ігноруючи працю Бертьє-Делагарда, К. Реглінга та інші західні нумізмати [пор. 87, шп. 227]. А втім, загальний висновок Шмітца, нібито мета декрету полягала в тому, щоб запобігти відливу ольвійського срібла в інші місцевості, не зустрів підтримки через свою цілковиту необґрунтованість [55, стор. 368 і далі; пор. 12, стор. 126—127].

Таким чином, вивчення напису не привело західних і дореволюційних російських нумізматів до твердих та безперечних висновків. На жаль, напівскептичне ставлення до пам'ятки відбилося і в радянській літературі. Хоч і немало вчених давали декретові високу оцінку, проте завжди побіжно [10, стор. 291; 27, стор. 17—19; 14, стор. 144—145; 7, стор. 44; 30, стор. 328; 29, стор. 359—360]; ніхто, за винятком О. М. Зографа, не намагався проаналізувати його відомості у безпосередньому зв'язку із згаданими в тексті групами монет. Зограф погоджується, однак, з думкою Фідебанта і приходить до висновку, що декрет не може взагалі правити за основу для обчислення порівняльної вартості монетних металів, бо курс кізікіна був в Ольвії надмірно підвищений. Причину цього підвищення Зограф вбачає в тому, що до розміну кізікінів нібито притягалася мідна монета, а оскільки срібні статери напису, за його словами, «мало підходять до ролі сталого та незмінного мірила вартості», то і значення документа полягає, за Зографом, у тому, що він свідчить про роль кізікських статерів в ольвійському торговельному житті [12, стор. 48, 126—127, 175; пор. 13, стор. 148 та 150].

Раніше, ніж використовувати ольвійський декрет у дослідженні загальних проблем історії античного господарства, необхідно точно вияснити його значення для монетної справи та грошового обігу самої Ольвії. Першим кроком в цьому напрямі має бути детальне вивчення тих монет — і насамперед срібних статерів, — про які йде мова в документі. Незважаючи на те, що останні відомі вже без малого 200 років [84, табл. XXXVI, 15], а супутні їм драхми — понад 130 років [38, табл. II, aa], досі ні ті, ні другі не були предметом спеціального дослідження. Одна з причин цього полягає в рідкості цих монет. В найкрупніших музеях їх налічуються одиниці, а опубліковані екземпляри розкидані по різних виданнях. О. Л. Бертьє-Делагард зібрав, проте, ваги 23 статерів та 24 драхм [4, стор. 62—64, № 3, 4, 8, 9 та 16]; у даній праці використано 39 статерів та 35 драхм, причому всі ці монети вивчені в оригіналах, зліпках, фотопродукціях, надійних рисунках тощо¹. Важко визнати, що відповідний матеріал зібраний вичерпно, проте невірно було б утримуватися й далі від його вивчення.

Усі нумізмати і археологи, які так чи інакше торкалися срібних монет Ольвії IV ст. до н. е., розглядали всі статери як дещо однорідне і поширювали спостереження, вірні для частини цих монет, на всі монети; ще свавільніше зробили деякі, з'єднуючи на таблицях аверс і реверс двох екземплярів, які належать, як показано нижче, до різних груп і навіть вагових монетних систем [85, табл. IX, 2, пор. т. II, ч. 1, стор. 918; 93, стор. 32, рис. 11]. О. М. Зограф констатує, правда, що ці

¹ Посилання на срібні та золоті монети вивчених серій наводяться далі у вигляді вказівок на їхні зображення на табл. I—IV.

статери «надмірно різняться між собою не тільки стилем і якістю виконання, а часто навіть і якістю металу» [12, стор. 126], проте і він не пробує простежити, чи є якість закономірності у цих відмінностях і приходить лише до висновку, що ці монети взагалі мало підходять до ролі мірила вартості. Далі, виділяючи ермітажний статер (табл. I, 7), як виконаний з особливою майстерністю, зазначений автор готовий визнати його за прототип усієї серії, а монети з іншими стилістичними ознаками оголошує імітаціями, низька якість яких пояснюється, на його думку, відсутністю в Ольвії сталої художньої культури [12, стор. 127—128]. На неприпустимість і необґрунтованість цього погляду нами було вказано в іншому місці [15, стор. 105—106], тут же слід тільки додати, що і висловлювання Зографа щодо часу карбування цих статерів не узгоджуються одне з одним (див. нижче).

Тимчасом уважне ознайомлення із статерами цієї серії дозволяє поділити їх за сукупністю ознак на дві групи, що протистоять одна одній. До першої групи належать монети, які характеризуються непоганою — в усякому разі, за зовнішнім виглядом — якістю металу, деякою неправильністю обрису товстого (до 3,5—4 мм) монетного кружальця, чітко позначеню вдавленістю зворотної сторони, високим рельєфом зображень, а також наявністю додаткових маленьких зображень, так званих магістратських емблем або диферентів [про подібні зображення та їх зміст див. 12, стор. 58—61 та 67—68] і, крім одного винятку, скорочень магістратських імен (табл. I—II). Зображення Деметри дається на лицьовій стороні відповідно до кращих зразків грецького мистецтва: богиня показана не юною, але все ще молодою, з спокійним, трохи суровим виразом правильних і привабливих рис обличчя. На реверсі — орел, що шматує дельфіна, відтворений вільно і близько до натури, крила його широко розведені і передаються без особливого схематизму (табл. I, 1—3) або з легкою стилізацією (табл. I, 4 та 7, і в іншій манері — табл. I, 12 та II, 3). Дельфін плавно вигнутий і всім своїм виглядом близько нагадує дельфінів на кращих зразках грецької монетної пластики.

У протилежність цьому монети другої групи (табл. III, 5—14) карбовані з поганого срібла, характеризуються тонким, плоским, майже точно круглим монетним кружальцем та низьким рельєфом зображень. Будь-які диференти та скорочення імен на монетах цієї групи невідомі. Деметра трактована вже по-іншому — умовно і значно недбаліше: на одних екземплярах обличчя її набуває зайвої повноти та одутлості, на інших — навпаки, її властиві вугластість та різкість обрису (табл. III, 7, 13, 14). Волосся, яке на монетах попередньої групи завжди було модельоване рівними пасмами, що сходяться на маківці і невимушено спускаються на плечі, тепер позначене широкими паралельними смугами, що йдуть до потилиці, а розкидані локони укладаються крупними, неприводно ввігнутими завитками. Зображення орла на звороті набуває схематичності та геометричної сухості: покривне пір'я має вигляд великих крапок, махове — паралельних валиків, які зберігають ще на деяких екземплярах певну кривизну і звужуються у напрямку нижнього краю крила (табл. III, 5—7), а потім набувають мертвої прямизни і тупо обриваються на кінцях (табл. III, 8—14).

Правильність наведеного розподілу ольвійських срібних монет на дії групи підтверджується при розгляді їхньої ваги. Бертьє-Делагард обчислював для всіх цих монет єдину середню вагу так, як і взагалі він встановлював середню вагу монетних серій, — відкидаючи найлегші екземпляри і виводячи арифметичну середню вагу решти. При цьому він отримав для всіх 12,21, а в іншому випадку 12,23 г [3, стор. 55; 4, стор. 62—63]. Такий метод в останні часи справедливо визнають занадто неточним; значно більше до цілі веде в даному разі метод

«шкали», що його вперше вжили англійські нумізмати, а з радянських вчених — Д. Б. Шелов у своїх працях про монети Боспору [33, стор. 55—60].

Якщо підійти до вагових даних про срібні монети Ольвії роздільно по групах і приклади до них метод «вагової шкали», то з 28 ваг монет першої групи¹ не слід брати до уваги ваги трьох перших статерів, які стоять на шкалі остроронь від основної маси монет, і трьох останніх, два з яких явно карбовані за іншою ваговою системою, а третій пошкоджений [89, стор. 92]. Тоді середня вага 22 статерів — 11,94 г. Подібно до цього з 10 монет другої групи² доводиться відкинути берлінський екземпляр як дуже погано збережений [45, стор. 18] і ще два, які далеко розміщаються на шкалі. Тоді середня вага монет цієї групи дорівнюватиме 12,41 г.

На підставі сказаного можна побачити, наскільки невірне уявлення, ніби серія розібаного срібла є чимсь єдиним. Не можна зводити сукупність вагових, фактурних, стилістичних відмінностей, наявність або відсутність магістратських емблем та імен до випадковості або вбачати в усіх переліченіх змінах простий занепад якогось первісного досконалого зразка.

Уважно придивляючись до 28 статерів першої групи, неважко помітити, що на частині їх волосся на голові Деметри зображене не так, як на решті. А саме, хоч на всіх монетах цієї групи пасма сходяться на маківці, проте на статерах, зображених на табл. I, 1—8, вони мають вигляд широких, пишних, хвилястих пасм, а на статерах, зображених на табл. II, 3 і далі, показані тоненськими прямыми смужками, які іноді зібрані по-двоє (наприклад, табл. I, 12, табл. II, 1,2). Відповідно до цього і орел на статерах, зображених на табл. I, 1—8, показаний зовсім не так, як на табл. II, 3 і далі: в першому випадку перед нами реалістичне, іноді трохи стилізоване (наприклад, табл. I, 4 і 7) зображення, в другому — не більш як художньо оброблена схема. При цьому покривні пір'я в крилах на монетах, зображених на табл. I, 1—8, намічені врізними зубчиками, а на монетах, зображених на табл. II, 3 і далі, — просто маленькими крапками. Пір'я в хвості теж модельоване по-різному: спочатку воно зібране в тісний жмуток, а потім розпущене подібно до віяла. Крім цього, впадає в очі, що всі монети, відтворені на табл. II, 4 і далі, несуть на собі маленьке зображення тризубця, розташоване в полі за орлиним хвостом; на монетах, вміщених на табл. I, теж трапляється іноді диферент, але інший — колос, і поміщається цей останній вгорі, над орлом, а на місці тризубця знаходимо у ряді випадків скорочення магістратських імен. Вивчаючи ці останні і беручи до уваги спільність штампів, якими карбовані ці статери, приходимо до висновку, що вони розподіляються між шістьма послідовними підгрупами, які позначаємо далі літерами латинського алфавіту.

До першої підгрупи — А — можна віднести монету Кембріджського університету (табл. I, 1): тут маємо особливу трактовку Деметри на

¹ 12,78 (Гіль), 12,65 (Берлін), 12,53 (Ермітаж), 12,37 (Бертьє-Делагард), 12,30 (Київ, Інститут археології), 12,27 (Київ, ІА), 12,24 (Одеса, Одеське товариство історії та старовини), 12,21 (Одеса, OTIC), 12,15 (Джемсон), 12,12 (приватна колекція), 12,06 (Москва, Державний історичний музей), 12,01 (аукціонний каталог), 11,99 (Одеса, OTIC), 11,97 (Ерм.), 11,96 (Куріс), 11,92 (прив. зб.), 11,85 (прив. зб.), 11,83 (Київ, ІА), 11,78 (Сміт), 11,73 (Кембрідж), 11,68 (Куріс), 11,61 (Одеса, OTIC), 11,57 (прив. зб.), 11,52 (Київ, ІА), 11,50 (Карлдеруе), 8,55 (прив. зб.), 8,51 (Москва, Музей образотворчого мистецтва), 8,21 (Лондон).

² 12,56 (Лондон), 12,47 (Париж), 12,46 (Москва, ДІМ), 12,41 (Одеський археологічний музей), 12,35 (аукц. кат.), 12,30 (Париж), 12,28 (Ерм.), 11,85 (Берлін), 11,75 (аукц. кат.), 9,75 (Лондон). Невідомо, до якої групи відносяться монети, ваги яких (10,13, 10,10 та 10,07) дає Бертьє-Делагард, бо сліди їх втрачені, а зображення нам невідомі.

аверсі, а на звороті — чудово виконану групу орла та дельфіна і емблему — колос, але ще ніяких скорочень імені магістрата. На статерах другої підгрупи — В, в яку входять п'ять екземплярів (табл. I, 2—6), три з яких карбовані одним штампом аверсу, зберігається, наскільки можна судити при їх поганій збереженості, колос і з'являються скорочення ФА, Φ (мабуть, теж ФА), ΑΡ (АР або АҮР) та ΠΡΟ? (мабуть, ПРО?), які означають, треба гадати, імена монетних магістратів Ольвії. В підгрупі С, що складається з двох монет, які теж мають спільній штамп лицьової сторони, колос зникає, але імена магістратів виписані вже досить ясно — ΑΡΙΣ та ΜΟΣХ (табл. I, 7 і 8). Але вже на статері підгрупи D (до якої належать також срібні драхми і золотий, пор. нижче) колос знову повертається на своє місце, а ім'я заступає монограма Ε (ЕК). У наступну підгрупу Е (табл. II, 1—3) треба віднести дві монети, знайдені 1946 р. в Ольвії, та статер з колишньої колекції Л. І. Куріс в Одесі: тут на місці колоса, зверху над орлом з'являються літери Е або Φ (архаїчна тета). Нарешті, переважна більшість всіх статерів першої групи (16 із 28) об'єднуються в останню підгрупу F, характерною ознакою якої є тризубець. Замість однієї літери тут вгорі знову стоять монограми ГΕ (один екземпляр спільногого штампа аверса з монетою курсової збірки) або Φ (15 екземплярів, в тому числі два статери, знайдені в Ольвії в 1946 р.). Деякі із цих монет також пов'язуються спільними штампами (табл. II, 5 і далі).

Монети другої групи важко було б поділити на подібні серії, і ми розглядаємо їх як єдину підгрупу G, до якої належать, як буде видно далі, ще золоті полуздрахми та срібні драхми. Правда, серед десятка статерів цієї підгрупи можна знайти деякі відмінні риси: так, лицьові сторони монет, відтворених на табл. III, 6, 13 і 14, близькі одна до одної і відрізняються від решти монет, а зображення орла і дельфіна на монетах, вміщених на табл. III, 5 і 7, в свою чергу вірізняються серед інших. Але ці аверси і реверси пов'язані між собою так, що коли приняті за критерій поділу Деметру, то до однієї серії доведеться звести монети з різними типами орлів, а якщо виходити із зворотних сторін, то однакові аверси припадуть до різних підрозділів. Тому можна обмежитися тим спостереженням, що для всіх монет підгрупи G властива своєрідна трактовка волосся на голові Деметри (широкими паралельними смугами, які збігаються на потилиці) і груба, схематична передача орла і дельфіна. На деяких екземплярах (табл. III, 8 і далі, особливо табл. III, 14) орел повністю втрачає належний вигляд — крила його перетворюються на якісь гребені, утворені прямыми, просто обрубленими на кінцях валиками, а дельфін своєю формою нагадує скоріше веретено.

При розгляді срібних ольвійських монет у наведеному порядку неважко помітити, що імена магістратів, які з'являються у скороченому вигляді на монетах підгрупи В і набувають порівняно розгорнутого вигляду на статерах підгрупи С, згодом знову заступаються монограмами або окремими літерами (підгрупи D і F). Якби такий перехід від імен до монограм не спостерігався на тогочасних мідних монетах Ольвії, вказана обставина могла б розглядатися як аргумент проти наведеної послідовності підгруп. Проте на відомих мідних монетах з типами Деметри та орла з дельфіном у лапах услід за архаїчними серіями, які не мають скорочень імен [9, табл. XXI, 2, 4, 6, 8, 10 і 12], ідуть серії з численними скороченнями магістратських імен у складі 3—4 літер [9, табл. XVI, 2, 3, 5—8, 10, табл. XVII, 1, 2, 5—9, табл. XVIII, 2, 5, 8, 9, 12, табл. XX, 1, табл. XXIII, 1, 2, 4, 5, 7, 8, 10, 14, табл. XXIV, 1, табл. XXV, 3, 6 і 7, табл. XXVI, 5]. В той же час на перших серіях безсумнівно пізніших мідних монет з зображеннями Борисфена та зброй знаходимо лише одні монограми, які тільки згодом, як встановлює О. М. Зограф [12, стор. 130]

розгортаються до скорочень з трьох-чотирьох літер. Таким чином повернення від більш-менш повних імен до монограм властиве не тільки срібним, а й мідним монетам Ольвії.

При класифікації статерів необхідно брати до уваги також характер літер, які стоять на них. Доцільність палеографічного аналізу монет була підкреслена ще П. І. Бурачковим [5, стор. 30]; матеріалом для порівняння можуть бути епіграфічні пам'ятки Ольвії. На правомірність такого порівняння вказував і Зограф [12, стор. 91], який відмічав, що у розвитку форм літер у написах і на монетах немає різкого розриву. Можна було б додати, що форма відповідних літер на монетах відстae від монументальних пам'яток. Звертаючись до ольвійських статерів, встановлюємо, що на монетах підгруп А, В, С переважають начертання, складені з дрібних, однакових за розміром, рівних літер; омікрон має той же розмір, що й інші літери; бета невелика, причому обидві її петлі вузькі та витягнені уздовж; верхній та нижній штрихи сигми злегка нахилені (пор. табл. I, I, 2, 4—8). Ці риси знаходимо і на ранніх монетах Ольвії з зображеннями Деметри та орла з дельфіном у лапах [пор. 9, табл. XV—XXVI]. На монетах підгруп D, E, F, G знаходимо сильне зменшення розмірів омікрона, збільшення ламбди та особливо бети, петлі якої чітко відділені одна від одної, великі та круглі. Такий самий характер мають літери і на «борисфенах», що їх Зограф відносить вже до III ст. до н. е. [12, стор. 130—131].

Подібна послідовність форм літер добре відома на епіграфічних пам'ятках Ольвії. Постанова на честь месембрійця Хайрігена (IOSPE, I², 20), яка датується першими десятиріччями IV ст. до н. е., і деякі з ранніх надгробних написів (IOSPE, I², 210—216) збігаються за характером письма з літерами на статерах підгруп А, В, С. Уламки інших декретів про проксению (IOSPE, I², 21—23), а також постанова про нагородження Каллініка (IOSPE, I², 25), які Латишев відносить до IV ст. до н. е., дають разючі аналогії з літерами на монетах підгруп D, E, F, G. Вважаючи, що в обрисі ламбди та ѹоти на монетах останніх підгруп можна помітити характерні стовщення у вигляді кульок на кінцях ліній, можна було б порівнювати написи па цих монетах і з епіграфічними пам'ятками III ст. до н. е. Нарешті, напис з Гіерона, про який говорилося вище, відзначається рисами, характерними для перехідних щодо шрифту екземплярів монет (наприклад, табл. I, 3).

Встановивши відносну періодизацію зазначених вище серій, слід зупинитися і на більш точному визначення часу їх випуску. Віднесення карбування цих статерів до IV ст. до н. е., правда, загальновизнаним, але майже ніхто не намагався уточнити час їх карбування всередині століття. Бертьє-Делагард, Міннз та Грозд відносять їх без усякої мотивіровки до середини століття [3, стор. 55 і 57; 4, стор. 62; 75, стор. 485—486; 53, стор. 153], Зограф та Робінсон — до більш пізнього часу [12, стор. 124, 126—129; 89, стор. 92]. А втім, зауваження Зографа з цього приводу погано узгоджуються одне з одним; тривалість карбування всіх статерів встановлюється в одне-два десятиліття [12, стор. 128], а його початок тричі віднесений до часів близько 330 р. до н. е. [12, стор. 127 та 129]. Проте вище, на стор. 126, Зограф визнає, що саме ці статери згадуються у декреті з Гіерона, який він відносить до початку IV ст. до н. е., та складають «біметалічну пару» з литими монетами, що мають ті самі типи. Ця група монет «спільногo обігу» віднесена зазначеним автором у згаданому місці до середини IV ст. до н. е., а кількома сторінками перед цим — до середини та початку третьої четверті IV ст. [12, стор. 124]. Ця обставина, бесперечно, показує, з якими серйозними труднощами доводиться зустрічатися дослідникам при датуванні зазначених монет. Треба при цьому визначити, що не всякий крок на вказаному шляху має бути визнаний марним; особливе значення має в даному разі зістав-

лення розглянутих монет з іншими тогочасними нумізматичними пам'ятками Ольвії і насамперед з драхмами із зображенням Деметри.

Ці останні монети теж являють собою нумізматичну рідкість і ніколи не розглядалися систематично. Усі вони поділяються на три групи. До першої належать порівняно великі монети гарної роботи, що мають на лицьовій стороні та на звороті точно такі самі зображення Деметри та орла з дельфіном, як і статери першої групи; з останніми вони збігаються, крім того, ще й за фактурними і стилістичними ознаками, а також за наявністю колоса над дельфіном і скорочення імені магістрата (табл. I, 13—16). За своєю вагою це трохи полегшені драхми егінської системи. До них примикає унікальна драхма Британського музею, яка має той самий тип реверса (але без колоса) і на аверсі не профільне, а фасове зображення Деметри (табл. I, 9). Зрештою, одна з драхм із профілем богині в ермітажній колекції теж не має колоса на звороті (табл. I, 10). Порівняння усіх цих монет із статерами приводить до висновку, що вони мають бути об'єднані з підгрупою D.

Друга група дрібних срібних монет має велику подібність за своїм стилем, фактурою та палеографічними рисами до великих монет підгрупи G. Відповідно до схематизації типу останніх тут на звороті репрезентовано одного тільки дельфіна, який пливє вліво; колос та імена магістратів відсутні; ім'я міста розташоване, як і раніше, у нижній частині монетного поля (табл. III, 15—17). Ці монети менші від попередніх і різко відрізняються від них своєю зниженою вагою.

Вся решта срібних драхм, об'єднаних між собою своїм дещо недбалим, але вільним від грубого схематизму стилем, відрізняються новим підвищеннем ваги у порівнянні з монетами попередньої групи. Загальною їх ознакою є наявність магістратських імен, здебільшого у вигляді трьох-четирьох літер. Ці драхми розпадаються на ряд підгруп. До першої — Н — належать монети, де Деметра та дельфін зберігають споконвічний поворот вліво, але ім'я міста перенесене у верхню частину поля, а під дельфіном вміщено імена магістратів — 'Αγα[θτνος], Δημή[τριος], Ήρ[οсών] або -όδοτος], Πολυμέδων або -ξευος], Φιλ[της або -ισχος], χαίρ[άμων], Στρ[άτων] та ін. (табл. IV, 2—10). Не наважуємося визнати за простий випадок, що всі наведені імена вдалося доповнити на основі ольвійських написів, близьких за часом до цих драхм; вони записані, зокрема, у великому списку ольвійських громадян, який Латишев відносив до III ст. до н. е. [20, стор. 84—96, пор. IOSPE, I², 201], а в останні часи пересувають, як нам здається, цілком вірно, до II ст. до н. е. [19, стор. 130—131]. Цілком імовірно, що із зазначеними драхмами об'єднується в підгрупі Н і унікальна дидрахма з трактованими по іншому орлом і дельфіном на звороті та Аполлоном замість Деметри на аверсі (табл. IV, 1); близько цього часу і на дрібних мідних монетах Аполлон заступає Деметру [пор. 12, табл. XXXII, 9, 10; 85, табл. IX, 23, 17 і 18, 14]. Можливо навіть, що скорочення АГА на дидрахмі належить тому самому магістрату, якому належить і одна з драхм цієї серії з такими ж літерами (табл. IV, 2).

Помічений вперше на цій дидрахмі поворот типів вправо скоро переходить і на драхми: спочатку тільки Деметра (підгрупа I), а потім і дельфін (підгрупа J) слідують цьому прикладові, причому в підгрупі J імена міста і магістрата знову міняються місцями (табл. IV, 11 та 12, 14). Нарешті, на реверсі останньої підгрупи драхм — К — з'являється орел на дельфіні (табл. IV, 15—17). Важливо, що усі без винятків екземпляри драхм підгруп I, J та K мають на аверсі клеймо (голова праворуч). Це можна розглядати як доказ фінансових утруднень міста і тимчасового припинення карбування срібних монет. Дійсно, наступна серія ольвійського срібла, яка типологічно нагадує монети, про які йде мова, була випущена у трьох номіналах вже кількома десятиліттями пізніше і усім своїм

характером тяжіє до срібних емісій III ст. до н. е. (підгрупа L, табл. IV, 18—20).

Розглядаючи вагові дані про всі ці драхми, приходимо до висновку, що монети, які входять до складу підгрупи D, карбовані за егінською системою¹. Щодо драхм, які об'єднуються з крупним сріблом підгрупи G, то вони мають в середньому лише по 2,93 г². Для монет підгруп H, I, J, K середня вага всіх 22 екземплярів становить 3,61 г, а вирахована за методом шкали — 3,59 г³. Таким чином, і в даному разі розподіл, проведений за стилістичними ознаками та на підставі наявності або відсутності імен магістратів, підтверджується при перевірці ваги монет.

З ольвійським сріблом цього часу тісно пов'язані випуски ольвійського золота. Звертаючись до огляду останнього, помічаємо, що золоті монети Ольвії, взагалі дуже нечисленні, зразу знаходять собі місце в межах наміченої класифікації срібла. Дійсно, унікальний золотий статер Брюссельського музею (табл. I, 11) і дрібні золоті півдрахми, так звані «ольвійські» (табл. III, 1—4), неможливо об'єднувати в одну серію та пояснювати всі відмінні цих монет просто випадковістю [12, стор. 128—129; пор. 93, стор. 12]. Вони, як вже було сказано, тяжіють до різних підгруп срібла. Золотий статер знаходить точні аналогії в егінських драхмах підгрупи D (здається навіть, що одна з цих драхм карбована спільним штампом аверса із золотим), а золоті півдрахми усією своєю фізкультурою та розпливчастим, за влучним висловом Зографа, стилем надзвичайно близькі до монет підгрупи G.

Раніше, ніж перейти до уточнення часу випуску розглянутих золотих та срібних монет, слід ще зупинитися на міді, згадуваній у тексті ольвійського декрету, з розгляду якого ми розпочали цю статтю. В декреті вона визначена терміном ὁ χάλκος, мідь взагалі, в переносному розумінні — усе, зроблене з міді, а не χάλκεος, χαλкіон або χαλκοῦς, мідна монета. Терміну «мідь» протиставляється в тому ж рядку τὸ ἀργύριον, срібна монета, а не ἀργυρός, взагалі срібло. Враження навмисного зіткнення приведених позначень ще підсилюється, коли порівняти застосування до золотої монети точного терміну χρυσόν (а не χρισός, золото взагалі, рядок 23) та послідовне вживання визначень χρυσόν ἐπίσημον καὶ ἀργύριον ἐπίσημον, карбована золота та срібна монета, в інших частинах декрету (рядки 4—5, 7—8, 26—27 і 30—31; в рядку 12 слово αργύριον вжите в розумінні «гроші» [пор. 23, ч. I, стор. 33—37, 82—86; 36, ч. I, т. I, шир. 386—389]). Якщо при цьому взяти до уваги, що мідь поставлена в тексті декрету на першому місці перед срібною монетою, можна визнати цілком вірними міркування вчених, які вбачали в ній один з видів ольвійських літих монет, тісно зв'язаний з статерами єдиністю типів [13, стор. 150; 12, стор. 126; 3, стор. 67 і далі].

Вказані літі монети, що являють собою останню серію мідного монетного літва Ольвії⁴, також можна поділити на дві групи. Одна з них

¹ 6,12 (Лондон), 5,88 (прив. кол.), 5,62 (Одеса, ОТІС), 5,57 (Ерм.), 5,51 (Москва, ДІМ), 4,97 (Терлецький), 2,97 (Москва, ДІМ). Остання монета сильно пошкоджена; арифметична середня вага інших — 5,61, за методом шкали — 5,64 г.

² 3,16 (прив. кол.). 3,04 (Лондон), 2,97 (прив. кол.), 2,90 (прив. кол.), 2,77 (Одеса), 2,74 (Москва, ДІМ). Пор. табл. III, 15—17.

³ Підгрупа H: 3,77 (Одеса; АГА), 3,75 (Москва, ДІМ; монограма ⚭), 3,67 (Ерм.; СІ), 3,60 (прив. кол.; ПОЛУ), 3,55 (Москва, ДІМ; ХАІР), 3,52 (Лондон; ДНМН), 3,51 (Одеса; ΗΡ або ΙΡ), 3,48 (Куріс; ΦΙΛ), 3,38 (Лондон; МОН), 3,30 (Одеса; ΠΚΡ?), 3,23 (Ерм.; ⚭), 3,04 (Ерм.; ΣΤΡ), 3,00 (Париж; ім'я стерто), 2,96 (Одеса; ΣΤΡ). Підгрупа I: 4,50 (Ерм.; ⚭). Підгрупа J: 4,41 (Лондон; СІ), 4,01 (Київ; СІ), 3,84 (Лондон; ΑΘΗ), 3,62 (прив. кол.; ЕГР). Підгрупа K: 3,80 (Одеса; МОРІ), 3,74 (Київ; ім'я стерто), 3,64 (Лондон; СІ). Пор. табл. IV, 2—17.

⁴ Щодо послідовності двох останніх груп літих монет ми визнаємо правильною думку О. В. Орешникова [25, стор. 26—28; 26, стор. 223], а не Зографа [12, стор. 123 і далі].

об'єднує ряд серій, позначеніх послідовно літерами грецького алфавіту (крім першої, де немає літер, відомі монети з позначеннями В, Г, Δ та Е, тобто 2, 3, 4 та 5¹). Друга група відзначається поганим, недбайливим виконанням, наявністю вже знайомого нам колоса і розпадається на дві серії (на другій, крім колоса, стоять ще літера Υ)². Вивчаючи ці монети у такій послідовності, можна помітити в складі найранішої серії, де ще немає ніяких літер, ряд екземплярів, які вирізняються ще досить архаїчною трактовкою Деметри [пор., наприклад, 9, табл. XI, 3, табл. XII, 2, табл. XIV, 1, 2], і ряд інших, на яких богиня зображена вже близько до монет, відмічених літерами В, Г, Δ та Е. Серед литих монет другої групи, нарешті, деякі екземпляри вражают грубим та явно деградованим типом Деметри [наприклад, 61, табл. III, 67].

Виразні зміни простежуються на литих монетах і в типі орла. На двох перших серіях крило, що протягнене до правого (від глядача) краю монети, заходить маховим пір'ям за хвіст птиці, а на монетах серії Г та Δ виступає поряд з цією манерою і інша, коли пір'я крила щільно стулені, крило зменшене у розмірі і підняте паралельно до хвоста [пор., наприклад, 9, табл. XIII, 1, і табл. XII, 3, 4]. На монетах серії Е залишається тільки другий засіб, а на монетах з колосом крила трактовані взагалі надзвичайно недбало, і важко встановити, як саме передане пір'я. Враження зростаючої недбайливості виконання ливарних форм підсилюється тим, що, вже починаючи від серії, позначеної літерою Δ, зустрічаються екземпляри, де увесь тип зворотної сторони даний, так би мовити, у дзеркальному відображені, так що ім'я міста читається наліво. Нарешті, на рідких монетах з колосом і літерою Υ залишається тільки «дзеркально відбитий» тип звороту. Все це переконує в тому, що монети з колосом слідують за серіями, на яких стоять літери від В до Е, а не ідуть попереду них.

Уточнення часу відливання цих монет має істотне значення для датування тісно звязаного з ними срібла. Спроба В. В. Голубцова віднести їх до другої половини III ст. до н. е. [9, стор. 80—81] була справедливо відхиlena О. В. Орешниковим, який датував монети IV ст. до н. е. [26, стор. 221—225]. О. М. Зограф уточнює це визначення, вважаючи, що вони відлиті близько 350—320 рр. [12, стор. 124 і 126]. Беручи до уваги, проте, кількість серій і досить істотні зміни в стилі, а також архаїчний вигляд частини екземплярів, можна було б пересунути виникнення даної групи літва навіть до тих часів, коли фасові типи взагалі ще не поширилися на монетах Північного Причорномор'я — адже в Ольвії була в цьому відношенні своя художня традиція, і фасові зображення горненейонів знаходимо тут ще на монетах V ст. до н. е. [9, табл. V—VII; 12, табл. XXXI, 1—3 і 5]. Тому думка Зографа, що на монетах Тіри, Херсонеса і Пантікапея фасові типи з'являються приблизно в середині IV ст. до н. е. [12, стор. 66—67, 112, 146, 176], не може заперечувати тому, що в Ольвії це могло бути і раніше — десь у 70-х роках IV ст. до н. е. Таким чином, ми вважаємо, що відливання монет з Деметрою тривало трохи менше ніж півстоліття і припинилося десь близько 330 р. до н. е. В іншому місці ми наводимо ще деякі міркування, які підкріплюють останню дату [17, стор. 170 і далі, пор. нижче]³.

¹ Без літер: 9, табл. VIII, 1, табл. X, 1, табл. XI, 2, 3, табл. XII, 1, 2, табл. XIII, 2, 3. З літерою В: 9, табл. IX, 1. З літерою Г: 9, табл. XII, 3, 4, і табл. XIII, 1. З літерою Δ: 9, табл. X, 2; 85, табл. VIII, 4. З літерою Е: 61, табл. IV, 68; 5, табл. I, 7, 5, табл. II, 11.

² Колос: 9, табл. XI, 1; 5, табл. III, 14. Колос і літера Υ: 61, табл. III, 66—67; 5, табл. II, 11.

³ А. І. Фурманська вважає [31, стор. 64], що літі монети з Деметрою випускалися навіть пізніше, ніж це припускає Зограф. Тимчасом монета, на яку вона посилається (знайдена, до речі, не в Тірі, а «поміж старим залізним ломом, який походить з Очакова» [пор. 83, стор. 626]), являє собою, на наш погляд, досить грубу фальсифікацію. А втім, якщо монета була б навіть і автентична, нам неясно, що саме змушує набли-

Приступаючи до визначення часу випуску срібла, встановлюємо, що один із опорних пунктів для цього дає вищезгадана драхма підгрупи D з фасовим зображенням Деметри (табл. I, 9). Природно припустити, що ця монета відноситься до того часу, коли фасові типи стали поширюватися серед зображень на монетах Причорноморського узбережжя. Зограф прийняв, як було сказано, що фасові типи з'являються на монетах Тіри, Херсонеса і Пантікапея в 60-х роках IV ст. до н. е. Але нам здається, що ця дата вірна лише щодо Боспору, Херсонес же і Тіра, які значно слабше були пов'язані в першій половині IV ст. до н. е. з державами метрополії, звідки поширювалася ця мода, звертаються до фасових зображень лише у другій половині IV ст., між 350—330 рр. Таким чином, ми приєднуємося у визначенні часу відповідних монет Херсонеса до аргументів Бертьє-Делагарда [2, стор. 222 і далі]. Для Ольвії справа ускладнюється тим, що тут фасові типи монетних зображень мали свою місцеву традицію — з одного боку, ми зустрічаємо їх на літих монетах ще у V ст. до н. е., а з другого — на дрібному сріблі вони з'являються вже на рубежі III та II ст. до н. е. (табл. IV, 19, 20). В усякому разі за своїм виглядом ця монета (табл. I, 9) не може бути відрівненою від літих монет, типи яких вона точно відтворює. Але здається, що при цьому погляд Орешникова, який вважав, що драхма з фасовим типом має обов'язково припадати на початковий, а не на заключний етап відливання однотипної міді, лишається тільки припущенням [26, стор. 224]. Нішо, на нашу думку, не заважає відносити її до середини 30-х років IV ст. до н. е. — адже ж за стилем вона має бути молодшою, ніж херсонеське срібло з фасовим зображенням Діви або драхми Тіри [2, табл. I, 1—3; 12, табл. XXXV, 4—6, табл. XXVIII, 2—5].

Другий опорний пункт дає статер, вміщений на табл. I, 11. Зображенням колоса і монограмою, а також своїм спокійним, впевненим стилем він об'єднується в складі підгрупи D з двома номіналами срібла егінської системи (табл. I, 11—16). Час випуску цієї серії, де срібло карбовано ще за традиційною для Ольвії егінською системою, а золото — вже за аттічною, на підставі самого факту зустрічі цих двох систем неможливо віднести до часів пізніших, ніж 20-ті роки IV ст. до н. е. [пор. 12, стор. 43, 127 і 129]. Але й згадувана егінська драхма з фасовим типом теж належить до цієї серії — вона має монограму Ε, проте без колоса. Саме таким реверсом відзначається і ермітажна драхма, де Деметра вже повернена в профіль і де ще немає колоса (табл. I, 10). Таким чином, в середині підгрупи D встановлюється послідовність від драхми Британського музею через ермітажну до серії у складі золота і двох номіналів срібла. Уся ця підгрупа припадає на період приблизно між 335 і 325 рр. до н. е.

Такі міркування підтверджуються і тим датуванням, що його О. М. Зограф дає ермітажному статеру з ім'ям ΑΡΙΣ (табл. I, 7), який належить до підгрупи С, що іде безпосередньо попереду розглянутої підгрупи D.. Про те, що ермітажна монета дійсно не відійшла далеко від 30-х років, певно свідчить весь її деталізований, навіть трохи витончений стиль. З другого боку, статер тієї ж підгрупи С з ім'ям ΜΟΣΧ (табл. I, 8) також датується цілком самостійно 40-ми або 30-ми роками: навряд чи можливо вважати за натяжку зіставлення цього імені з ім'ям магістрата, який писав на ольвійських керамічних клеймах ΜΟΣΧΟ, а клейма і за граматичними і за палеографічними ознаками старіші останньої четверті IV ст. до н. е. [7, стор. 262 та вказана там література]. Нарешті, до однієї серії із статерами підгрупи С входять

жати час відливання цієї серії до кінця IV ст. до н. е. — адже ж зазначений автор вважає, що на ній є риси переходу від монет з Горгоною, які, безсумнівно, належать ще V ст. до н. е., до звичайних монет з Деметрою...

і мідні монети з подібними типами та іменами [85, табл. IX, 3; 64, табл. XIX, 3], які ще Б. В. Кене цілком вірно відносив до кращих часів ольвійського мистецтва, близько часів Александра Македонського [18, стор. 65; на інших мідних монетах цього сорту стоять скорочення імен АКЕ, ВАТΩ, НРА, КАЕ, МНН, ΠΑΥ]. Цілком імовірно, що вже скоро після того, приблизно в 20-х роках, почався і випуск статерів підгрупи Е, без усякого диферента, з літерами Е та Φ (табл. II, 1—3), а згодом і статерів підгрупи F, з зображенням тризубця (табл. II, 4 і далі). Тоді карбування монет підгрупи G, куди входили знову золоті монети і два номінали срібла, можна перенести вже на перше десятиліття III ст. до н. е., чому не суперечать їх фактура і стиль.

Коли, як це було зазначене, монети підгруп C, D, E, F, G припадають на час між 340—290 рр. до н. е., треба припустити, що перші випуски ольвійського срібла з Деметрою заходять ще в першу половину IV ст. до н. е. Дійсно, кращі екземпляри підгрупи В за їх стилем і формою літер легенд з певністю можна віднести до середини IV ст. до н. е. (див. особливо голову Деметри, табл. I, 2—5), а підгрупу А — до часів близько 360 р. до н. е. Таким чином, великі срібні монети Ольвії випускалися на протязі майже трьох четверей століття, чим пояснюється різноманітність їх штампів і вся художньо-типологічна та палеографічна історія їх розвитку, а також наявність на них ряду магістратських емблем і скорочень імен.

Запропоноване датування ольвійських статерів можна підтвердити багатьма прикладами, з числа яких наводимо лише найхарактерніші і при тому такі, що стосуються до центрів, які, безсумнівно, знаходились в цей час у тісних зв'язках з Ольвією. Так, в Мілеті, який був засновником Ольвії, так що громадяни останньої ще за часів Геродота називали себе просто «мілетянами»¹, а близько 330 р. до н. е. склали з метрополією спеціальний договір про відновлення «батьківських установ»², близько 350 р. до н. е. зустрічаемо серію з тетрадрахм, драхм та гемідрахм родоської системи з типом Аполлона на аверсі [36, ч. II, т. II, шп. 1051—1055, № 1758—1761, табл. 149, 7—17]. Трактовка зачіски та усієї голови Аполлона на цих монетах являє собою разочу аналогію Деметрі на статерах підгрупи В. Далі, близько 334 р. знаходимо в Мілеті монети з фасовим зображенням Аполлона, випущені жерцями Дідімейського храму з нагоди перебудови останнього [36, табл. 149, 6; про дату цієї серії див. 49, стор. 37]. Аполлон на цих монетах знову таки надзвичайно близький до фасового зображення Деметри на драхмі Британського музею (табл. I, 9). З другого боку, всі статери підгруп А, В, С виявляють стилістичну подібність до IV групи кізікських тетрадрахм, яка датована Фрітце 363—330 рр. до н. е., а монети підгруп F та особливо G — до V групи тетрадрахм Кізіка, що відноситься до останніх років IV ст. до н. е. [47, стор. 45—51, табл. V, 35—40, і табл. VI, 1—12]. Особливо виразне враження дає порівняння завитків волосся Деметри на монетах, зображених на табл. III, 6, 13, 14, з трактовкою кінців пов'язки Кори на кізікських тетрадрахмах, які вміщені на табл. VI, 1, 2, 11 у Фрітце.

Аналогію ольвійським статерам можна знайти і на монетах Херсонеса, тісні зв'язки якого з Ольвією виступають досить чітко у світлі останніх епіграфічних знахідок [пор. 22, стор. 182—183]. І тут фасові зображення Діви на дидрахмах, драхмах та півдрахмах нагадують Деметру на драхмі Британського музею, хоч і відрізняються від неї кращим стилем, а профіль Діви на тридрахмі характерною трактовкою волосся наближається до деяких статерів підгрупи F [2, табл. I, 1—4;

¹ Геродот, Історія, кн. IV, 78 (SC, I, стор. 33; пор. ВДИ, 1947, № 2, стор. 273).

² SIG, № 286 [пор. 10, стор. 38—47; 17, стор. 167—174].

пор. 12, стор. 146]. Здається, нарешті, не позбавленим значення, що саме до 30-х років IV ст. до н. е. і до першого десятиліття III ст. до н. е. відносяться випуски золота в Афінах, зв'язки яких з Ольвією загальновідомі [69, стор. 9—10, табл. I, 9—20].

На основі викладеного переходимо до встановлення дати решти срібних драхм. Всі монети підгруп Н, І, Ј, К щільно примикають одна до одної, складаючи ряд випусків, що охоплюють період приблизно в 25—35 років. Всі вони можуть бути віднесені приблизно до 280—240 рр. до н. е. З одного боку, важко припустити, що в першій половині III ст. до н. е., коли Ольвія переживала період економічного розквіту [28, стор. 119 і далі, особливо стор. 132—133; 32, стор. 9—13 та вказана там література], місто обходилося зовсім без срібної монети. З другого— стиль цих монет не дозволяє відносити їх до IV або до II ст. до н. е., тим більше, що в обох цих століттях нам відомі інші групи срібної монети, і наші драхми становлять якраз переходну ланку між ними. Зрештою, навряд чи можна визнати за випадковий збіг, що переважна кількість імен магістратів на цих драхмах збігається з іменами ольвіополітів, які містяться у відомому каталозі ольвійських громадян, датованому Латишевим першою половиною III ст. до н. е. — тут знаходимо і Агатіна, і Геросона, і Деметрія, і Хайремона, і ряд імен, які починаються на Філ... або Полі... До цього можна додати, що ΑΘΗ... та ΕΥΡ... на драхмах підгрупи Ј теж знаходять у списку громадян свої доповнення — 'Αθηρόφος та 'Αθύατος, Ειρηνί та Εύρησιβος¹. Якщо навіть перенести, як це пропонує Т. М. Кніпович, час каталогу на II ст. до н. е. [19, стор. 129—131], наведене зіставлення імен зберігає свій смисл — адже йдеться саме тільки про імена, бо в нас немає підстав гадати, що Агатін, Геросон та інші монетні магістрати були обов'язково тими особами, які згадуються у каталозу.

Відносячи драхми підгруп Н і К до часу між 280 та 240 рр. до н. е., дістаємо можливість з'ясувати той факт, що всі монети останніх підгруп мають надчеканку (табл. IV, 11—17). Ця надчеканка приходиться в такому разі на другу половину III ст. до н. е., коли, як це добре відомо з декретів на честь Протогена (IOSPE, I², 32 [пор. 12, стор. 130]) та Аполлонієвих синів [22, стор. 177—183], Ольвія переживала серйозні фінансові утруднення. Клейма накладалися в цей період не тільки на срібні драхми, а й на здрібнілі на цей час мідні монети з типами Борисфена і скіфської зброї, які, за слушним припущенням Бертьє-Делагарда та Зографа, заступили в процесі обігу великі літі монети з міді [3, стор. 91—92; 12, стор. 129—133].

Повертаючись до ольвійського декрету, що був знайдений у Гіероні, бачимо, що сучасні йому монети — це тільки статери егінської системи першої групи, навіть перших її підгруп. Сама постанова зустрічається у межах першої половини IV ст. до н. е., до якої її відносять [44, стор. 189—190; 20, стор. 34 і 48; 10, стор. 291], лише з підгрупами А і В, що датуються відповідно часом близько 360 та близько 350 рр. до н. е. Цілком імовірно, що необхідність у законодавчому регулюванні грошового обігу в місті і, зокрема, пункт четвертий, де встановлюється співвідношення між ольвійськими статерами та кізікінами, були зумовлені саме тим, що в Ольвії після довгої перерви знову з'явилося своє срібло.

В четвертому пункті постанови ольвіополітів, як вже зазначалося, встановлюється певний курс кізікінів. Це дає можливість обчислити відносну вартість золота, електру та срібла, але при такому обчисленні треба виходити не з передічної ваги усіх великих срібних монет Ольвії, як це робив Бертьє-Делагард, а лише з ваги статерів першої групи. Ця вага дорівнює 11,94 г, тобто наближається до ваги статерів Пан-

¹ IOSPE, I², 201 [пор. 1, стор. 180 і далі].

тікалея ([1,81 г] і дає драхму вагою 5,97 г, дуже близьку до ранніх серій Сінопи (5,99 г). За самими драхмами підгрупи D вага монет молодшого номіналу, цілком природно, виходить практично значно нижчою (5,62 г) і наближається до середніх даних для тогочасних драхм Істрії (5,62 г) та Тіри (5,42 г).

На основі наведених цифрових даних вартість монетних металів і курс кізікіна в Ольвії набувають іншого вигляду, ніж це уявляли раніш. Дійсно, Рейнак [86, стор. 68—69], Бабелон [35, стор. 329], Реглінг [87, шп. 227] і Шмітц [92, стор. 26] виходили з середньої ваги статерів, згадуваних в декреті, що дорівнює 12,5 г, Бертьє-Делагард [3, стор. 56—57] — 12,21 г, Зограф [12, стор. 127] — 12,23 г, Марков [23, ч. II, стор. 193] — навіть 13 г. В результаті Бертьє-Делагард, наприклад, був змушений припустити, що курс кізікінів в Ольвії був спеціально підвищений, і водночас припустити, що ольвіополіти намагалися компенсувати нібито погану якість свого срібла за рахунок збільшення ваги своїх монет; друге його припущення самостійно висунув Фідебант [3, стор. 59—61; пор. 94, стор. 105]. Проте монети підгруп А—F карбовані з хорошого металу, а думка про навмисне підвищення курсу кізікінів в Ольвії погано пов'язується з тим, що місто було одним з важливих центрів pontійської хліботоргівлі. А втім, усі ці гадки, що мають пояснити надзвичайно високий курс кізікінів, взагалі непотрібні, бо розрахунок на підставі уточнених цифр дає інші результати. Дійсно, оскільки кізікін важить пересічно 16,02 г [3, стор. 30; 46, стор. 34; 12, стор. 41], раціо, тобто відносна вартість електру, обчислюється на підставі такого рівняння:

$$R = (11,94 \times 10,5) : 16,02 = 7,825, \text{ округлено } 7,82, \text{ або } 7,8.$$

Чи можливо на основі цього висновку визначити відносну вартість не електру, а чистого золота? Питання ускладнюється тим, що процент золота у складі кізікського електру коливається від 69 до 16% [12, стор. 41; 67, стор. 161—166; 54, стор. 26 і далі], так що сталість риночного курсу кізікінів, що сприяла перетворенню їх у найулюбленіші монети в Причорномор'ї, не була, очевидно, нероздільно пов'язана з дійсною кількістю золота в кожній окремій монеті [60, т. I, стор. 309—311]. Справді, як би не ставитися до вправності стародавніх монетних майстрів та знавців монети, важко повірити, що навіть будучи спроможними встановити з допомогою пробірного каменя до однієї восьмої та навіть однієї дванадцятої долі обола лігатури на статер [88, стор. 104—109; 39, стор. 136—139; 36, ч. I, т. I, шп. 874—875], вони дійсно перевіряли таким шляхом кожний екземпляр усякого сорту монети. За таких умов взагалі неможливо уявити собі хоч скільки-небудь розвинуту торгівлю; лишається, отже, гадати, що найпоширеніші в даному районі монети користувалися на протязі певного часу безумовним довір'ям; на Понті між 450 і 350 рр. до н. е. такими монетами і були в першу чергу електрові монети Кізіка. Їх приймали просто ліком, а при сплаті великих сум — за вагою усієї монетної маси, і тільки екземпляри, що чимсь виділялися, могли піддавати спеціальній перевірці [43, стор. 287—288]; саме цим пояснюється, мабуть, архаїчний вигляд усного кізікського електрового карбування, звичний для греків та місцевих племен Причорномор'я.

Але в разі, коли курс кожного окремого кізікіна не був пов'язаний з кількістю золота, що була в ньому фактично, то, мабуть, при вивчені курсу кізікських статерів треба виходити з середньої кількості золота в усіх цих монетах? Так, наприклад, і робить О. М. Зограф [12, стор. 175 та ін.], який вважає, що пересічно на кожній статер приходиться 52% золота. Проте ми вважаємо, що для обчислення відносної вартості золота і срібла на підставі кізікінів належить виходити не з середніх по-

казників, які були отримані в результаті складних хімічних аналізів XX ст., а треба ґрунтуватися на уявленнях греків про склад електру, який за часів Софокла та Геродота взагалі вважали за окремий метал, що зустрічається в природних умовах¹. Тільки ці уявлення, що лишалися непохитними до першої половини IV ст. до н. е., допомагають зrozуміти, чому кізікське і взагалі електрове карбування могло мати місце в умовах, коли аналіз показує серед прославлених монет «багатого на статери Кізіка»² екземпляри, що за зовнішністю не відрізняються від решти, але мають тільки 25, 20 і навіть 15% золота. Коли б Кізік карбував свої монети з штучно виготовленого сплаву, як це вважали Грінвел [52, стор. 15—16], Гарднер [48, стор. 185—190; 49, стор. 35—37] та Гізеке [51, стор. 17—21], то, по-перше, склад цього сплаву був би більш сталим, та, треба гадати, весь час поступово спостерігалося б падіння кількості золота в ньому і, по-друге, він був би відомий усім заінтересованим, після чого і курс кізікської монети не міг би лишитися стійким [86, стор. 71—72; 54, стор. 50—51; 34, стор. 11—13].

Але яким вважали склад електру в часи, коли його розглядали як окремий метал? На підставі повідомлення Геродота (I, 50) про те, що присвячені Кройсом Дельфійському Аполлонові однакові за розмірами злитки з золота та електру відповідно мали вагу 2,5 та 2 таланти, можна вирахувати, що малоазійський електр містив у собі 7 частин золота на 3 частини срібла [41, стор. 167; 70, стор. 194; 40, шир. 2316]. Це майже точно відповідає загальному уявленню греків в VI—V ст. до н. е., згідно з яким вважали, що цінність золота відноситься до цінності електру як 4 : 3 [57, стор. 254; 86, стор. 45—48; 54, стор. 51—53]. Так вважали ще й наприкінці античного світу: «електр містить три частини золота і одну срібла», — пише Сервій у своєму коментарі до «Енеїди»³, і так саме визначає електр Ісидор Севільський в «Етимологічному словнику»⁴. Беручи до уваги, що всі ці дані стверджуються одне одним, і пам'ятаючи, що вони близче до дійсної наявності золота в кізікінах (у більшості екземплярів між 50 та 60%), ніж пропорція, яку наводить Пліній при описі природних руд золота (четири частини золота на одну срібла)⁵, — вважаємо за можливе припускати разом з Гедом, Рейнаком і Гаммером, що електр кізікінів розглядали в V—IV ст. як натуральний метал, у складі якого містяться 75% золота та 25% срібла.

Якщо відносна вартість, або, як її називають, раціо електру було в Ольвії за часів декрету 7,82 і склад електру вважали таким, як виведено в попередньому абзаці, то відносну вартість золота щодо срібла обчислити не важко. Коли 1 г електру був рівноцінний 7,82 г срібла, то 0,75 г золота відповідно були рівноцінні 7,57 г срібла, звідки $R_t = 7,57 : 0,75 = 10,093$, практично 10,1. Таким чином, підтверджується погляд Гайхельгайма та Зографа, які вважали, що відношення вартості

¹ Софокл, Антігона, рядки 1037—1039 (*Sophoclis Tragoediae ex recensione G. Dindorfii, Lipsiae, 1906*, стор. 256; пор. рос. переклад С. В. Шервінського, М., 1954, стор. 185); Геродот, Історія, кн. I, 50 (*Herodoti Historiae, recensuit H. Stein, t. I, Bergoljni, 1869*, стор. 31; пор. рос. переклад Ф. Г. Міщенка, т. I, вид. 2, М., 1888, стор. 48) [див. 41, стор. 165—167; 58, стор. XV—XXXI; 36, ч. I, т. I, шир. 356—358; 23, ч. 2, стор. 202; 40, шир. 2315—2316].

² Е в полід, фрагмент 233 за виданням Кока (*Comicorum Atticorum fragmenta, edidit T. Kock, t. I, Lipsiae, 1880*, стор. 321).

³ Сервій, до «Енеїди» Вергілія, пісня VIII, вірш 402 (*Servii Grammatici qui seruntur in Vergili carmina commentarii, recensuerunt G. Thilo et H. Hagen, t. II, Lipsiae, 1884*, стор. 260).

⁴ Ісидор, Етимології, кн. XVI, гл. 24, § 2 (*S. Isidori Hispalensis ep. Opera omnia, recensente F. Arevalo, Patrologiae cursus completus, accurante I. P. Migne, series latina, t. 82, Parisiis, 1878*, шир. 590—A).

⁵ Пліній Старший, Натуральна історія, кн. XXXIII, гл. 4, § 80 (23) (*C. Plinii Secundi Naturalis historiae, edidit C. Mayhoff, t. V, Lipsiae, 1897*, стор. 132; пор. ВДИ, 1946, № 3, стор. 292).

золота до срібла 1 : 10 встановилося не за часів Александра Македонського, а в перші роки IV чи навіть наприкінці V ст. до н. е. [60, стор. 306—308; 12, стор. 48].

Усі ці спостереження дозволяють по-іншому підійти і до відомого свідчення приписаної Демосфенові промови проти Форміона. Ця промова була складена десь близько 327 р. до н. е.; згідно із словами оратора, курс кізікського статера на Боспорі становив 28 аттічних драхм, що в останні часи вважають, виходячи із середньої кількості золота в кізікінах 52%, занадто високим і навіть цілком неможливим [наприклад, 12, стор. 175; 33, стор. 135—136]. Проте, як би не тлумачити надзвичайно ускладнені та заплутані відносини між позивачем та відповідачем, немає сумніву, що без прямого перекручування тексту не можна заперечувати, що цей курс не викликав сумнівів ні в обвинувача, ні в суддів, ні в слухачів; його наведено мимохідь, як щось загальновідоме, щось таке, що не потребує ні роз'яснення, ні доказів: «кізікін же ходив там (тобто на Боспорі. —П. К.) по двадцять вісім аттічних драхм», — говорить промовець¹. Так і розуміли цей текст вчені минулого століття, і серед них такі, як Бек і Моммсен [42, стор. 33 і 39; 76, стор. 8], і в дальшому так вважало багато крупних спеціалістів [66, стор. 268—269; 71, стор. 151; 58, стор. XXVIII, прим.; 59, стор. 523; 52, стор. 17; 35, стор. 328; 3, стор. 15—18]. Але Гарднер і Рейнак визнали такий курс неправдоподібним, бо він суперечив погляду про надзвичайну дешевизну золота в Північному Причорномор'ї [48, стор. 185 і 190; 49, стор. 242; 86, стор. 67]; ці скептичні міркування поділяли Фідебант і Реглінг [94, стор. 104—105; 87, шп. 227]. З іншого боку, Шмітц, Газебрек та Гайхельгайм, а з радянських вчених Зограф і Шелов, вважають, що дійсний курс кізікінів у 327 р. до н. е. випливає із слів відповідача, який твердив, ніби він сплатив борг у 2600 аттічних драхм з допомогою 120 кізікських статерів, що дає курс 21,66 драхм за кізікін. Такий курс стояв, на думку згаданих вчених, в Афінах, і якщо навіть на Боспорі кізікін розмінювався на 28 драхм, то це тільки тимчасове підвищення курсу, викликане воєнними обставинами [пор., наприклад, 12, стор. 175; 33, стор. 136].

Не можна не помітити, що значна частина утруднень, що виникають при коментуванні текста промови, відпадає, якщо припустити торгово-вартість кізікіна такою, якою її вважали в ті часи, тобто вихолячи з уявлення про склад електру з трьох частин золота і однієї срібла (так в даному випадку і вважали Моммсен та Гульч, [76, стор. 8; 66, стор. 268—269]). Як показав Бертьє-Делагард, відносна вартість електру на підставі слів псевдо-Демосфена дорівнює 7,41 [3, стор. 30]; коли 1 г електру був рівноцінний 7,41 г срібла, то 0,75 г електру було рівноцінне 7,16 г срібла і раціо $R_2 = 7,16 : 0,75 = 9,546$, тобто практично 9,5.

Слід додати, що було б взагалі невірно заперечувати можливість коливання відносної вартості в Ольвії близько 360 р. і на Боспорі близько 327 р. до н. е. як 10,1 і 9,5. Якщо навіть не брати до уваги географічну близкість Боспору до Колхіди, можливість використовувати золотоносні руди якої аж ніяк не слід ігнорувати, то в усякому разі необхідно підкреслити, що падіння вартості золота знаходить собі пояснення у цілому ряді подій середини IV ст. до н. е. Систематичний підкуп державних діячів Греції персидськими сатрапами та царями, по-грабування храмових скарбниць під час міжусобних воєн IV ст. і особливо величезна у порівнянні з минулими часами кількість золотої монети, випущеної Філіппом і Александром, — усе це не могло не привести до тимчасового зниження вартості золота [86, стор. 50 і далі; 34, стор. 19—

¹ Псевдо-Демосфен, Проти Форміона, § 23 (р. 914) (SC, I, 367; пор. ВДИ, 1947, № 3, стор. 237).

21; пор. 29, стор. 391 і далі]. Щождо карбування кізікських електрових монет, то тут діяла ще й інша причина: після того, як наприкінці V ст. до н. е. було відкрито секрет виготовлення штучного електру і ряд міст приступив до випуску монет із сплаву, де було в середньому лише 40% золота¹, довір'я до електру не могло не похитнутися. Коли поряд з цим в обігу з'явилася достатня кількість золотої монети македонських царів, електр втратив своє значення монетного металу, і десь біля 330 р. до н. е. або трохи раніше Кізік назавжди припиняє випуск своїх славновісних статерів².

Якщо курс золота на Боспорі був близько 327 р. 9,5, то у сусідній Ольвії він практично не міг значно відхилятися від цієї величини, причому можна апріорі припустити, що в Ольвії, яка була взагалі бідніша за Боспор, золото мало бути дорожче, а не дешевше. Щоб перевірити це припущення, слід повернутися до розгляду ольвійських монет 30—20-х рр. IV ст. до н. е. Тут, як в багатьох інших центрах, в тому числі і в Афінах, припинення електрового карбування Кізіка мало своїм наслідком появлі власної золотої монети. Насправді, в Ольвії в роки, коли було виголошено промову проти Форміона, були випущені золоті статери, які об'єднані вище в складі підгрупи D з двома номіналами срібла (табл. I, 10—16). Золото в складі цієї серії карбоване за аттічною системою (статер Брюссельського музею важить 8,51 г), срібло — за егінською. Така невідповідність була для тих часів природною — і Філіпп Македонський, і Кізік, і багато інших центрів карбували монети з різних металів за різними системами. І от, коли припустити, що в Ольвії золотий аттічної системи розмінювався в цей період, як і в самій Греції, на сім егінських статерів³ (а такі прості, арифметичної пропорції майже ніколи не змінювали, відбиваючи місцеві коливання вартості монетних металів відповідними змінами ваги номіналів, але не звичайних лічильних відношень між ними), то раціо золота $R_3 = (11,94 \times 7) : 8,51 = 9,821$, або 9,82. Не важко підрахувати, що це тільки на 2,8% вище, ніж в Пантікапеї в той самий час (9,5).

Не вважаємо випадковим, що поява в Ольвії свого золота супроводилася переходом і до нових мідних монет. Мова йде про вже згадані «борисфені». Початковий момент їхнього випуску, який Бертьє-Делагард відносив до IV ст. до н. е. [3, стор. 91], Зограф переніс — правда, орієнтовно — на друге десятиліття III ст. до н. е. [12, стор. 132]. Проте ми не знаходимо для цього підстав — адже відмічені самим Зографом стилістичні риси перших серій «борисфенів» (своєрідна трактовка волосся широкими плоскими пасмами, прорізаними глибокими борознами, а також плоска поверхня аверсу при правильній легкій вдавленості зворотної сторони) зближують цю мідь з срібними монетами підгруп D, E, F, G. Крім того, монограма, що стоїть на золоті та сріблі монет підгрупи D, а також монограми, які спостерігаємо на сріблі підгруп E та F, зустрічаються і на найраніших випусках «борисфенів», причому скорочення, що стоїть на унікальних статерах (табл. I, 12, і табл. II, 3), надзвичайно рідкі, а монограма, вміщена на досить поширеніх статерах підгрупи F, зустрічається часто і на міді [80, стор. 16, № 107; 12, табл. XXXII, 15; 85, табл. IX, 27; 64, табл. XIX, 5; літери ПЕ див. 24, стор. 173, № 57, але не об'єднані в монограмі, як на статері, вміщенному на табл. II, 4].

¹ Зберігся договір Фокеї та Мітілени про спільний випуск монет з штучного сплаву, MGH, № 94; монети див. 36, ч. II, т. II, шп. 1211—1230, табл. 159, 29; 161, 42; процент золота в них даємо за Гаммером [54, стор. 45—47].

² Приймаємо дату Фрітце [46, стор. 31—35; пор. 12, стор. 41]. Так вважають також Гарднер і Гаммер; Грінвел, Гед, Рос і Бабелон датують останні серії кізіків просто серединою IV ст. до н. с.

³ SIG, № 251, Н, шп. II, рядки 9—12 [пор. 49, стор. 424—425].

Враховуючи, що маємо певні підстави вважати мідні монети із зображенням Борисфена замінниками в обігу великих літих монет [3, стор. 91—93; 12, стор. 132; 17, стор. 174—177], можна припустити, що цей перехід становив частину широко задуманої монетної реформи, яка була проведена в першій половині 20-х років IV ст. до н. е. Дата реформи встановлюється сріблом та золотом: на перших серіях «борисфенів» знаходимо монограмми, спільні з монетами підгруп D та E, що були вище датованої саме цим періодом. З другого боку, на монетах підгрупи D після деякої перерви було відновлено вміщення колоса (табл. I, 11—16). На літих монетах колос вперше з'явився на останній серії монет з Деметрою [9, табл. XI, 1; 5, табл. III, 14]. Здається, що це може розглядатися як підставка для припущення, що літво другої групи входило до однієї серії із згадуваним золотом та сріблом підгрупи D; нарешті, ранні «борисфени» зв'язуються спільністю монограм не тільки з монетами підгрупи D, а й з монетами підгруп E та F, які були датовані вище останньою чвертью IV ст. до н. е.

В такому разі можна наважитися на спробу з'ясувати і значення літери Г, яка вміщена під колосом на заключній серії літва [61, табл. III, 66, 67; 5, табл. II, 11]. Дійсно, якщо курс золотого аттічної системи за часів Протогена визначається виразом $\epsilon\chi\tau\epsilon\tau\rho\alpha\sigma\omega^1$, причому Зограф тлумачить (на нашу думку, цілком імовірно) ці слова в тому розумінні, що золотий статер розмінювався на 400 «борисфенів», то літера Г, чи слове значення якої і є 400, може, мабуть, розглядатися як свідчення того, що цей курс був успадкований «борисфенами» від їх літих по-передників (першу, але невдалу спробу зв'язати літеру Г на літві з виразом Протогенівського декрету зробив ще Бурачков [5, стор. 8]). Надзвичайна рідкість позначення цінності на монетах, що в IV ст. до н. е. майже не має паралелей, знаходить пояснення у надзвичайності обставин, які виникли в грошовій системі Ольвії, спочатку заснованої на мідному літві та сріблі, при переході до звичайної дрібної міді та включені в цю систему золота. Зрештою, при загальновідомій незручності дробових позначень у греків, замість того, щоб писати на монеті «одна чотирьохсота» (золотого статера), легше було поставити знак Г = 400 (тобто 400 таких монет дорівнюють одному статерові).

Починаючи карбування золотих статерів і продовжуючи випуск літої міді, до якої звикло населення, місто мало встановити певне тверде співвідношення між цими монетами. Якщо спочатку дійсно один золотий розмінювався на 400 літих монет, то не може бути сумніву, що вже в найближчий час виявилось, що для міста це дуже тяжко — адже 8,5 г золота було при цьому прирівняно до 45 кг міді ($112 \text{ г} \times 400 = 44\ 800 \text{ г}$)! Цілком зрозуміло, що при тому самому монетному магістраті (але не обов'язково на протязі одного року), який вміщав на монетах колос і монограму Е, було продовжено зміни у монетній справі Ольвії — замість важких літих монет почали карбувати «борисфени», легші від останніх, грубо кажучи, в 10 раз. Нове співвідношення було припустимим для казни (400 нових монет важили тільки $10,43 \times 400 = 4172 \text{ г}$) і в той же час забезпечено випуском власного золота «борисфени» були прийняті ринком. Ці монети вдержалися в обігу близько ста років (чому приблизно відповідає і кількість скорочень магістральських імен на них), а курс «1 золотий = 400 «борисфенів» проіснував до часів Протогена. Тоді, правда, таке співвідношення у дійсності часто порушувалося (в чому важко сумніватися, вивчаючи здріблі та знижені у вазі до 5,75 г останні серії «борисфенів») — бо в противному разі одержання боргу за курсом «3 чотирьохсот» не потрапило б до числа благодіянь Протогена...

¹ IOSPE, I², 32, шп. А, рядок 71, і шп. В, рядок 43.

Час припинення випуску ольвійської литої міді та переходу до «богорисфенів» встановлюється і на підставі інших міркувань. Саме в 331 р. до н. е. — і в усякому разі не пізніше 325 р. — Ольвія витримала напад Зопіріона, полководця Александра Македонського, причому ольвіополіти діяли у союзі з сусідніми племенами, проти яких і було власне скеровано похід [10, стор. 41—46; 20, стор. 61—66]. Небезпека змусила громадян здійснити серйозні внутрішні перетворення — в тому числі, за повідомленням Макробія, були скасовані боргові зобов'язання [17, стор. 167 і далі, де розібраний джерела та література питання]. Відомо, проте, що в античній Греції здійснення лозунгу χρεῶν ἀποκτῆσαι (знищення боргів) ще за часів Солона пов'язувалося із змінами в монетній справі та грошовому обігу; нічо не забороняє зіставляти із скасуванням боргів, що його провели ольвіополіти десь близько 330 р. до н. е., здійснену приблизно в той же час грошову реформу. Поштовхом до цієї останньої якраз і могло бути скасування боргів, так само, як це було в Аттіці за часів солонових реформ... Але спроба ввести в обіг своє золото мала не тільки економічне, а й політичне значення: вона була своєрідним політичним виступом поліса, що зумів відстояти свою незалежність від полководця, який представляв на Понті самого Александра. В цьому відношенні випуск золотих статерів (нагадаємо, що в античному світі карбування золота завжди розглядалося як ознака вищого суверенітету і повної незалежності) стоїть поряд з таким фактом, як підтвердження «батьківських» угод з Мілетом, що відбулося знову таки в ті самі роки [10, стор. 38 і далі].

Для Ольвії політичне значення золотого карбування не можна заперечувати, проте треба визнати, що Зограф був правий, вважаючи його епізодичним і досить ефемерним [12, стор. 129]. Причина цього вказана самим Зографом — скоро після проведення в Ольвії вказаної реформи в Причорномор'ї широким потоком потекла золота монетаalexandrivських та lissimachivських типів. Конкуренції з цією монетою не міг витримати навіть Боспор, що був багатший на золото, ніж Ольвія. Ольвіополіти вже скоро були змушені обмежитися випуском золотих гемідрахм (табл. III, 1—4), а згодом і взагалі припинити карбування золотої монети. Однак і на периферії міста, як про це свідчить Анадольський клад та знахідка унікального золотого статера Ольвії в гирлах Дунаю [3, стор. 58, прим.], і в самому місті золоті монети лишалися в обігу аж до першої половини II ст. до н. е. Вже декрет на честь Каллініка (IOSPE, I², 25, остання четверть IV ст. до н. е.) веде рахунок на золоті; так було за часів Аполлонія і його синів [22, стор. 177—183, III ст. до н. е], так лишалося при Протогені (IOSPE, I², 32, близько 220 р. до н. е.) і навіть в II ст. до н. е. («Ольвія», т. I, К., 1940, стор. 259, № 1).

Серія ольвійських монет першого десятиліття до н. е., утворена золотими півдрахмами і сріблом (підгрупа G, табл. III), заслуговує на окремий екскурс. Якщо усі наступні випуски ольвійського срібла належать, безсумнівно, до аттічної вагової системи, хоч і норми її значно зменшенні, то тут можна твердити з певністю лише те, що золото карбовано за аттічною системою (середня вага півдрахм — 2,12 г). Але куди віднести великі срібні монети з середньою вагою 12,41 г (табл. III, 5—14)? У самій Егіні такої ваги досягають лише поодинокі ранні екземпляри, а середня вага статерів дорівнює 12,13—12,14 г [3, стор. 35, прим.; 12, стор. 42—43; 74, стор. 11 і далі]. В Причорномор'ї найдавніші драхми Пантікалея важать в середньому тільки 5,61 г [33, стор. 61; 4, стор. 72, № 54]. Якість металу ольвійського срібла підгрупи G не настільки низька, щоб цим можна було пояснити таке значне перебільшення ваги і над егінськими нормами того часу, і над серіями ольвійських статерів підгруп А—Е. В усякому разі одеський статер (табл. III, 7), що пройшов спеціальне дослідження, має пробу 90%. З іншого боку, дрібні срібні мо-

Табл. I. Срібні і золоті монети Ольвії (360—330 рр. до н. е.):

1 — підгрупа А; 2—6 — підгрупа В; 7, 8 — підгрупа С; 9—16 — підгрупа Д.
 1 — 11,73 г, Кембрідж [53, табл. 155, 4]; 2 — 12,37 г, Бертьє-Лелагард [82, табл. 48, 1572];
 3 — 12,15 г, Джемсон [8, табл. XVIII, 2]; 4 — 12,78 г, Гіль [50, табл. 1, 2]; 5 — 12,06 г,
 Москва (ДЛМ), за оригіналом; 6 — 8,21 г, Лондон [89, табл. VII, 2]; 7 — 12,53 г, Ермітаж,
 за оригіналом; 8 — 11,78 г, Сміт (72, табл. V, 398); 9 — 6,12 г, Лондон [63, табл. VI, 4];
 10 — 5,57 г, Ермітаж, за оригіналом; 11 — золото, 8,51 г, Брюссель [85, табл. IX, 1];
 12 — 11,92 г, приватна збірка, за оригіналом; 13 — 5,51 г, Москва (ДЛМ), за оригіналом;
 14 — 5,88 г, приватна збірка, за оригіналом; 15 — 5,62 г, Одеса, за естампажем ДАМ
 (монета втрачена); 16 — 2,97 г, Москва (ДЛМ), за оригіналом.

Табл. II. Срібні монети Ольвії (325—300 рр. до н. е.):

1 — 12,27 г, знайдено в Ольвії 1946 р., за оригіналом; 2 — 11,52 г, знайдено в Ольвії 1946 р.
 1—3 — підгрупа Е; 4—17 — підгрупа F.
 1 — 12,27 г, знайдено в Ольвії 1946 р., за оригіналом; 2 — 11,52 г, знайдено в Ольвії 1946 р., за оригіналом; 3 — 11,96 г, Куріс, за естампажем (монета втрачена); 4 — 12,12 г, приватна збірка, за оригіналом; 5 — 11,83 г, знайдено в Ольвії 1946 р., за оригіналом; 6 — 11,99 г, Одеса, за естампажем ДАМ (монета втрачена); 7 — 12,65 г, Берлін [73, табл. III, 1]; 8 — 12,21 г, Одеса, за естампажем ДАН (монета втрачена); 9 — 11,97 г, Ермітаж, за оригіналом; 10 — 11,85 г, приватна збірка, за оригіналом; 11 — 12,24 г, Одеса [75, табл. III, 2]; 12 — 12,03 г, Романов [81, табл. XX, 496]; 13 — 12,30 г, знайдено в Ольвії 1946 р., за оригіналом; 14 — 11,61 г, Одеса, за естампажем ДАМ (монета втрачена); 15 — 11,57 г, приватна збірка, за оригіналом; 16 — 8,55 г, приватна збірка, за оригіналом; 17 — 8,51 г, Москва (ДМОМ), за оригіналом.

Табл. III. Золоті і срібні монети Ольвії (295—285 рр. до н. е.):

1 — золото, 2,11 г, Лондон [63, табл. VI, 3]; 2 — золото, 2,13 г, Одеса, за оригіналом; 3 — золото, 2,11 г, Берлін [45, табл. II, 18]; 4 — золото, 2,13 г, Ермітаж [85, табл. IX, 18]; 5 — 12,28 г, Ермітаж, за оригіналом; 6 — 12,47 г, Париж [85, табл. IX, 2] (аверс); пор. 62, табл. XV, 2]; 7 — 12,41 г, Одеса, за оригіналом; 8 — 12,30 г, Париж [90, табл. IV, 18]; 9 — 12,46 г, Москва (ДІМ), за оригіналом; 10 — 12,35 г, Романов, за естампажем; 11 — 12,56 г, Лондон [65, стор. 265, фіг. 4]; 12 — вага та місце зберігання невідомі [12, табл. XXXII, 3]; 13 — 11,75 г, в продажу [37, табл. VII, 199]; 14 — 9,75 г, Лондон [89, табл. VII, 1]; 15 — 2,74 г, Москва (ДІМ), за оригіналом; 16 — 3,04 г, Лондон [89, табл. VII, 3]; 17 — 2,90 г, приватна збірка, за оригіналом.

Табл. IV. Срібні монети Ольвії (280—240 рр. до н. е.):

1—10 — підгрупа Н; 11 — підгрупа I; 12—14 — підгрупа J; 15—17 — підгрупа K;
18—20 — підгрупа L.

1 — 7,90 г, Алексеев [85, табл. IX, 9]; 2 — 3,77 г, Одеса, за естампажем ДАМ (монета втрачена); 3 — 3,60 г, приватна збірка, за оригіналом; 4 — 3,52 г, Лондон [89, табл. VII, 4]; 5 — 3,48 г, Куріс, за естампажем; 6 — 3,51 г, Одеса, за оригіналом; 7 — 2,96 г, Одеса, за естампажем ДАМ (монета втрачена); 8 — 3,67 г, Ермітаж, за оригіналом; 9 — 3,30 г, Одеса, за оригіналом; 10 — 3,75 г, Москва (ДІМ), за оригіналом; 11 — 4,50 г, Ермітаж, за оригіналом; 12 — 3,84 г, Лондон [89, табл. VII, 10]; 13 — 3,62 г, приватна збірка, за оригіналом; 14 — 4,41 г, Лондон [89, табл. VII, 9]; 15 — 3,64 г, Лондон [35, табл. X, 11]; 16 — 3,74 г, знайдено в Ольвії 1936 р. [11, табл. 48, 1 (аверс) і 2 (реверс)]; 17 — 3,80 г, Одеса, за естампажем ДАМ (монета втрачена); 18 — 7,25 г, Москва (ДІМ), за оригіналом; 19 — 3,41 г, Лондон [89, табл. VII, 6]; 20 — 4,77 г, Романов [81, табл. XX, 505].

Докладні бібліографічні дані про видання ольвійських статерів див. в нашій статті [16, стор. 75—77]. В поясненнях до табл. I—IV наводяться вказівки лише на ті видання, звідки були взяті відповідні зображення. Монети, метал яких не вказано, усі срібні.

нетки, які, безсумнівно, входять до складу підгрупи G (табл. III, 15—17), відзначаються дуже низькою вагою — в середньому 2,93 г. У ваговій системі Егіни вони могли б бути хіба тільки триоболами, та їх ті в Причорномор'ї звичайно значно легші [4, табл. II, стор. 96/97]. Раніше ми вважали за можливе розглядати ці монети як тридрахму і драхму аттічної системи [16, стор. 75], але ніяк не можна, навіть і в Північному Причорномор'ї, припустити наприкінці IV або на початку III ст. до н. е. існування аттічної драхми, що не має навіть 3 г. Тому ми й змушені звернутися до розшуків такої системи, де б можна було знайти номінал 12,41 та чверть менший — 2,93. Це можливе для даного часу тільки для родоської системи монетної ваги, де старший номінал підгрупи G буде тетрадрахмою, а молодший — драхмою, причому обидва сильно полегшені, як це було в той самий час і в Кізіку, де зустрічаємо середню вагу тетрадрахм 12,48 г, а дидрахм — навіть 5,55 г [36, ч. II, т. II, шп. 1466—1468, № 2816—2822].

Факт запозичення Ольвією родоської системи, що була в той час досить поширена в елліністичному світі [91, стор. 231—235], цілком можливий. Роль, що її відігравав Родос в ольвійській торгівлі, загальновідома; в останній час знайшлися і нові епіграфічні тому докази. Але тоді випливає, що аттічна система для срібла була прийнята в Ольвії лише після 280 р. до н. е. Це дає можливість додатково висвітлити деякі особливості монет, що входять до складу серій Н, І, Ј, К. Так, оскільки нові, важкі драхми (табл. IV, 2—10) були за своїми типами ідентичні легким драхмам родоської системи (табл. III, 15 і 16), поява на всіх без винятку драхмах аттічної системи імен магістратів була не примховою і не вигадкою, а необхідним засобом, з допомогою якого можна було легко відрізнити нову драхму від старої, що правила тепер за тетробол, так само як і родоська тетрадрахма підгрупи G (табл. III, 5—14) — за тридрахму аттічної системи. Так само і поява на перших аттічних дидрахмах Аполлона замість традиційного образу Деметри і зміна типу орла і дельфіна (табл. IV, 1) пояснюються подібними міркуваннями. До речі, приклади срібних монет, що водночас правлять за різні номінали в різних монетних системах, можна було б вказати і в інших полісах, в тому числі і в Причорномор'ї [наприклад, 12, стор. 146—147, 173—180].

Отже, карбування срібла почалося в Ольвії в IV ст. до н. е. за егінською системою десь близько 360 р. до н. е. Оскільки в місті довгий час не було свого срібла (монети з легendoю EMINAKO, що були випущені ще в половині V ст. до н. е., розглянуті нами в спеціальній роботі і тут свідомо залишені осторонь), нові монети обов'язково треба було пов'язати з головною причорноморською «валютою» — з кізікінами; це знайшло свій вираз у розглянутому декреті з Гіерона, який має бути віднесений не до перших, а скоріше до останніх десятиліть першої половини IV ст. до н. е.; як нам здається, цьому не суперечить і форма літер. Вартість золота, за даними декрету, дає після всіх обчислень цифру, вдвічі більшу за вартість срібла, чим ще раз підтверджується погляд К. Маркса, який вважав, що відношення 10 : 1 існувало ще за часів Ксенофонта¹.

Дальша історія карбування срібної монети в Ольвії розвивалася так. Після загибелі Зопіріона, десь близько 330 р. до н. е., до срібних статерів егінської системи приєднуються драхми (підгрупа D); одночасно ольвіополіти починають і випуск золотих статерів, природна річ, після Філіппа і Александра Македонського за єдину можливою для золота системою — аттічною. Саме тоді було проведено і зниження ваги мідної монети і замість літва стали випускати «борисфени». Спроба перейти до золотого карбування виявилася непосильною для міста, і до кінця IV ст. до н. е.

¹ К. Маркс, До критики політичної економії, Держполітвидав УРСР, Київ, 1954, стор. 141.

випускалися тільки срібні статери, останні монети єгінської системи (підгрупа F). В першому десятилітті III ст. до н. е. Ольвія, що переживала тоді період свого розквіту, знову намагається перейти до випуску золота, тепер тільки аттічних гемідрахм у складі підгрупи G, срібло якої карбувалося за родоською системою. Проте і ця спроба була невдалою, і на протязі усієї першої половини III ст. до н. е. місто випускає лише срібні драхми аттічної системи. У перші роки другої половини III ст. до н. е. ці драхми зазнали клеймування; накладали в той час клейма і на мідні монети з типами Борисфена і скіфської зброй. Але утруднення міста ще не набули хронічного характеру — в останньому десятилітті III ст. до н. е. поновлюється інтенсивний випуск срібла, що триває на протязі усієї першої половини II ст. до н. е. Проте ці монети вимагають окремого розгляду і в рамках цієї статті не можуть бути вивчені.

БІБЛІОГРАФІЯ

а) російською та українською мовами

1. Белепский А. А., Греческая надпись на базе статуи из Ольвии, ВДИ, 1955, № 2, стор. 180—191.
2. Бертье-Делагард А. Л., Несколько новых или малоизвестных монет Херсонеса, ЗООИД, т. XXVI, 1906, стор. 215—276.
3. Бертье-Делагард А. Л., Относительная стоимость монетных металлов на Боспоре и Борисфене в половине IV в. до Р. Х., Нумизматический сборник, т. I, М., 1911, стор. 1—100.
4. Бертье-Делагард А. Л., Материалы для весовых исследований монетных систем древнегреческих городов и царей Сарматии и Тавриды, Нумизматический сборник, т. II, М., 1913, стор. 49—134.
5. Бурацков П. О., Общий каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, существовавшим в древности на северном берегу Черного моря, ч. I, Одесса, 1884.
6. Гайдукевич В. Ф., Строительные керамические материалы Боспора, ИГАИМК, в. 104, 1934, стор. 211—315.
7. Гайдукевич В. Ф., История античных городов Северного Причерноморья, зб. «Античные города Северного Причерноморья», ч. I, М.—Л., 1955, стор. 23—147.
8. Гиль Х. Х., Описание монет, поступивших в мое собрание в 1892 и 1893 гг., ЗРАО, т. VII, новая серия, 1895, стор. 217—229.
9. Голубцов В. В., Монеты Ольвии по раскопкам 1905—1907 гг., ИАК., в. 51, 1914, стор. 67—118.
10. Жебслев С. А., Северное Причерноморье, М.—Л., 1953.
11. Зограф А. Н., Монеты из раскопок в Ольвии в 1935 и 1936 гг., зб. «Ольвия», т. I, К., 1940, стор. 211—256.
12. Зограф А. Н., Античные монеты, МИА, № 16, 1951.
13. Зограф А. Н., Денежное обращение и монетное дело Северного Причерноморья, зб. «Античные города Северного Причерноморья», ч. I, М.—Л., 1955, стор. 148—163.
14. Каллистов Д. П., Очерки по истории Северного Причерноморья, Л., 1949.
15. Карышковский П. О., Еще раз о книге А. Н. Зографа «Античные монеты», ВДИ, 1953, № 1, стор. 105—111.
16. Карышковский П. О., О классификации серебряных статеров Ольвии IV в. до н. э., КСИИМК, в. 66, 1956, стор. 69—77.
17. Каришковский П. И., З історії Ольвії в IV ст. до н. е., Праці ОДУ, т. 146, серія істор. наук, в. 5, 1956, стор. 167—174.
18. Кене Б. В., Музей покойного кн. В. В. Кочубея и исследования об истории и нумизматике греческих поселений в России, СПБ, т. I, 1856.
19. Книпович Т. Н., Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников, МИА, № 50, 1956, стор. 119—153.
20. Латышев В. В., Исследования об истории и государственном строении г. Ольвии, СПБ, 1887.
21. Латышев В. В. ПОНТИКА, Изборник научных и критических статей, СПБ, 1909.
22. Левин Е. И., Новая ольвийская надпись из раскопок 1951 г., ВДИ, 1953, № 1, стор. 177—183.
23. Марков А. К., Древняя нумизматика, чч. I—II, СПБ, 1901—1903.
24. Мельник К., Каталог коллекции древностей А. Н. Поль в Екатеринославе, в. 1, К., 1893.
25. Орешников А. В., Экскурсы в область древней нумизматики Черноморского побережья, Нумизматический сборник, т. III, 1915, стор. 1—68.

26. Орешников А. В., Этюды по нумизматике Черноморского побережья, ИРАИМК, т. I, 1921, стор. 217—240.
27. Славин Л. М., Ольвія, К., 1938.
28. Славин Л. М., Основные итоги исследования Ольвии за последние годы, зб. «Доклады VI научной конференции Института археологии», К., 1953, стор. 119—139.
29. Струве В. В. и Каллистов Д. П. (ред.), Древняя Греция, М., 1956.
30. Третьяков П. Н. и Монгайт А. Л. (ред.), Очерки истории СССР. Первоначально-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР, М., 1956.
31. Фурманская А. И., Ассы из раскопок Ольвии в 1948 г., КСИА, в. 3, 1954, стор. 60—65.
32. Шафранская Н. В., К вопросу о кризисе Ольвии в III в. до н. э., ВДИ, 1951, № 3, стор. 9—20.
33. Шелов Д. Б., Монетное дело Боспора VI—II вв. до н. э., М., 1956.
34. Штейнванд Г. Д., Кізікський гект Одеського Історично-археологічного музею у зв'язку з електроновим карбуванням м. Кізіка взагалі, Вісник Одеської комісії краєзнавства при АН УРСР, ч. 4-5, секція археологічна, 1930, стор. 7—25.

б) іноземними мовами

35. Babelon E., Les origines de la monnaie, Paris, 1897.
36. Babelon E., Traité des monnaies grecques et romaines, ч. I, т. I, Paris, 1901; ч. II, т. II, Paris, 1910.
37. Ball R. (Nachfolger), Versteigerungskatalog, № 39, Berlin, 1937.
38. Blaramberg J., Choix de médailles antiques d'Olbiopolis ou Olbia, faisant partie du cabinet de Blaramberg à Odessa, Paris, 1822.
39. Blümner H., Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei den Griechen und Römer, т. IV, Leipzig, 1887.
40. Blümner H., Elektron, Pauly—Wissowa—Kroll, Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, т. V, 1905, шир. 2315—2317.
41. Brandis J. Münz-, Mass- und Gewichtswesen in Vorderasien, Berlin, 1866.
42. Böck A., Die Staatshaushaltung der Athener, т. I, вид. 3, Berlin, 1886.
43. Burns A. R., Money and monetary policy in early times, London, 1927.
44. Dittenberger W., Kritische Bemerkungen zu griechischen Inschriften, «Hermes», т. XVI, 1881, стор. 189—191.
45. Friedländer J. und Sallet A., Beschreibung der antiken Münzen, (Königliche Museen zu Berlin), т. I, Berlin, 1888.
46. Fritze H., Die Elektronprägung von Kyzikos, «Nomisma», т. VII, 1912, стор. 1—38.
47. Fritze H., Die Silberprägung von Kyzikos, «Nomisma», т. IX, 1914, стор. 36—56.
48. Gardner P., The exchange-value of Cyzicene staters, «Numismatic Chronicle», серія 3, т. VII, 1887, стор. 185—190.
49. Gardner P., A History of ancient Coinage, 700—300 B. C., Oxford, 1918.
50. Giel Chr., Kleine Beiträge zur antiken Numismatik Südrusslands, М., 1886.
51. Giesecke W., Antikes Geldwesen, Leipzig, 1938.
52. Greenwell W., The electrum coinage of Cyzicus, «Numismatic Chronicle», серія 3, т. VII, 1887, стор. 1—125.
53. Grose S. W., Fitzwilliam Museum. Catalogue of the Mac-Clean collection of Greek coins, т. II, Cambridge, 1926.
54. Hammer J., Der Feingehalt der griechischen und römischen Münzen, «Zeitschrift für Numismatik», т. XXVI, 1907, стор. 1—144.
55. Hasebroek J., Anzeige über H. Schmitz, Ein Gesetz der Stadt Olbia, «Philologische Wochenschrift», т. 46, 1926, № 14/15, стор. 368—372.
56. Hasebroek J., Staat und Handel im alten Griechenland, Tübingen, 1928.
57. Head B. V., Metrological notes on the electrum coins, «Numismatic Chronicle», нова серія, т. XV, 1875, стор. 245—297.
58. Head B. V., Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Ionia, London, 1892.
59. Head B. V., Historia numorum, вид. 2, Oxford, 1911.
60. Heichelheim F., Wirtschaftsgeschichte des Altertums, тт. I—II, Leiden, 1938.
61. Helbing O., Griechische und römische Münzen. Auctionskatalog, München, 1926.
62. Hennin M., Manuel de numismatique ancienne, Paris, 1878.
63. Hill G. F., Greek coins acquired by the British Museum in 1905—1910, «Numismatic Chronicle», серія 4, т. XII, 1912, стор. 1—15 (окремий відбиток).
64. Hill G. F., Greek coins acquired by the British Museum in 1929, «Numismatic Chronicle», серія 5, т. X, 1930, стор. 285—299.
65. Hirst G. M., The cults of Olbia, «The Journal of Hellenic Studies», т. XII, 1932, стор. 245—267.
66. Hultsch F., Griechische und Römische Metrologie, Berlin, 1862.

67. Hultsch F., Annähernde Bestimmungen der Mischungsverhältnisse einiger Elektronmünzen «Zeitschrift für Numismatik», т. XI, 1884, стор. 161—167.
68. Jacob A., Electrum, Daremberg—Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, т. II, ч. 1, 1892, шир. 531—536.
69. Köhler U., Über die attische Goldprägung, «Zeitschrift für Numismatik», т. XXI, 1898, стор. 5—16.
70. Lenormant F., La monnaie dans l'antiquité, т. I, Paris, 1878.
71. Lenormant F., Cyziceni, Daremberg—Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, т. I, ч. 2, 1887, шир. 1699—1703.
72. Lewis Smith P., Catalogue of some rare coins in gold, silver etc., (місце видання не вказане), 1927.
73. Löbbecke A., Griechische Münzen aus meiner Sammlung, «Zeitschrift für Numismatik», т. X, 1883, стор. 71—85.
74. Milbank S. R., The Coinage of Aegina, «Numismatic Notes and Monographs», N 24, New-York, 1924.
75. Minns E. H., Scythians and Greeks. A survey of ancient history and archaeology on the Nord Coast of the Euxine, from the Danube to the Caucasus, Cambridge, 1913.
76. Mommsen T., Geschichte des römischen Münzwesens, Berlin, 1860.
77. Mordmann J. H., Epigraphische Mittheilungen, «Hermes», т. XIII, 1878, стор. 373—380.
78. Mordmann J. H., Miscellen, «Hermes», т. XX, 1885, стор. 314.
79. Mordmann J. H., Notice sur les antiquités trouvées au Hieron, Труды VI АС, т. II, Одесса, 1888, стор. 169—170.
80. Murzakewicz N., Descriptio nummorum veterum graecorum atque romanorum qui inveniuntur in Museo Murzakewicz, Odessae, 1835.
81. Naville et Compagnie, Monnaies grecques antiques, Catalogue de la vente publique, № 4, Genève, 1922.
82. Naville et Compagnie, Monnaies grecques antiques, Catalogue de la vente publique, № 5, Genève, 1923.
83. Nicorescu P., Un nouvel aes grave olbien, «Dacia», т. III—IV, 1933, стор. 626—627.
84. Pellerin J., Recueil de médailles de peuples et de villes, т. I, Paris, 1763.
85. Pick B., Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, т. I, ч. 1, Berlin, 1898.
86. Reinach T., De la valeur proportionnelle de l'or et de l'argent dans l'antiquité grecque, у збірки того ж автора «Histoire par les monnaies», Paris, 1902, стор. 41—73 (вперше надруковано в «Revue nomismatique», серія 3, т. XI, 1893, стор. 1—26 та 141—166).
87. Regeling K., Kyzikener, Pauly—Wissowa—Kroll, Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, т. XII, 1924, шир. 224—228.
88. Rigeway W., How fare could the Greeks determine the fineness of gold and silver coins?, «Numismatic Chronicle», серія 3, т. XV, 1895, стор. 104—109.
89. Robinson E. G. S., Coins of Olbia, «Numismatic Chronicle», серія 5, т. XVII, 1937, стор. 91—101.
90. Salinas A., Miscellanea di archeologia, storia e filologia, dedicata al prof. A. Salinas nel 40 anniversario del suo insegnamento academico, Palermo, 1907.
91. Segré A., Metrologia e circolazione monetaria degli antichi, Bologna, 1928.
92. Schmitz H., Oin Gesetz der Stadt Olbia zum Schutze ihres Silbergeldes, Freiburg in Baden, 1925.
93. Szemiotowa A., Monety Olpii, «Biuletyn numizmatyczny», 1954, № 4 (26), стор. 1—35.
94. Viedebantt O., Forschungen zur Metrologie des Altertums, «Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse», т. XXXIV, № 3, 1917.

П. О. КАРЫШКОВСКИЙ

ИЗ ИСТОРИИ МОНЕТНОГО ДЕЛА И ДЕНЕЖНОГО ОБРАЩЕНИЯ В ОЛЬВИИ

1. „ТО АРГУРION ОЛВИОНОАЛИТИКОН“ из надписи IOSPE, I², 24

Резюме

Наряду с медной монетой, частью еще литой, частью уже чеканенной, которая была в обращении в IV в. до н. э. в Ольвии, город в результате дальнейшего развития своей экономики в 60-х годах IV в. до н. э. начинает чеканить серебряные статеры по эгинской системе (см. табл. I, I

и сл.), которые затем выпускались до конца века. Эти монеты близки по типам, но разбиваются по ряду признаков на несколько серий (A, B, C, D, E и F), различающихся магистратскими эмблемами, именами магистратов, стилистическими и фактурными особенностями. Для укрепления денежного обращения ольвиополиты воспрещают пользоваться в торговле на городском рынке иноземной монетой, устанавливая ее обязательный размен на местное серебро и медь (IOSPE, I², 24). Если, как это значится в указанной надписи, десять с половиной ольвийских статеров, средний вес которых равен 11,94 г, приравнивались к кизикину, то относительная стоимость электра по отношению к серебру составляла в этот период 7,8. На этой основе можно вычислить к относительную стоимость золота, но при ее определении следует иметь в виду, что кизикины, процент золота в которых колеблется от 15 до 70%, пользовались твердым доверием лишь до тех пор, пока малоазийский электр рассматривали как особый, самостоятельно существующий в природе металл. Распространение умения изготавливать электр заданного состава, относящееся к первой половине IV в. до н. э., явилось, наряду с распространением золотых монет, одной из причин, породивших резкие колебания курса электровых монет, а затем и прекращение их чеканки. Отсюда следует, что при изучении рыночного курса кизикинов в древности было бы неправильно исходить из среднего золотого содержания их, установленного лабораторными анализами конца XIX—XX вв. Напротив, для воссоздания действительно существовавшего положения надлежит условно принимать золотое содержание кизикинов таким, каким его предполагали в те времена, когда считали электр природным металлом, состоявшим из трех частей золота и одной серебра. Принимая последнее отношение за основу, получаем относительную стоимость золота в Ольвии около 360 г. до н. э., равную 10,1.

В начале 30-х годов IV в. до н. э. в Ольвии была проведена монетная реформа: литые медные монеты были заменены так называемыми «борисфенами», курс которых был установлен по золотой монете, впервые выпущенной в это время городом. Эту реформу можно сопоставлять с другими реформами, упоминаемыми Макробием в связи с отражением Ольвией нападения Зопириона. Ольвийские золотые монеты являются своеобразным памятником этой победы, так же как и изображение скифского оружия на «борисфенах». Город, однако, не имел возможности соперничать с золотой монетой, выпускавшейся Филиппом и Александром, и к концу IV в. до н. э. прекращает чеканку золота, по крайней мере, старших номиналов. К этому же времени эгинская система для серебра заменяется родосской. На основании ольвийских монет, чеканившихся около 330 г. до н. э., можно установить, что относительная стоимость золота в этот период снизилась до 9,8. Это падение было времененным и объясняется экономическими условиями, существовавшими в греческом мире в середине IV в. до н. э.

В первом десятилетии III в. до н. э. Ольвия выпускала серебряные тетрадрахмы и драхмы родосской системы, а также золотые полудрахмы аттической системы. Вскоре после 280 г. город распространяет аттическую систему и на свое серебро, выпуская главным образом драхмы, подразделяющиеся на ряд серий. В надчеканенном виде эти монеты обращались и в ближайшие годы после прекращения чеканки серебра. Одновременно подвергались надчеканке и «борисфены»; все это свидетельствует о финансовых затруднениях города, отраженных в декрете в честь Протогена. В конце III в. до н. э. ольвиополиты возобновили чеканку серебра, продолжавшуюся до середины II в. до н. э.; в надчеканенном виде эти монеты — дидрахмы, драхмы и полудрахмы — продолжали обращаться и в следующие десятилетия.

ДОСЛІДЖЕННЯ І МАТЕРІАЛИ

Д. Я. ТЕЛЕГІН

НЕОЛІТИЧНІ ПОСЕЛЕННЯ ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ І ПОЛІССЯ УКРАЇНИ

Прорізана водними артеріями Дністра, Південного Бугу, Дніпра і Сіверського Дніця та поділена на ландшафтно-кліматичні зони (Степ, Лісостеп і Полісся), Україна відрізняється різноманітністю розташованих на її території неолітичних пам'яток. Так, в західних областях республіки (басейн Дністра) поширюються неолітичні поселення з так званою лінійно-стрічковою керамікою¹. На території степової частини Української РСР в останній час виділено культуру риболовсько-скотарських племен типу поселення на Сурському острові, для речового комплексу якої характерні своєрідні кістяні вироби, шліфовані кам'яні сокири, тесла, а також гостродонна кераміка, прикрашена переважно прокресленим орнаментом².

Інше за характером пам'яток матеріальної культури населення жило в неолітичну епоху в районах лісостепового Лівобережжя і Полісся України³, де, як побачимо нижче, виділяються ще дві групи неолітичних пам'яток (рис. 1). Далі подаємо опис матеріалів цих груп.

Розселення ранньонеолітичних племен по Сіверському Дніцю, очевидно, відповідає часові першого масового заселення дюн людиною. Стоянки цього часу розміщуються звичайно на високих місцях борової тераси або на окремих її останцях серед заплави річки. Культурний шар із знахідками залягає в сіробурому піску дюн.

Важливі дані для розуміння культури населення з гребінцевою керамікою здобуті під час дослідження стоянки в урочищі Бондариха, розташованої на лівому березі Дніця, південніше м. Ізюм, Харківської області⁴.

Мешканці цієї стоянки володіли високою майстерністю обробки кременю. Мікропластини, виявлені тут у великій кількості, відрізняються винятковою правильністю обрисів, незначною товщиною, здебільшого трапецієвидним перерізом і мінімальною ударною площею.

Весь виробничий інвентар стоянки поділяється на дві групи — мікрокладишеві вироби і знаряддя для обробки дерева (рис. 2, 1—10). Мікролітичні вклади представлені трапеціями, пластинками із скосе-

¹ И. К. Свешников, Культура линейно-ленточной керамики на территории Верхнего Поднестровья и Западной Волыни, СА, XX, 1954.

² В. М. Даниленко, До питання про ранній неоліт Південної Наддніпрянщини, Археологія, т. III, 1950; О. В. Бодянський, Неолітична стоянка на о. Шулаєвому, АП, т. II, 1949.

³ Ці райони включають середню течію і верхів'я Сіверського Дніця, Ворскли, Псла, Сули, долину Сейму, Десни, Дніпра в межах Київщини та басейн Прип'яті.

⁴ Д. Я. Телегін. Неолітична стоянка в урочищі Бондариха, Археологія, т. IX, 1954, стор. 158 і далі.

ним краєм і затупленою спинкою. Найпоширенішою мікролітичною формою є трапеції. Вони мають видовжені або високі пропорції. Пластиинки із затупленою спинкою виготовлені з довгих тонких трапеціевидних в перерізі пластин. Здебільшого майже половина пластини оббита крутою крайовою ретушшю, часто підправлені також і кінці вкладиші. Довжина цих пластинок 2,5—3 см, але є зразки довжиною і понад 4 см. Неолітичні мисливці досить часто вживали знаряддя, відомі під назвою пластинок із скошеним краєм. Найчастіше їх виготовляли з мікролітичних пластин, зламаних наїкіс. Злам підправлений крутою ретушшю.

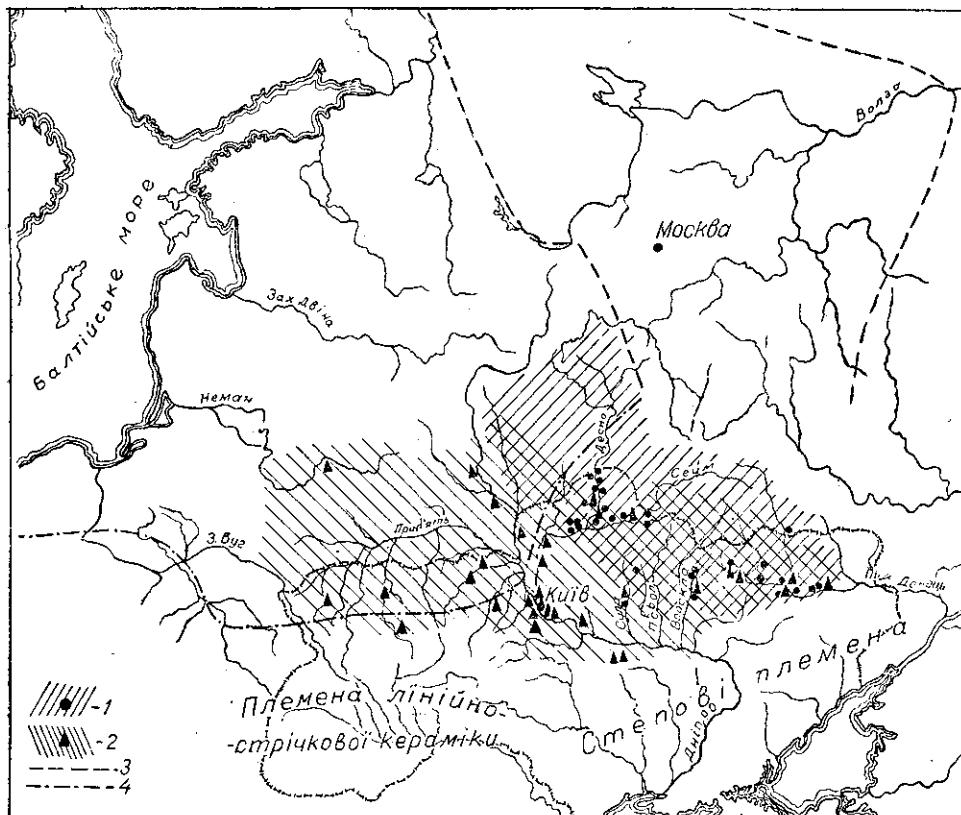

Рис. 1. Кarta поширення неолітичних пам'яток на території лісостепового Лівобережжя і Полісся України.

1, 2 — поселення ямково-гребінцевої (1) і гребінцево-накольчастої кераміки (2) на території України; 3, 4 — межі поширення племен з ямково-гребінцевою (3) і «гребінцево-ямковою» (4) керамікою в лісовій смугі Східної Європи (за М. Е. Фосс).

На жаль, не збереглися кістяні вироби, і тому важко судити, яку форму і розміри мали ті кістяні знаряддя, в які вставлялись описані вище вкладиші. Можливо, проте, що виявлене в руслі Дінця біля Ізюма кістяне вістря з крем'яними вставками відноситься саме до цієї епохи¹. Аналогічне вістря, але більших розмірів, було знайдено на березі Дінця біля с. Дронівка, Ямського району, Сталінської області.

В господарській діяльності населення важливу роль відігравали знаряддя праці, виготовлені шляхом двобічного оббивання. Це, головним чином, сокири-різаки, які виготовляли з невеликих уламків кременю шляхом нанесення бокових сколів. Таким же боковим сколом формовано і робоче лезо. Сокира-різак дуже нагадує відомий пік з прибалтійських стоянок.

¹ Н. В. Сибілев, Древности Изюмчины, в. IV, Изюм, 1930, табл. IV, 12а.

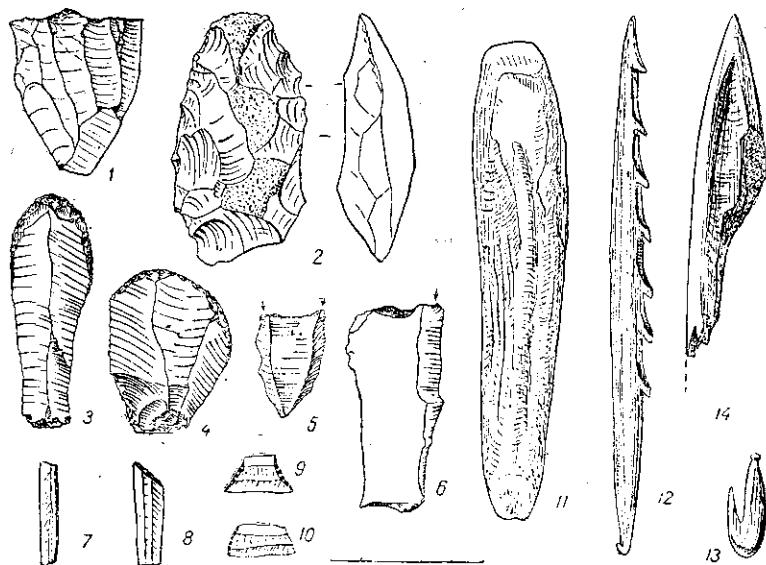

Рис. 2. Крем'яні і кістяні знаряддя з поселень гребінцево-накольчастої кераміки.

1—10 — Бондариха 2; 11—13 — Погорілівка; 14 — Конотоп.

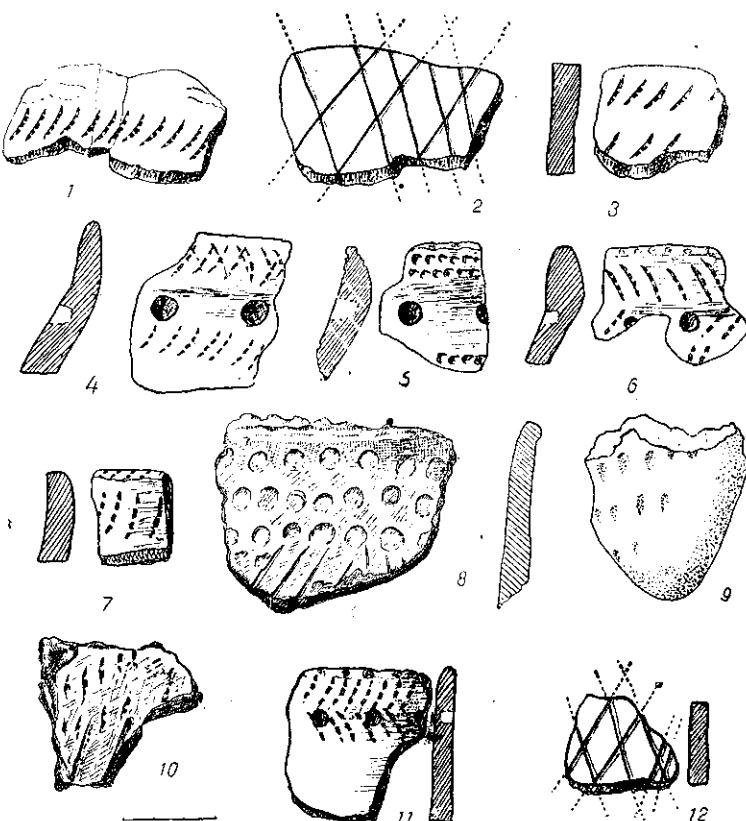

Рис. 3. Гребінцево-накольчаста кераміка.

1 — Бондариха 2; 2 — Устя Оскolu 2; 3 — Петрівка; 4 — Герасимівка; 5, 6 — Біла Гора; 7 — Охтирка; 8—10 — Микольська Слобідка; 11, 12 — Погорілівка.

В культурному шарі ряду стоянок виявлено також клійни і свердла.

Крім відмічених двох груп крем'яного інвентаря, широко вживали також і інші види знарядь — скребки, різці, різні проколки, ножі і т. ін.

Ці неолітичні племена Сіверського Дінця знали вже і кераміку. Фрагменти глинняного посуду були виявлені в культурному шарі стоянки Бондариха 2 і нижньому горизонті стоянки Устя Осколу 2. Колекція кераміки цього типу зібрана і на стоянці Студенок 5 (рис. 3, 1, 2, рис. 4, 4). Черепки відзначаються надзвичайною крихкістю, випал слабкий. Злам черепка майже на всю товщину має сірозеленуватий колір.

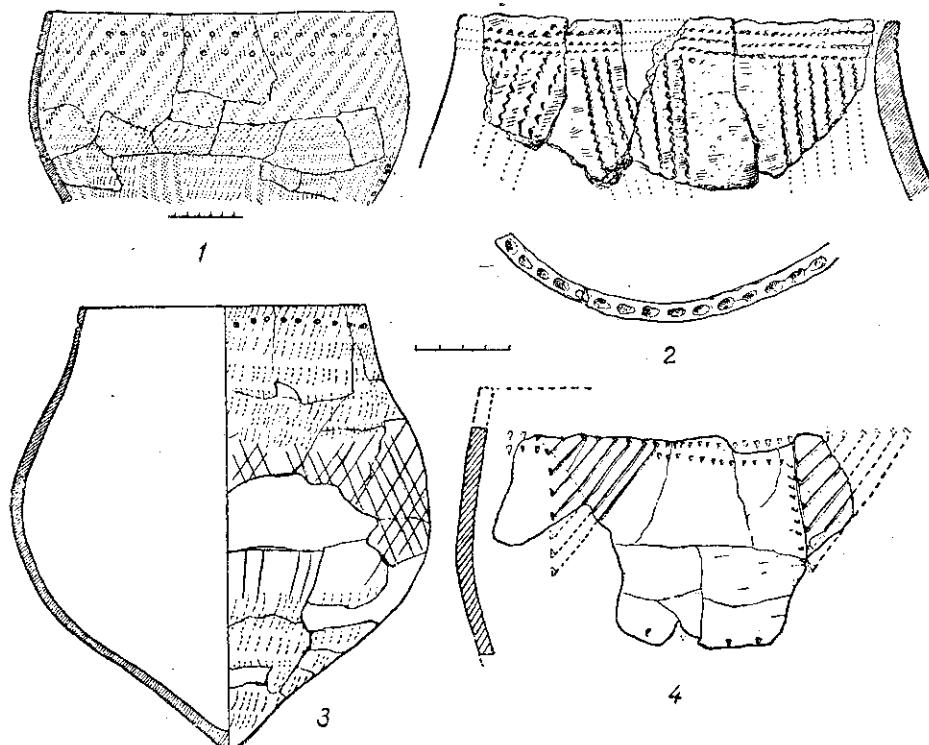

Рис. 4. Гребінцево-накольчаста кераміка.

1 — Козлівка; 2 — Віта-Литовська (Чапаєвка); 3 — Моства;
4 — Студенок 5.

Посуд, очевидно, випалений на відкритому вогнищі. Його поверхня має темно-жовтуватий колір. Орнамент гребінцевий; крім того, є неглибокі відбитки трикутної форми, які, як і гребінець, утворюють рядки. Частина черепків ранньої групи стоянок Дінця орнаментована прогладженими лініями, які ідуть паралельно або утворюють кососітчасті композиції.

Пізньонеолітичний етап в історії населення Донеччини характеризується значними змінами в складі матеріальної культури. В цей час докорінних змін назнає крем'яний інвентар, удосконалюється і кількісно збільшується кераміка.

Стоянки цього часу відрізняються від попередніх передусім своїм місцем розташування. Вони, як правило, розміщуються на низьких ділянках надзаплави або на майже непомітних піщаних підвищеннях серед заплави Дінця. Значну частину їх заливає у весняну повінь.

В комплексі інвентаря із стоянки Устя Осколу 1 уже повністю зникають мікролітичні нуклеуси. Техніка виготовлення мікропластин в цей час відмирає. З мікровкладишевих виробів зберігаються лише трапеції із струганою спинкою. Вони виготовлені з порівняно великих пластин (шириною понад 1 см). Двобічно сформовані знаряддя поширяються

значно більше, серед них з'являються нові форми. Так, поряд із сокира-ми-різаками виникає сокира овальної форми з лезом, обробленим по-здовжніми сколами.

В пізньому неоліті виникає велика потреба в ріжучих інструментах—ножах. Ножі виготовляли з великих пластин або відщепів. Лезо таких знарядь підправлено плоскою ретушшю, що заходить далеко на спинку заготовки. Ножі на пластинах мають найчастіше гострий кінець.

Істотно новим в знаряддях пізньонеолітичного населення Дінця є поява двобічно сформованих наконечників списа. В культурному шарі стоянки Устя Осколу і виявлено кілька таких знарядь. Відомі вони також і з Ізюмських стоянок (4 і 5-ої), стоянки Студенок 2 та ін. Наконечники мають трикутну форму з прямою або опуклою основою.

Керамічний матеріал пізньонеолітичних стоянок показує, з одного боку, продовження традицій гребінцевої кераміки більш раннього часу, а з другого — появу нових типів посуду, прикрашеного переважно ямками.

На тісні зв'язки пізньонеолітичної кераміки з більш раннім посудом вказує, наприклад, горщик із стоянки Устя Осколу 1¹. Він прикрашений відбитками гребінця і горизонтальними смужками «скоропис-них» наколів².

Але в цей же час на Дінці поширюється кераміка, яка, очевидно, не пов'язана з посудом попереднього етапу.

Для цієї групи кераміки характерна домішка піску в глині і ямковий орнамент (рис. 5, 3). Неглибокі округлі або видовжені ямки, утворюючи горизонтальні рядки, вкривають всю поверхню³. Інколи вони чергуються з гребінцем (Студенок 2, рис. 5, 2). Деякі черепки прикрашенні також відступаючою лопаточкою (Комсомольське, рис. 5, 1).

Така матеріальна культура неолітичного населення Донеччини. Тепер можна говорити про два культурно-хронологічні етапи в історії місцевого населення Сіверського Дінця. Більш ранній характеризується розвитком мікровкладишевих знарядь, які існують паралельно з круїним інвентарем для обробки дерева, і гребінцевою або гребінцево-накольчастою керамікою. На пізнішому етапі мікролітичний інвентар відживає, з'являється ямково-гребінцева кераміка, що, очевидно, свідчить про деякі зміни в складі населення.

Різночасність описаних двох груп неолітичних пам'яток Донеччини і більш ранній вік першої з них стверджується не лише помітними змінами в розвитку крем'яної техніки, різним характером збереженості матеріалів і неоднаковими топографічними умовами розміщення стоянок, а й стратиграфічними спостереженнями. На стоянці Устя Осколу 2 було виявлено два неолітичні горизонти знахідок, де комплекс гребінцевої кераміки був перекритий шаром з фрагментами ямково-гребінцевого типу.

Здобуті дані про неолітичні пам'ятки середнього Дінця дають можливість дещо інакше зрозуміти історичний розвиток культурно спорідненого населення на сусідніх територіях. Це стосується в першу чергу племен, які мешкали в басейнах рік Полтавщини (Ворсکла, Псьол, Сула), неолітичні пам'ятки яких вивчені слабо.

Керамічний матеріал Полтавщини, як і середнього Дінця, насамперед свідчить про наявність тут двох різних груп населення — носіїв

¹ П. П. Ефименко и И. Г. Шовкопляс, Археологические открытия на Украине за последние годы, СА, XIX, рис. 3.

² «Накольчастий» («скорописно-накольчастий») орнамент являє собою ланцюжок з'єднаних між собою неглибоких наколів, найчастіше трикутної форми. По техніці виготовлення скорописно-накольчастий орнамент не відрізняється від орнаменту так званої «відступаючої лопаточки», але перший наносили кутом зламаної крем'яної пластини, а другий — виконаний порівняно широким штампом, без певної форми.

³ М. В. Сібільов, Старовинності Ізюмщини, в. I, Ізюм, 1926, табл. XXXVIII, 5.

культури гребінцевої або гребінцево-накольчастої та ямково-гребінцевої кераміки. На деяких стоянках є лише один тип кераміки, а на більшості вона змішана.

Невелика колекція гребінцевої кераміки без домішки ямково-гребінцевої зібрана на пісках бровової тераси Ворскли біля хут. Петрівка, Новосанджарського району, Полтавської області. Зібрані черепки мають велику кількість рослинної домішки, слабо випалені, злам темний; внутрішня і зовнішня поверхні животуватого кольору. Глинняна маса дуже

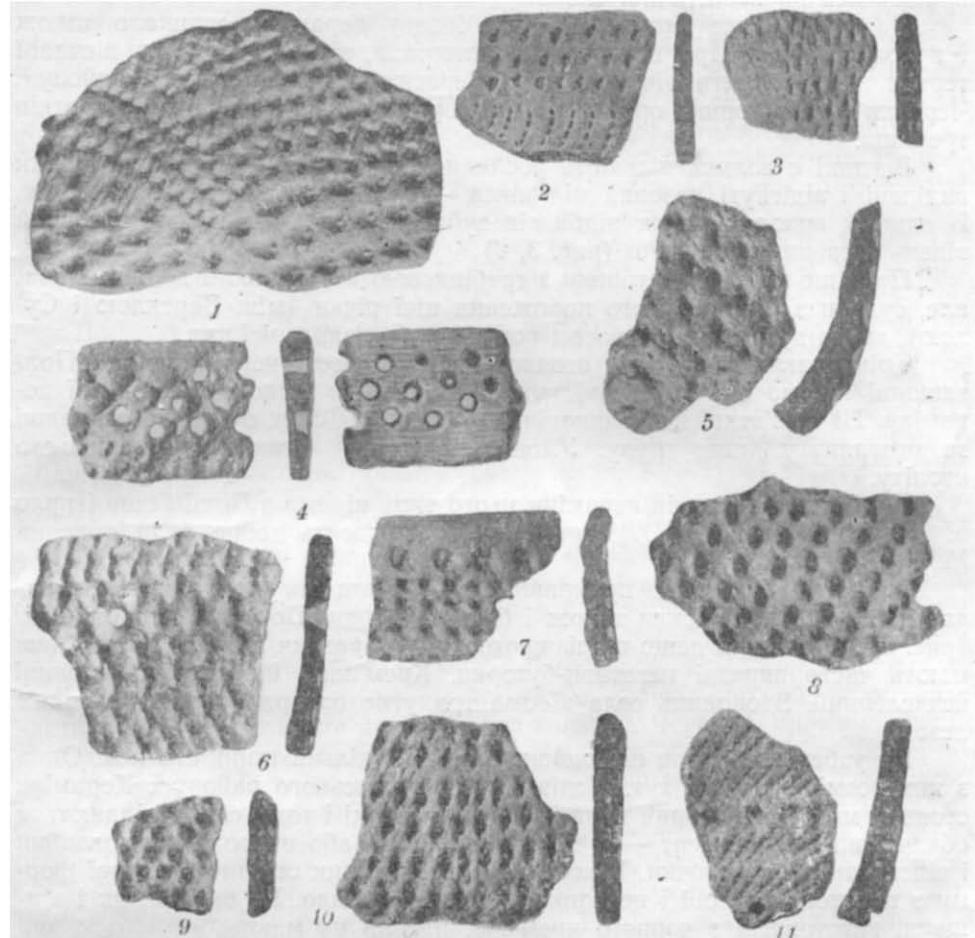

Рис. 5. Ямково-гребінцева кераміка.

1 — Комсомольське; 2 — Студенок 2; 3 — Устя Осколу 1; 4 — Біла Гора;
5, 6 — Бодаква; 7, 8 — Скуносове; 9 — Марки; 10 — гирло Есмані; 11 — Волинцеве.

крихка, орнамент складається з горизонтальних рядів косо поставленого гребінця (рис. 3, 3). На внутрішньому боці є сліди розчісування гребінцем. У цілому ця кераміка може бути повністю зіставлена з матеріалами типу стоянки Бондариха 2. Немає сумніву в тому, що культурні залишки обох цих стоянок належать одному населенню. Цьому не суперечить і характер мікролітичних пластин, виявлених разом з петрівською керамікою.

Кераміка, подібна до петрівської, відома також з-під Охтирки, Сумської області (рис. 3, 7)¹. Вона характеризується тими самими технологічними даними. До того ж тут є посуд з слабо профільованими вінцями.

¹ Збори Ю. М. Захарука в 1948 р., Фонди Інституту археології АН УРСР.

Одна посудина з-під Макухівки коло Полтави має характерний для гребінцевої кераміки трикутний скорописний орнамент. Її поверхню вкривають косі орнаментальні лінії, що йдуть під кутом 45°¹. Фрагменти цієї кераміки зібрані також і в околицях Білої Гори (рис. 3, 5, 6).

Судячи з паралелей на Дінці, де кераміка цього типу виявлена разом з мікролітичним інвентарем, слід припустити, що відома колекція крем'яних виробів з Охтирки, яку датували мезолітичним часом², може відноситись до неолітичної епохи.

Населення, яке виготовляло гребінцеву кераміку, мешкало також і в долині Сули. Про це свідчать матеріали, зібрані на краю пісчаної тераси лівого берега річки, біля с. Герасимівка, Роменського району³. Черепки з цієї стоянки орнаментовані горизонтальними рядами відбитків гребінця.

В глині є велика кількість рослинної домішки. Вінця посуду трохи виділені і відігнуті назовні, під ними — ряд глибоких округлих ямок. В одному випадку рядки відбитків зубчастого штампа вкривають край вінець зсередини посудини (рис. 3, 4).

Поки що не відомі стоянки з гребінцевою керамікою з долини Псла, але, судячи з географічного положення цієї річки (між Ворсклою і Сулою), треба думати, що з часом вони будуть виявлені і тут.

Крім розглянутих вище стоянок з гребінцевою керамікою, на Полтавщині відомо значну кількість місць знахідок ямково-гребінцевої кераміки. Ці пам'ятки, як і відповідні стоянки з Дінця, очевидно, молодші за розглянуту вище групу. Умовно їх можна відносити до пізнього неоліту.

Найбільша колекція кераміки цього типу відома з Білої Гори (гирло р. Коломак) (рис. 5, 4). Вона в свій час досить добре була описана М. Я. Рудинським⁴.

Тонкостінні черепки, прикрашені глибокими округлими ямками, виявлені на березі Ворскли також і біля с. Марки, Полтавського району⁵ (рис. 5, 9). Останні дещо відрізняються від кераміки з Білої Гори. Вони мають часто виразні негативи-бугорки. Крем'яний інвентар на стоянці нечисленний. З околиць села відома трикутна сокира з пришліфованим лезом.

На узбережжі Псла нещодавно виявлено кілька таких стоянок. Одна з них розміщена біля хут. Попівка, Решетилівського району⁶. Кераміка стоянки має дуже добрий вигляд. Черепки тверді і тому слабо піддаються обкачуванню. Орнамент — у вигляді округлих або видовжених заглибин і відступаючої лопаточки. В колекції є наконечник стріли трикутної форми з війкою в основі і невелике крем'яне свердло. Ці вироби, як і відщепи, виготовлені з чорного кременю, патини не мають.

Стоянка з ямково-гребінцевою керамікою обслідувана Ф. Б. Копиловим також на Сулі біля с. Бодаква, Лохвицького району. Вона розташована в урочищі Копилівщина на великій піщаній дюні в заплаві річки. Тут відмічено вогнище, навколо якого зібрано кераміку і кварцитові відщепи. Черепки належать гостродонному посуду. Глина грудкувата, але без особливих домішок. Випал задовільний. Злам черепка двокольоровий: зовнішня частина червонувата, внутрішня — темна. Орнамент складається з неглибоких округлих ямок з рваними краями (рис. 5, 5, 6).

¹ М. Я. Рудинський, Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла, К., 1926, стор. 14.

² М. Я. Рудинський, До питання про культури «мезолітичної доби» на Вкраїні, Антропологія, I, К., 1928.

³ Розвідки В. А. Іллінської в 1953 р.

⁴ М. Я. Рудинський, Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла, К., 1926, стор. 12—14.

⁵ Збори В. А. Товкачевського в 1948 і 1950 рр.

⁶ Збори П. Г. Василенко в 1954 р.

До групи пізньонеолітичних пам'яток з ямково-гребінцевою керамікою слід віднести також стоянки Кривенки, Буймирівка, Хуторці і Хухра, матеріали яких у свій час були детально описані М. Я. Рудинським¹. Звертає на себе увагу той факт, що ямково-гребінцева кераміка з Хухри виявлена разом з крупними, позбавленими патини, пластинами і скребачками, виготовленими з донецького кременю². —

Таким чином, в басейнах річок Полтавщини в неолітичний час мешкало дві різні групи населення. В ранньонеолітичний час ця територія разом з середньою течією Сіверського Дніця була зайнята лісостеповими племенами з гребінцево-накольчастою керамікою. Пізніше тут з'явилось лісове населення з ямково-гребінцевим посудом. Поки що важко судити про дальшу долю носіїв культури гребінцевої кераміки. Можливо, вони, як і на Дінці, злилися з прийшлими племенами, а можливо, були відтиснені в Надпоріжжя, де в пізньонеолітичний час з'являється гребінцево-накольчаста кераміка лісостепового типу. Слід, проте, відмітити, що племена з ямково-гребінцевою керамікою на південь далі лісостепової зони не пішли. У Степ вони не проникають зовсім. Найпівденніші стоянки з ямково-гребінцевою керамікою виявлені біля Білої Гори (на Ворсклі), Попівки (на Пслі) і Лисої Гори під Лубнами (в долині Сули).

Для характеристики неолітичних пам'яток долини Середньої Десни розглянемо кілька стоянок.

Стоянка, де в чистому вигляді виявлено гребінцеву кераміку, досліджена автором на середньому Сеймі біля с. Козлівка, Путівльського району. Вона розміщена на невисокому (4—5 м) підвищенні в урочищі Яблунове, серед заплави правого берега річки. Культурні залишки залягали на глибині близько 40 см в середній частині підгрунтового шару. В урочищі, очевидно, була розташована тимчасова стоянка, оскільки знахідки виявлені на площі лише 10—12 м². Серед них — черепки двох-трьох посудин і досить бідний кварцитовий інвентар. Форма і розміри однієї посудини з Козлівки в значній мірі визначені (рис. 4, 1). Вона має слабо виділені вінця і лише злегка опуклі бочки. Діаметр горла 36 см, висота посудини близько 40 см. Товщина стінок 1 см. В глиняному тісті велика кількість домішки трави, випал досить сильний — четверта частина стінки пропалена до червоного коліору. Черепок, проте, крихкий. Посудина розпалась горизонтальними смугами на місцях спайок глиняного джгута. На внутрішній поверхні — сліди розчісування гребінцем, зовнішня — трохи лощена. Горщик багато орнаментований. Всю поверхню вкривають смуги з відбитків косо поставленого гребінця. У верхній частині вони ідуть діагонально під кутом 45°, на середній частині корпусу є три такі горизонтальні ряди, що оперізують посудину навколо, нижче горизонтальні ряди перериваються. Тут інколи є групи вертикальних рядів, нанесені тим же гребінцем. Гребінцевий штамп є і на верхньому зрізі вінця, під якими нанесено два ряди рідко розкиданих циліндричних ямок.

Поширення гребінцевої кераміки простежується і на Десні. Її особливо багато на нижній течії річки, де воно цілком аналогічна знахідкам з басейну Дніпра, але кілька її місцезнаходжень є і на середній Десні. Колекція кераміки цього типу відома з околиць Погорілівки, Кролевецького району, Сумської області. На жаль, зібрана воно не на місці первісного залягання, а у виносі річки на піщаній косі лівого берега. Спільним, що зближує черепки цього типу, є помітна товстотінність і шаруватість тіста, рослинна домішка в ньому, а також відсутність ямкового

¹ М. Я. Рудинський, Діюнні стації неолітичної доби з побережжя Ворскли, Полтава, 1920.

² Див. фонди Київського історичного музею.

орнаменту (рис. 3, 11, 12). Ямка як елемент орнаменту використовується тут лише для того, щоб підкреслити вінця посуду: М. Я. Рудинський, який досліджував Погорілівське місцево-находження, поділяє цю кераміку на три групи: 1) черепки з відбитками гребінцевого штампа кількох зразків — двозубого і багатозубого; 2) черепки з відбитками гранчастого штампа, нанесеної смужками в скорописному стилі; 3) група сильно обкатаних черепків, здебільшого без орнаменту¹. До цієї, досить вичерпної характеристики можна додати, що тут є також черепки з кососіччастим прописним орнаментом.

Враховуючи підйомний характер цих матеріалів, досить важко по-в'язати їх з певним видом виробничого інвентаря, але варто зауважити, що разом з гребінцевою керамікою майже при повній відсутності крем'яних і кварцитових знарядь виявлено значну кількість кістяних і рогових виробів.

В околицях цього ж села в 1929 р. В. Я. Захарченком було зібрано колекцію чудових кістяних виробів (блізько 80 знарядь). Подібна кераміка і кістяні вироби відомі і з околиць с. Оболонне, Коропського району, Чернігівської області.

Кістяні вироби погорілівського типу досить характерні (рис. 2, 11—14). Типологічно вони цілком відрізняються від виробів, вживаних населенням степової смуги. З другого боку, не виникає ніякого сумніву в наявності генетичних зв'язків між відповідними кістяними знахідками Прибалтики і Десни.

З колекції Захарченка відомо масивні знаряддя, виготовлені з рогу оленя. Вони мають значні розміри (15 см), їх робочий кінець скосений під кутом 45°. Найімовірніше їх використовували як пробої. Значна серія аналогічних знарядь, виготовлених з міцних трубчастих кісток, зберігається в Конотопському музеї. Там же є кілька цікавих знарядь з гостро-колючим робочим краєм (рис. 2, 14). Крім цих великих знарядь, населення Погорілівської стоянки виготовляло інші кістяні речі — гарпуни, риболовські гачки, наконечники стріл і т. ін. Гарпуни багатозубі, загалом вони мають веретеноподібну, трохи сплющену з боків форму. На кінці насада є зубчик, очевидно, для прив'язування гарпуна до древка. Риболовські гачки мають потовщений стержень і гостре жальце. На місці прив'язування гачка до волосині — маленька голівка. Виявлено кілька наконечників з пазами для вкладишів. Вони мають лінзовидний переріз. Наконечники стріл звичайно біконічні.

Широке вживання кістяних і рогових знарядь мисливсько-риболовським населенням стоянок гребінцевої кераміки в значній мірі, очевидно, виключало використання крем'яних виробів, особливо в районах бідних на кремінь. Це, наприклад, досить яскраво видно з комплексу знахідок Козлівки, де знарядь праці майже не виявлено. Можливо, що вони були кістяні і через несприятливі ґрунтові умови не збереглися. На Сеймі, як і на Дніпрі в межах Київщини, де відмічається виняткова бідність на крем'яну сировину, мали переважати знаряддя праці з інших матеріалів. Проте на Дніпрі, багатому крем'яною сировиною, крем'яна індустрія за часів поширення стоянок гребінцевої кераміки набрала досить високого розвитку. Цілком можливо, що й на Десні кремінь в житті неолітичного населення відігравав значно більшу роль, ніж на Сеймі або Дніпрі. Це стверджується, наприклад, багатою крем'яною індустрією Сміячкінських стоянок. На жаль, в збірках із Сміячкінськими стоянками за характером крем'яного матеріалу М. Я. Рудинський схильний датувати часом, що передував поширенню ямкової кераміки, залишків глиняного посуду немає. Як відомо, ніяких залишків матеріальної культури, крім кременю, немає і в

¹ М. Я. Рудинський, Звіт Погорілівської експедиції Інституту археології АН УРСР, Науковий архів Інституту археології. Матеріали зберігаються у фондах Інституту археології АН УРСР.

своєрідній, досить ранній збірці з Кудлаївки, Новгород-Сіверського району¹.

Проте є кілька колекцій, які включають гребінцеву кераміку і кремінь. Гостродонна кераміка з трикутною накольчастою орнаментацією в супроводі пластинок із затупленою спинкою і вістрями, близькими до свідерських, виявлена, наприклад, на стоянці Холм на р. Нерус (притока Десни).

Для ранніх неолітичних стоянок середньої Десни, як і для Дінця, очевидно, ще характерне існування мікрокладищевих виробів при наявності вже двобічно оббитих знарядь. Такими рисами, наприклад, характеризується «безкерамічний» комплекс інвентаря, досліджений на стоянці в урочищі Пісочний Рів на Десні².

В Десняно-Сейминському басейні, як і на суміжних розглянутих вище територіях, мешкали також племена з ямково-гребінцевою керамікою. Культурні залишки цього населення виявлені на середній Десні і Сеймі. Вони, проте, зовсім відсутні на нижній Десні, де, як і на Дніпрі в межах Київщини, є лише стоянки з гребінцевою керамікою.

На поселенні в с. Скуносове, біля Путівля (на Сеймі), розташованому на невеликому підвищенні в заплаві ріки, зібрано велику кількість тонкостінної кераміки, прикрашеної ямками (округлими, ромбічними). Більшість фрагментів належить широкогорливим горшкам з округлим дном (рис. 5, 7, 8). Кераміка виявлена разом з великою кількістю кварцитових і крем'яних знарядь.

Аналогічна кераміка виявлена М. Я. Рудинським при дослідженні стоянки в гирлі Есмані, на середній Десні³. Черепки глинняного посуду належали гостродонним тонкостінним посудинам (0,7 см), що мали слабо виділені зінця. Вони орнаментовані округлими або трохи видовженими ямками, дрібнозубим гребінцем і відступаючою лопаточкою. Переважає ямкова орнаментація (рис. 5, 10). Майже завжди ямки утворюють негативи-буторки на звороті черепка. Гостродонний посуд із Волинцевого на Сеймі орнаментований рядками відбитків гребінців і округлих ямок (рис. 5, 11).

Про характер виробничого інвентаря населення, яке виготовляло ямково-гребінцеву кераміку, найкраще судити на підставі знарядь, що їх виявлено разом з керамікою в зачистці біля гирла Есмані та в Скуносовому (рис. 6, 1—6). Ці знаряддя на Сеймі і Десні загалом мають однакові типи. На Сеймі, проте, переважають вироби з кварциту, що пов'язане, мабуть, з відсутністю тут крем'яної сировини. Кістяні знаряддя поки що не відомі. В комплексі інвентаря з Есмані є сокира. Вона має невеликі розміри (4 см) і вставлялася, очевидно, в муфту. Її форма близька до трикутної, поперечний переріз лінзовидний. Корпус модельований дрібними сколами, що вкривають всю поверхню знаряддя. Округле лезо сформоване дрібними поздовжніми сколами. Цей тип невеликої сокири характерний для пізньоенолітичних стоянок Десни (рис. 6, 7). Такі сокири відомі з Мізина⁴, Миса Очкінського⁵ та ін., часто вони, як наприклад, сокиркі з Долинського⁶ і з-під Трубчевська⁷, мають прищіл-

¹ Колекція з Кудлаївки взагалі випадає з числа відомих комплексів басейну Десни. За типом вістрів з оббитою спинкою вона може бути зіставлена лише з спі-палеолітичними комплексами степового Надпіріжжя.

² М. В. Восходский и А. А. Формозов, Стоянка Песчаний Ров на Десне, КСИИМК, в. XXXV, 1950, стор. 42 і далі.

³ М. Я. Рудинський, Звіт Ногорілівської експедиції Інституту археології АН УРСР, Науковий архів Інституту археології.

⁴ М. Я. Рудинський, Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926, табл. VI, 2.

⁵ И. Г. Розенфельд т, Стоянка Мыс Очкінський; КСИИМК, в. XXXI, рис. 46, 16.

⁶ Фонди Інституту археології АН УРСР.

⁷ В. П. Левенок, Неоліт верхнього участка басейна средній Десни, КСИИМК, в. XXIII, рис. 28, 11.

фовку по лезу. Типологічно вони відповідають аналогічним знаряддям з пізніх стоянок Сіверського Дінця, але мають лише менші розміри.

Овальні в перерізі сокири великих розмірів є і на Сеймі, де їх виготовляли з кварциту. Їх лезо округле, симетричне в профілі. Судячи з форм знарядь, їх, очевидно, використовували як наконечники мотик. Про це особливо промовляє одна велика «сокира» (довжина 20 см), лезо якої дуже округле і порівняно тупе. Крім описаних сокировидних знарядь, в Скуносовому знайдено кілька жолобчастих сокир великих розмірів. З інших великих знарядь для обробки дерева в цей час

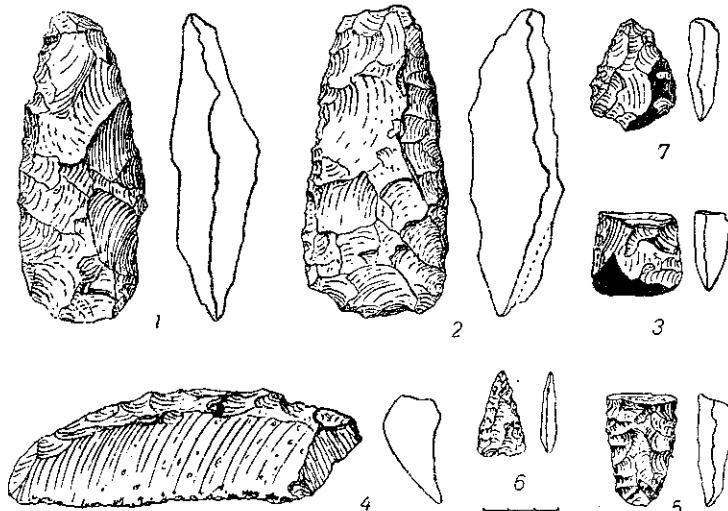

Рис. 6. Кварцитові та крем'яні знаряддя з поселень ямково-гребінцевої кераміки.

1—6 — Скуносове; 7 — Мале Устя.

вживали крем'яні клини (Мис Очкінський). Ріжучі інструменти представлені ножами, виготовленими з досить великих, погано огранених пластин. В скуносовській колекції є два великі кварцитові серпи. Вони виготовлені з великих відщепів. Їх пильчасте лезо підправлене лише дрібним ретушуванням, спинка — крупним обтісуванням. По лезу помітно сильну залощеність. Скребки, що належали цьому населенню, великі, виготовлені з відщепів. Наконечники списів видовжені, листовидні, двобічно обтесані. Такі вістря виявлені в Скуносовому, вони численні й на стоянці Мис Очкінський. Наконечники стріл з цього району мали, очевидно, дещо іншу форму. Із колекції скуносівської стоянки є одне вістря видовженої трикутної форми з трохи ввігнутою основою. Серед крем'яного інвентаря пізньонеолітичних стоянок, проте, не виявлено, якщо не рахувати окремих знахідок (Шечково), попереклєзових стріл. Зовсім відсутні і мікровкладишеві знаряддя.

Підсумовуючи сказане вище, можна зробити висновок, що неолітичні пам'ятки Подесення загалом мало відрізняються від стоянок Полтавщини і Донеччини. Тут, проте, більше представлена група стоянок з ямково-гребінцевою керамікою і менше виявлено поселень з гребінцево-накольчастою.

Незважаючи на те що перші відомості про неоліт Київщини з'явились досить давно, його розуміння стало можливим лише в останні роки, коли експедицією «Великий Київ» було виявлено і досліджено значну кількість неолітичних стоянок. Київщина в неолітичний час цілком входила в зону поширення племен гребінцево-накольчастої кераміки. І якщо в пізньонеолітичний час на Донець, Ворсклу, Псьол,

Сулу і Сейм проникають носії культури ямково-гребінцевої кераміки, то Київщини вони не досягають.

В околицях Києва шляхом розкопок досліджено дві власне неолітичні стоянки — Микольська Слобідка¹ і Віта-Литовська (Чапаєвка)².

Стоянки біля Микольської слобідки розміщені на краю борової тераси лівого берега Дніпра. Культурний шар залягає в основі лісового підгрунтя. Серед інвентаря переважає кераміка. Крем'яних знарядь праці виявлено порівняно небагато.

Кераміка стоянки представлена фрагментами, в тісті яких переважає рослинна домішка. Випал цього посуду слабкий, черепки дуже крихкі. Посуд мав форму конічного широкогорлого горшка з гострим дном. Вінця товщиною не відрізняються від стінок, вони взагалі ніяк не виділені. Лише інколи під ними є ряд глибоких циліндричних ямок. В орнаментації посуду цієї групи переважає гребінець і прогладжені лінії. Є також трикутний скорописний орнамент. Орнаментальні лінії ідуть горизонтально, діагонально (під кутом 45°) або вертикально. Орнамент найчастіше вкриває всю поверхню. Майже завжди по зразу вінець є відтиски своєрідного штампа у вигляді «лапок». Звичайно по вінцях наносили ряд горизонтальних ліній, а нижче вони йшли частіше діагонально (рис. 3, 8—10).

Кераміка з Віти-Литовської характеризується тими самими даними (рис. 4, 2). Крем'яний інвентар неолітичних стоянок Київщини, як правило, нечисленний і здебільшого дрібний. Це переважно скребки, ножі, мікроліти і лише зрідка трапляються сокири — крем'яні або шліфовані з каменю.

Шлях історичного розвитку, що його пройшло неолітичне населення Київщини, в значній мірі властивий і племенам Волині. Тут виявлено і досліджено пам'ятки, які дали археологічні матеріали, аналогічні знахідкам із Середнього Подніпров'я. Опорними пунктами для розуміння змін у розвитку матеріальної культури на різних етапах неоліту на цій території є розкопані І. Ф. Левицьким стоянки в урочищі Піщане біля м. Народич³ та на р. Моства⁴.

Найраніший етап в заселенні Волині в післяпалеолітичний час представлений нижчими горизонтами стоянки в урочищі Піщане. Комплекс інвентаря першого горизонту включає свідерські вістря і трикутні мікроліти. Згодом (II горизонт) з'являються високі трапеції і набирають значного поширення виготовлені з відщепів різці на куту зламаної пластини і т. ін.

В третьому шарі виявлено найбільшу кількість знахідок. Із загального числа 20 вогнищних груп в цьому горизонті було 15. На даному матеріалі вдається простежити характер змін, що сталися в цей час в крем'яній індустрії Волині. Третій горизонт стоянки, як і розкопані стоянки Дінця цього етапу (Бондаріха 2), характеризується співіснуванням мікролітичних і макролітичних знарядь.

Більш високий рівень розвитку відбуває собою четвертий горизонт стоянки. Кількістю знахідок він представлений, проте, порівняно гірше.

У зв'язку з відсутністю кераміки на цій стоянці виникають певні труднощі в датуванні її горизонтів. І. Ф. Левицький датував їх різним часом, починаючи від «горішнього палеоліту» (І горизонт) і кінчаючи раннім неолітом (IV горизонт). Цієї точки зору загалом дотримується і Є. Ю. Кричевський, датуючи четвертий горизонт раннім неолітом⁵.

¹ В. М. Даниленко, Дослідження неолітичних пам'яток в районі Києва в 1949 р., АП, т. VI, 1957.

² Розкопки автора в 1954 р.

³ І. Ф. Левицький, Стаття в ур. Піщаному біля Народич, Антропологія, IV, К., 1931.

⁴ І. Ф. Левицький, Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р., АП, т. IV, 1952.

⁵ Є. Ю. Кричевський, Ранній неоліт і походження трипільської культури, Палеоліт і неоліт України, К., 1949, стор. 347.

Для правильного розуміння хронологічного місця горизонтів стоянки в урочищі Піщане необхідно зупинитись на розгляді іншої досить цікавої стоянки з цього району. Мова йде про досліджену І. Ф. Левицьким стоянку на р. Моства (притока Уші). Розкопками на стоянці розкрито площа понад 500 м^2 . Знахідки залягали в суглинку з прошарками орштейну під шаром торфу (1,1 м). Дослідник відмічає тут кілька різночасних горизонтів (епіпалеоліт, неоліт, трипільський час). Виявлено ряд вогнищ неолітичного часу, навколо яких зібрано кераміку і крем'яний інвентар. В збірці відсутні мікролітичні пластини. Майже всі знаряддя виготовлені з відщепів і грубуватих пластин. Навіть дві високі трапеції, що виявлені в шарі, зроблені з відщепів. З відщепів формувались також і скребки. Як ріжучі знаряддя використовували пластини значних розмірів ($10 \times 1,5 \text{ см}$), підправлені плоскою ретушшю. Взагалі при обробці знарядь з цієї стоянки плоску ретуш використовували значно частіше, ніж круту. З допомогою плоскої ретуші виготовлено одно ріжуче знаряддя і 4 овальні сокири. Найбільша з них має розміри $8,3 \times 4,1 \times 2,1 \text{ см}$.

Таким чином, характер крем'яного інвентаря стоянки Моства досить близький до матеріалів третього і четвертого горизонтів стоянки в урочищі Піщане. Їх зближує наявність аналогічних рубаючих знарядь, техніка їх виготовлення, а також характер супровідного крем'яного матеріалу. Ці комплекси можуть бути датовані одним часом. Крім крем'яного інвентаря, на стоянці Моства виявлено також досить різноманітну кераміку.

Декілька реставрованих посудин мають порівняно значні розміри (висота 49 см). За формую вони гостродонні, мають прямі вінця і трохи роздуті бочки. Товщина стінок загалом незначна (0,7 см). В глиняному тісті є домішка трави. Поверхня посуду багато орнаментована. Види орнаменту: дрібногребінцевий, трикутний накольчастий, проглашений лінійний і лунчастий. По краю вінець майже завжди є один ряд неглибоких неправильноконічних ямок. Випал посуду слабкий, черепки легко кришаться (рис. 4, 3). Кераміку Мостви можна зіставляти хронологічно з пізніми типами кераміки з стоянки Микольська Слобідка і пізньонеолітичною керамікою середньодонецьких стоянок Устя Осколу 1 і Вір'овкінської 14 стоянки.

Неолітичні пам'ятки західніших районів Волині вивчені досить слабо. Головне те, що звідти майже невідомо знахідок кераміки.

* * *

Таким чином, підсумовуючи наші відомості з неоліту лісостепового Лівобережжя і Полісся України, можна говорити про дві групи населення, які жили в цю добу на зазначеных територіях. Для матеріальної культури однієї з них властива гребінцева або гребінцево-накольчаста кераміка, а для другої — ямково-гребінцева.

Основою формою гребінцевої кераміки є гостродонний горщик із опуклими бочками і зведеними стінками у верхній частині. Вінця здебільшого виражені слабо, вони мало профільовані і по товщині, як правило, не перевищують стінок. Цей посуд виготовляли джгутовим способом, причому в формуванні глиняних джгутів важливу роль відігравала трава, яка, очевидно, служила основою при їх викачуванні. Часто на зламі черепка можна бачити сліди від цілих жмутків трави, що вигоріла під час випалу кераміки. Домішка трави сприяла тому, що стінки посуду мали значну товщину. Поверхня цього посуду вигладжена добре, інколи підлощена. Зсередини спостерігаються сліди розчісування гребінкою. Випал найчастіше слабкий; на зламі черепків помітно товсту темну серцевину. Черепки крихкі і дуже легкі, що також зв'язане з наявністю великої кількості пустот — місць від вигорілих органічних

домішок (трави). Стінки посуду майже завжди знизу до верху прикрашені відбитками дрібнозубого гребінцевого штампа, скорописних стъожок або прогладжених ліній. Для кераміки Київщини, крім того, властивий орнамент у вигляді «лапок», а на Волині набуває значного поширення лунчастий орнамент. Ямки як орнамент відсутні. Лише під вінцями посудин часто можна бачити рядок округлих глибоких ямок, якими немовби підкреслювали верхній край посудини. При оздобленні посуду названі орнаментальні елементи найчастіше поєднуються, це особливо стосується керамічного матеріалу Київщини і Волині, де часто на одній і тій самій посудині можна бачити гребінець і лунку, прогладжені лінії і гребінець тощо. Мотиви орнаментації різноманітні. Це переважно горизонтальні, діагональні і вертикальні ряди, створені відбитками гребінця або трикутними наколами. Прогладжені лінії інколи утворюють кососітчасті композиції.

Гребінцева кераміка різних стоянок, характеризуючи собою певну культурно-історичну спільність, не є, проте, одночасною. Вона, природно, пройшла досить довгий шлях свого розвитку і вдосконалення. На пізніших етапах гребінцево-накольчастої кераміки рослинна домішка все частіше поступається місцем перед мінеральною, покращується випал, різноманітніться мотиви орнаментації, зокрема частіше вживається скорописно-накольчастий візерунок.

Знаряддя праці носіїв культури гребінцевої кераміки в різних районах не завжди однакові. На Дінці переважали крем'яні вироби, причому на раніших етапах відмічається ще повне співіснування мікролітичних і двобічно сформованих знарядь, а в пізньому неоліті зустрічаються майже тільки останні. На Дінці кістяні вироби хоча і відомі, але вони, мабуть, відігравали значно меншу роль, ніж на Сеймі і Десні, де широко вживали кістяні і рогові знаряддя погорілівського типу. Очевидно, цей тип знарядь мав поширення і на Київщині. На Волині, з її багатими покладами кременю, знову, як і на Дінці, ми маємо порівняно високий розвиток крем'яної індустрії.

Поступовий розвиток крем'яної техніки у населення лісостепової смуги найкраще простежується за типом сокир. Так, на Дінці на зміну траншевидним сокирам мезолітичних стоянок (Мінівський Яр) приходять сокири-різаки з лезом, сформованим боковим сколюванням. Останні, в свою чергу, заступаються підтрикутними або овальними сокирами, лезо яких моделюється дрібними, здебільшого поздовжніми сколами. Ці сокири вже мають пришліфування.

Племена з культурою гребінцево-накольчастої кераміки мешкали на всій досліджуваній території. Їх поселення виявлені на середньому Дінці, Ворсклі, Пслі, Сулі, Сеймі, Дніпрі і в басейнах річок Волині. Поширення пам'яток цього типу простежується також на північний захід — в Дніпровському басейні і в долинах річок Прибалтики. Гребінцева кераміка є пануючою на середньому і нижньому Сожі¹.

Розвідками К. М. Полікарповича на деяких пунктах, наприклад біля с. Шоховка в урочищі Увалля, зібрано зразки гостроронного посуду досить раннього типу. Гребінцева кераміка поширюється і далі на північ і північний захід. А. Н. Ляуданський відмічає, що вона разом з шліфованими крем'яними сокирами є по всій території Білоруської РСР².

Досить цікаві зразки кераміки, що має дуже значну кількість рослинної домішки і гребінцеву орнаментацію, були зібрані біля м. Любче на розвіяніх дюонах в долині Немана. Цікаво, що поряд з гребінцевою орнаментацією тут, як і в Мостіві, використовували лунку і глибокі

¹ К. М. Палікарповіч, Дагістарычныя стаянкі сярэдняга і піжняга Сажа, Зап. ад. гум. наук, кн. 5, Мінск, 1928, табл. II, 17.

² А. Н. Ляданский, Археологические исследования в БССР после Октябрьской революции, СГАИМК, № 7-8, М., 1932, стор. 55.

округлі ямки, що підкреслюють вінця. В. Голубович, який опублікував цю кераміку¹, знаходить їй аналогії в Березовці на Гомельщині і Новому Бихові, Могильовської області.

Про культурно-хронологічні зв'язки населення Дніпрової долини, і зокрема північних районів України, з племенами на території Білорусії, Литви і Прибалтики в археологічній літературі висловлювалися неодноразово. Про такі зв'язки мезолітичного населення говорить М. В. Воєводський². Паралелі в розвитку культури смячкінських жителів неолітичного часу і населення північніших і західніших районів бачить М. Я. Рудинський³.

Зразки кераміки, прикрашеної скорописними наколами, що утворюють горизонтальні і вертикальні стрічки, відомі також з Куріської затоки в Калінінградській області⁴.

Про тісні зв'язки носіїв культури гребінцевої кераміки на території північної України з племенами, що населяли Прибалтику, свідчить єдиний тип кістяної індустрії. Подібність кістяних і рогових знарядь, наприклад, із стоянки Куんだ в Естонії і Погорілівки, Сумської області, досить значна. Як відомо, Г. Чайлд кістяні вироби з Подесення включає до групи «східного магемозе»⁵.

Розглянуті неолітичні пам'ятки на території північної і північно-східної України замикають собою з півдня кордони «західної» етнічної спільноти з «гребінцево-ямковою» керамікою, про яку (спільність) йде мова в останній роботі М. Е. Фосс⁶.

Далі на південь в степову зону стоянки з гребінцевою керамікою поширяються менше. Впливи цієї культури на степове населення, проте, були досить сильними. Особливо це помітно на другому етапі надпорізького неоліту, коли культура стоянок типу Сурського острова змінюється пам'ятками Середнього Стогу I, Лоханського острова і т. п. На пізньонеолітичному етапі в Надпоріжжі поширення гребінцево-накольчастої кераміки настільки значне, що можна думати про проникнення на південь окремих родоплемінних груп лісостепового населення. Прийшли населення принесло з собою гребінцево-накольчасту кераміку і деякі типи крем'яного інвентаря, зокрема сокир, але воно скоро також засвоїло техніку обробки м'яких кам'яних порід.

Майже на всій досліджуваній території лісостепового Лівобережжя, за винятком пониззя Десни і Дніпра в межах Київщини, крім стоянок з гребінцево-накольчастою керамікою, виявлено пам'ятки з керамікою ямково-гребінцевого типу.

Посуд з ямково-гребінцевою орнаментацією був гостродонний і широкогорлий. При готуванні глиняного тіста використовували пісок. Рослинна домішка, як і лощіння, за незначними винятками, — відсутні. Товщина стінок невелика (0,6—0,8 см). Ямково-гребінцева кераміка цілком відмінна від гребінцевої за елементами і мотивами орнаментації. Основним елементом орнаменту тут є ямка; ямки мають різну, часто неправильну форму, але здебільшого вони округлі чи видовжені, рідше ромбічні. Інколи при орнаментуванні посуду ямки комбінуються з гребінцем. Разом вони утворюють горизонтальні ряди, що оперізують посудину навколо. Але для цієї кераміки зовсім не характерні вертикальні і діагональні мотиви, як невідомий і лінійнопрогладжений елемент

¹ W. Holubowicz, Ceramika grzebieniowa z Lubcza., Przegląd arch., т. VI, в. 2-3, Poznań, 1939.

² М. В. Воєводский, Важнейшие итоги Деснинской экспедиции в 1946 г., КСИИМК, в. XX, 1948, стор. 42.

³ М. Я. Рудинський, Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині. Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., стор. 16.

⁴ W. Gaertke, Die Steinzeitliche keramik Ostpreussens, Königsberg, 1927, Abb. 100.

⁵ Г. Чайлд, У истоках европейской цивилизации, М., 1952, стор. 276.

⁶ М. Е. Фосс, Древнейшая история севера европейской части СССР, МИА, № 29, 1952, стор. 168, 173.

орнаменту. Діагональні мотиви в орнаментації керамікі цього типу простежуються лише на окремих фрагментах, вкритих стрічками відступаючої лопаточки, в чому не можна не вбачати впливів гребінцево-накольчастої кераміки, зокрема перенесення трикутного накольчастого скоропису.

Знаряддя праці, що їх вживало населення ямково-гребінцевої кераміки, виготовляли з кременю і кварциту. Кістяний інвентар не відомий. Можливо, його було, як і у волго-окських племен цієї культури, дуже мало.

Кварцитові крем'яні вироби мають переважно великі розміри. Це — знаряддя для обробки дерева: сокири, жолобчасті долота, клини, серпи. Вживались також видовжено-ромбічні наконечники списів, скребки великих розмірів, ножі і т. ін. Загалом знаряддя праці цих стоянок, як і кераміка, типологічно близькі до матеріалів неолітичних стоянок Окського басейну (Льяловська, Белевська, Рязанська і Балахнінська культури).

Таким чином, простежуючи район поширення стоянок з ямково-гребінцевою керамікою на Україні, ми тим самим окреслюємо південну межу «центральної» етнічної області з ямково-гребінцевою керамікою, що її М. Є. Фосс локалізує в центральній частині Східної Європи (Волго-Окський басейн і більш північні території — рис. 1).

Закінчуючи огляд неолітичних пам'яток лісостепового Лівобережжя і Полісся України, необхідно коротко зупинитись на деяких питаннях хронології. Як відомо, серед спеціалістів існує думка, що ґрунтуються ще на роботах Айліо, про ранній вік «ямкової» і більш пізній — гребінцевої кераміки¹. Це уявлення, загалом вірне щодо деяких проявів гребінцевої кераміки, наприклад типу Галицької стоянки², потребує, проте, деякого уточнення. В усякому разі можна стверджувати, по-перше, що на території України в різних областях паралельно існувала гребінцево-накольчаста кераміка (Дніпро, пониззя Десни, басейн Прип'яті) і ямково-гребінцева (середня Десна, Сейм і т. ін.) і, по-друге, на тих територіях України, де є поселення однієї і другої групи (середня течія Дінця, Ворскла і т. ін.), більш ранніми були поселення з гребінцевою керамікою. Це стверджується різним складом знарядь праці, неподільними топографічними умовами розташування поселень, а також стратиграфічними даними деяких донецьких стоянок (Устя Осколу 2).

Орієнтовно появу нового (лісового) населення на північному сході території Української РСР можна відносити до початку III тис. до н. е.

Д. Я. ТЕЛЕГИН

НЕОЛИТИЧЕСКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ ЛЕСОСТЕПНОГО ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ И ПОЛЕСЬЯ УКРАИНЫ

Резюме

На территории Украины прослеживается ряд неолитических культур: в западных областях республики известны памятники дунайской культуры; в степной части УССР выделена культурная группа типа поселения на Сурском острове; еще две группы неолитических памятников обнаружены в лесостепном Левобережье и Полесье Украины.

В работе приводится описание главнейших памятников севера и северо-востока УССР, расположенных в бассейнах рек Северского Донца (Бондариха, Устье Оскола 1, 2), Ворсклы (Петровка, Белая Гора, Марки), Псла (Поповка), Сулы (Герасимовка, Бодаква), Сейма (Козловка, Скуносово), Десны (Погореловка, Устье Эсманы), Днепра

¹ J. Ailio, Fragen der Russischen Steinzeit, Helsingfors, 1922.

² Див. фонди Державного історичного музею в Москві.

в границах Киевщины (Никольская Слободка, Вита-Литовская) и бассейна Припяти (Моства, урочище Песчаное).

Культура племен первой выделенной на этой территории группы характеризуется микро-макролитическим инвентарем, богатой костяной индустрией и весьма своеобразной керамикой, которую по преобладающим элементам орнамента можно назвать «гребенчатой» или «гребенчато-накольчатой».

Основной формой гребенчато-накольчатой керамики является остродонный горшок с округлыми бочками и слегка сведенным горлом. Эта посуда изготавливалась ленточным способом, причем при формовке глиняного жгута важную роль играла трава, служившая, по всей вероятности, основой. Стенки сосудов богато украшены отисками мелкозубой гребенки, неглубокими наколами, чаще треугольных очертаний, или прочерченными линиями. Отиски косо поставленной гребенки и наколы обычно покрывают почти весь сосуд, располагаясь в виде горизонтальных, диагональных или вертикальных рядов. Прочерченные линии, кроме того, иногда дают кососетчатые композиции. Ямка, как орнаментальный элемент, отсутствует и лишь иногда край сосуда как бы подчеркнут одним или двумя рядами глубоких цилиндрических ямок.

Поселения с гребенчато-накольчатой керамикой известны почти на всем лесостепном Левобережье и Полесье Украины (Бондариха, Петровка, Герасимовка, Козловка, Погореловка, Никольская Слободка, Моства).

Для культуры племен второй группы этой территории характерна ямочно-гребенчатая керамика и иные, более совершенные типы кремневого инвентаря, включающие топоры с пришлифованным и желобчатым лезвием, серповидные орудия, двусторонне обработанные наконечники копий и стрел и т. п. Сосуды имеют вид остродонных горшков со слабо выделенным венчиком. В глиняном тесте растительная примесь почти отсутствует. В числе орнаментальных приемов здесь преобладает ямка неправильной, округлой или ромбической формы. Реже ямки комбинируются с гребенкой. В этой группе сосудов совершенно отсутствует прочерченный элемент орнамента. В системе расположения узоров преобладает горизонтальная зональность. Вертикальных и диагональных (косых) рядов, свойственных гребенчато-накольчатой керамике, здесь почти нет.

На территории УССР носители культуры ямочно-гребенчатой керамики известны только на крайнем северо-востоке республики (Марки, Поповка, Бодаква, Скуносово, Устье Эсманы).

Картографирование памятников выделенных выше двух культурных групп на севере и северо-востоке УССР и сопоставление территории их распространения с имеющимися данными по районированию «лесных» неолитических культур Восточной Европы приводит нас к выводу, что эти памятники замыкают собой южную, смежную со степью границу распространения северных племен Восточной Европы. Район распространения племен с гребенчато-накольчатой керамикой почти полностью смыкается с выделенной М. Е. Фосс «западной» областью неолитических культур, а памятники Украины с ямочно-гребенчатой керамикой являются органическим продолжением намеченной тем же исследователем «центральной» этнической общности.

Таким образом, в пределах Восточной Европы намечаются два громадные по своим размерам массива неолитического населения, характеризуемые в первом случае гребенчатой или гребенчато-накольчатой керамикой и ямочно-гребенчатой — во втором (рис. 1).

В долинах рек Украины, где обнаружены поселения гребенчатой и ямочно-гребенчатой керамики, более древними, как это видно из стратиграфических наблюдений на Северском Донце, являются памятники гребенчатой керамики.

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА

ПАМ'ЯТКИ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ НА ДЕСНІ ТА СЕЙМІ

Якщо для степової частини України вже з часів розкопок В. О. Гординцова і створеної ним класифікації пам'яток епохи бронзи існує загальна картина характеру і змін археологічних культур, то для лісостепової і поліської частин України створення такої схеми є ще справою майбутнього.

Існуюче зараз уявлення про епоху бронзи в північній частині України, що ґрунтуються на незначному фактичному матеріалі, дуже фрагментарне і не відбиває дійсності.

Одним з першочергових завдань дослідження епохи бронзи в Поліссі має бути визначення окремих культур або груп пам'яток, встановлення їх хронологічної послідовності і території поширення.

В 1929 р. М. Я. Рудинський відкрив і частково обстежив стоянку епохи бронзи в урочищі Піски біля с. Мар'янівка, Путивльського району, Сумської області¹. Кераміка, зібрана тут, поділялась на дві різко відмінні групи: до першої, «мар'янівської неолітичної», названої так через подібність її до посуду культури ямково-гребінчастого неоліту, належали уламки тонкостінних посудин, орнаментованих по всьому корпусу наколами і шнуром. Другу, численнішу групу, становила кераміка більш товсто-стінна, з загладженою, частково навіть підлощеною поверхнею і «чеканим» орнаментом. Її було зібрано в південно-західній частині урочища, разом з нею було знайдено також кілька знарядь з пісковику і злитки металу — міді або бронзи.

На протязі багатьох років Мар'янівське поселення лишалось єдиним і тому основним джерелом, яке давало уявлення про характер кераміки епохи бронзи в лівобережному Поліссі України.

З 1952 р. Інститут археології АН УРСР проводив роботи по вивченю Українського Полісся². В результаті цих досліджень вдалося значно розширити уявлення про пам'ятки епохи бронзи в Поліссі, зокрема про обидві виділені М. Я. Рудинським керамічні групи.

В 1954 р. в районі середньої течії Десни і нижньої течії Сейму автором було обслідувано понад 20 поселень епохи бронзи. На багатьох з них було виявлено кераміку, аналогічну другій, пізнішій групі кераміки Мар'янівського поселення. Це дало можливість виділити певну групу пам'яток з характерними рисами культури³. Для того, щоб не змішувати її з мар'янівською «неолітичною» культурою, ми пропонуємо виділити

¹ М. Рудинський, Мар'янівська стація, Антропологія, III, К., 1930.

² Дослідження Д. Я. Телегіна на Сеймі, В. А. Іллінської у верхів'ях Псла, автора на Десні і Сеймі.

³ Більшість стоянок вперше була виявлено співробітником Сосницького музею Ю. М. Виноградським.

її під назвою «сосницької», тому що найбільша концентрація пам'яток цього типу була виявлена в районі Сосниці, Чернігівської області.

Як справедливо відмічав ще М. Я. Рудинський, більшість поселень епохи бронзи в Поліссі знаходиться в долинах річок Десни і Сейму, які досягають тут 10—12 км ширини. Звичайно поселення бувають розташовані посеред заплави, сильно заболоченої і прорізаної численними рукавами, на окремих піщаних підвищеннях — «грудках», як їх називає тут місцеве населення.

Вільшість таких підвищень навіть під час самої великої повені не затоплюється. Їх висота над заплавою досягає в середньому 4—8 м. Розміри підвищень різні: інколи вони невеликі, довжиною 150—200 м, іноді більші, до 1,5 км в довжину.

На поселеннях Іванівка і Волинцеве, Путивльського району, Сумської області, Долинське і Боромка, Сосницького району, Чернігівської області, були проведені розкопки, в інших місцях — лише шурфування і збір підйомного матеріалу.

Іванівка. Поселення розташоване за 1,2 км на південь від с. Іванівка, в заплаві Сейму, на площи однієї з піщаних «грудок» — Максимовому Горбі¹. Довжина його 0,7 км, ширина — 0,5 км, висота над річкою близько 6 м. Розкоп площею 90 м² був закладений в центрі підвищення. Культурний шар залягав в гумусованому піску на глибині 0,1—0,4 м.

У верхньому шарі до глибини 0,20—0,25 м, крім кераміки епохи бронзи, траплялись також уламки посудин ранньослов'янського часу. В південній частині розкопу було виявлено досить глибоку землянку (до 1,15 м глибини). Її обриси, що простежувались лише починаючи з 0,6 м від поверхні, дозволяють вважати, що вона була чотирикутна в плані з трохи закругленими кутами, довжиною 7 м і шириною в середньому близько 6,2 м. В західній частині землянки стояла велика посудина, до половини закопана в землю. В південно-східному кутку було виявлено залишки вогнища у вигляді заглиблення діаметром 0,4 м, яке було заповнене попелом з вугликами; там же зустрічались численні грудки облаленої глини. В межах землянки, особливо поблизу вогнища, знайдено багато кераміки і кісток тварин. Посудини, які мали різні розміри, від великих до зовсім малих, були виготовлені з добре вимішаної глини із значною домішкою товченого граніту. Поверхня їх здебільшого добре загладжена, іноді заlossenя. Колір блідорожевий і коричневожовтий. В невеликій кількості траплялися посудини сірого кольору.

Типовою формою є високі стрункі горшки із слабо опуклим корпусом, маленьким дном і широко відігнутими вінцями, край яких завжди потовщений і зрізаний навкіс. Найвідмінішою рисою кераміки є орнаментація, яка часто вкриває весь корпус посудини або її верхню половину. Поширеним мотивом орнаментації є ряди коротких, навкіс поставлених рисочок, що оперізують посудину. Зустрічаються також трикутники або ламані зигзагоподібні пояси, виконані такими ж прокресленими лініями. Орнамент із відбитків зубчастого штампа і широких прогладжених ліній зустрічається значно рідше, як і неглибокі наколи під вінцями, нанесені круглою паличкою (табл. I, 5—12).

Крім кераміки, на поселенні було знайдено багато кісток бика, вівці, коня і свині.

Долинське, урочище Круг. Урочище розташоване за 2,5 км на північний схід від с. Долинське, в заплаві Сейму. Воно являє собою серповидної форми горб із суглинку, сильно гумусованого у верхній частині до глибини 0,20—0,25 м. В довжину урочище тягнеться майже на 1 км, в ширину не перевищує 200—300 м; висота над рікою близько

¹ Поселення виявлене і частково розкопане в 1953 р. Д. Я. Телегіним.

5 м. Підвищення вже багато років розорюється, тому культурний шар, особливо в західній половині, частково порушений.

В східній половині урочища було проведено шурфування і закладено невеликий розкоп (4×4 м), який перерізав землянку. Культурні залишки залягали тут до глибини 1,2 м. Підлога землянки простежувалась за шаром попелу, перемішаного з дрібними вугликами і перепале-

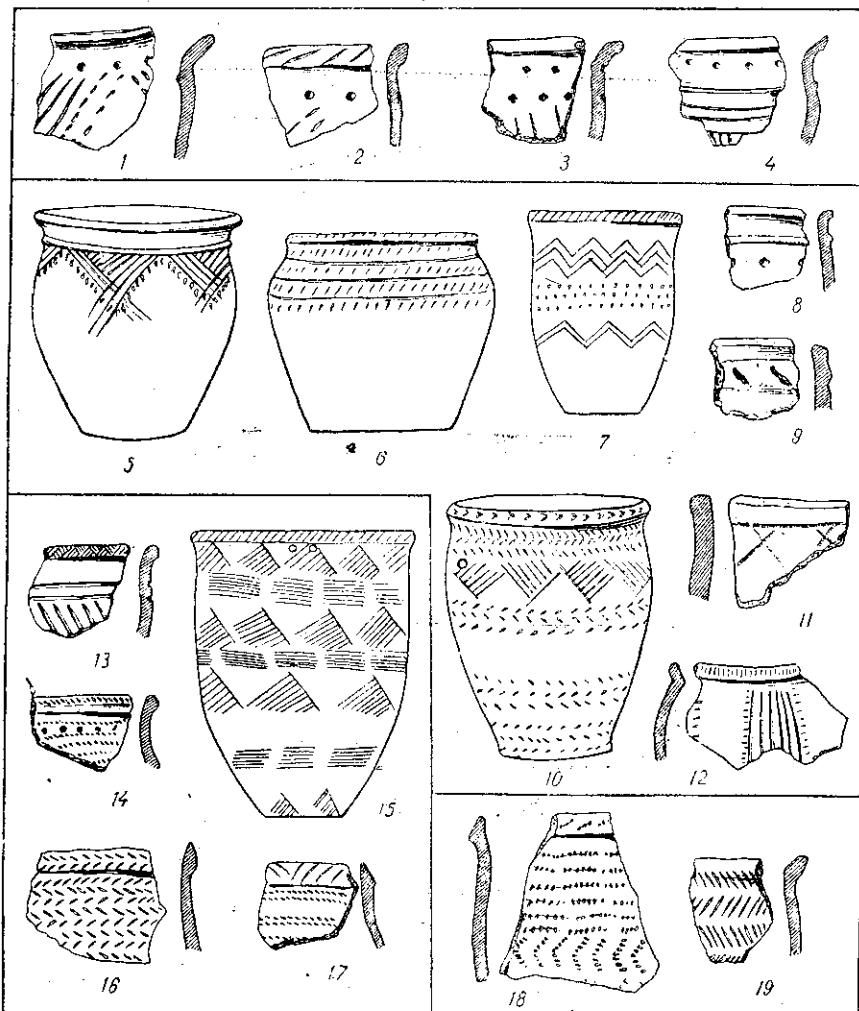

Табл. І. Кераміка сосницького типу.

1—4 — с. Долинське, урочище Круг; 5—12 — Іванівка; 13—17 — Сосница, урочище Вершина; 18, 19 — Сосница, урочище Боромка.

ними кістками тварин. В південно-східному кутку розкопу було виявлено купу великого, сильно обпаленого каміння і грудки печини з відбитками пруття і слідами пальців — можливо, залишки вогнища. Межі житла чітко спостерігались тільки в північно-східній частині розкопу, де вони добре окреслювались.

Кераміка в житлі і в шурфах однорідна і відноситься до одного часу. В цілому вона аналогічна кераміці, виявленій на поселенні Іванівка і описаній вище. Проте кераміка цього поселення має деякі особливості, які дозволяють відносити її, можливо, до трохи пізнішого часу. В невеликій кількості тут зустрічаються посудини з опуклим корпусом і вужчою, сильно профільованою горловиною. Трапляються уламки кераміки

з характерним чорним лощінням. Разом з тим орнаментація стає біднішою і схематичнішою. У більшості посудин орнаментовано не весь корпус, а тільки верхню частину, іноді лише вінця. Частіше зустрічається орнамент у вигляді валиків, що відділяють горло посудини від корпусу (табл. I, 1—4).

Так само як і на Іванівському поселенні, в Долинському знайдено кварцитові сокири клиновидної форми, а також кілька уламків просвердлених сокир і крем'яні наконечники із стерженьками.

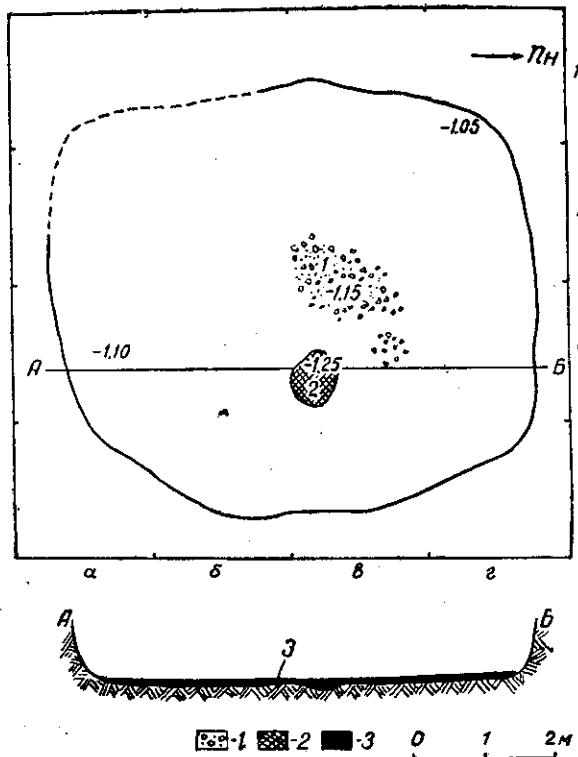

Рис. 1. Урочище Боромка поблизу Сосниці.
План та розріз житла.

1 — куски обпаленої глини; 2 — вогнище;
3 — вуглистий шар.

Тут було знайдено також багато кісток тварин (бика, вівці, коня, свині).

Сосниця, урочище Боромка. Це поселення знаходиться за 10 км на південь від селища міського типу Сосница, на правому березі Десни, і розташоване на характерному останці високої піщаної тераси Десни, витягнутому за течією річки з південного заходу на північний схід. З боку річки останець підмитий і обривається стрімкою 18-метровою кручкою. Північно-західну частину підвищення оточує озеро, розташоване в заплаві, очевидно старик Десни. Східна частина підвищення поруйнована будовами і сильно розвіяна. Західна, більш полога, зруйнована менше і в даний час заросла густим чагарником. Схил до річки тут являє собою начебто ряд східців, утворений майже рівними площацями. Закладені на них шурфи дали слабо насичений, очевидно зруйнований, культурний шар, що містить як кераміку епохи бронзи, так і рештки часів Київської Русі.

На найзахіднішій з цих площаць було виявлено краще збережені залишки поселення епохи бронзи. Загальна площа закладеного тут роз-

копу становила 120 м² (10 × 12 м). Культурні залишки залягали до глибини 0,35—0,40 м в шарі гумусованого піску, нижче йшов більш пісок із залізистими прошарками. В північно-східній частині розкопу на глибині 0,35 м оконтурились межі землянки прямокутної форми. Її розміри становлять 7,20 × 6,15 м. Підлога житла нерівна, вона трохи підвищувалась в напрямку від центра приміщення до стін (в центрі глибина землянки досягала 1,2 м, біля стін — 1—1,05 м). Підлога була вкрита вуглистим шаром товщиною до 5—7 см і дрібними грудочками обпаленої глини, багато з яких зберегли відбитки тонкого пруття. Можливо, що глиною була обмазана плетена покрівля житла, яка згоріла і осіла на підлогу. Майже в центрі землянки, трохи ближче до її північної стінки, було виявлено вогнище, від якого збереглися лише печина і каміння. На багатьох грудках обпаленої глини видно відбитки пруття.

Східна стінка житла була сильно зруйнована, можливо, що тут знаходився вхід (рис. 1).

Біля вогнища, серед каміння і печини, знайдено багато кісток тварин (бика, вівці, свині) і уламки посуду.

За характером кераміки поселення в урочищі Боромка ближче стойть до Іванівки, ніж до Долинського. Лощеної кераміки тут немає, переважають посудини з косо зрізаними вінцями, орнаментовані короткими косими насічками. Своєрідну групу становлять посудини, прикрашені по всьому корпусу крапковим орнаментом (табл. I, 18).

Крім описаних пунктів, де мали місце розкопки, на багатьох поселеннях подібного типу було проведено розвідкову роботу. Серед них в першу чергу слід назвати в Путівльському районі Волинцеве, Дорошівку, Пересипки; в Білопільському — Глушець, в околицях Сосниці: урочища Гапішківку, Вершину, Чащі, Якличі та ін. Всі ці поселення також розміщені на підвищеннях в заплаві річок. Шурфування показало, що їх культурний шар простягається в середньому на глибину до 0,4—0,6 м. Він залягає в піску або в суглинку, залежно від геологічного складу останців. Знахідки, як правило, складаються з великої кількості уламків посуду, кісток тварин і нечисленних крем'яних і кварцитових знарядь.

Серед колекцій Сосницького музею зберігається багато подібної кераміки, зібраної в околицях Сосниці: в урочищах Вінниця і Мерляк, сс. Синютин, Купчичі і багатьох інших. В урочищі Вінниця разом із сосницькою керамікою зібрано уламки бронзового дроту і крем'яні наконечники стріл.

Велика кількість поселень сосницького типу відома також на Десні. В Чернігівському музеї зберігається кераміка сосницького типу з урочища Татарська Гірка, р. Білоус, сіл П'яці, Гориця та ін. Нижче Чернігова за течією Десни до м. Остер в 1946—1947 рр. Н. А. Попко біля сіл Вовчок, Ладинка, Надінівка та ін. виявив і обстежив такі самі поселення¹. Нарешті, розвідковою експедицією «Великий Київ» в околицях Києва поселення сосницького типу були виявлені в гирлі Десни і на лівому березі Дніпра біля сіл Старосілля, Літочки, Пухівка, Хотянівка та ін.².

Пам'ятки сосницького типу відомі також в сс. Погорілівка, Кролевецького району³, і Бесідівка, Смілівського району, Сумської області⁴.

На Правобережжі Дніпра сосницьких пам'яток, наскільки нам відомо, немає. Їм відповідають тут близькі за культурою і часом комарівські

¹ Н. А. Попко, Звіт за розвідку по Десні в 1946—1947 рр., Архів Інституту археології АН УРСР.

² А. П. Савчук, Звіт про роботу Верхньо-Дубичанського загону експедиції «Великий Київ», Архів Інституту археології АН УРСР.

³ М. Я. Рудинський, Звіт Погорілівської експедиції Інституту археології АН УРСР, Архів Інституту археології АН УРСР.

⁴ Е. В. Махно, Звіт про розкопки біля с. Бесідівки, Смілівського району, Сумської області, Архів Інституту археології АН УРСР.

пам'ятки. На північній межі поширення сосницьких пам'яток, мабуть, є лінія Київ—Ромни—Суми.

Таким чином, за наявними тепер даними, територія поширення сосницьких пам'яток в основному охоплює всю південно-західну частину Лівобережної України. Зважаючи на кількість виявлених пам'яток, найбільш заселеними в цю епоху із обстежених районів були райони нижньої і середньої течії Десни, а також басейн Сейму (рис. 2).

Можна думати, що сосницькі пам'ятки відносяться в основному до періоду середньої бронзи. Про це свідчать такі дані: на одному з поселень біля с. Волинцеве, Путівського району, в урочищі Попова

Рис. 2. Кarta поширення пам'яток
сосницького типу.

Левада, де було розкопано житло землянкового типу¹, на підлозі серед кераміки сосницького типу був знайдений уламок глиняної матриці висловленої сокири, який датується другою половиною II тис. до н. е. Крім того, в ряді випадків, разом з керамікою сосницького типу зустрінуто характерну, так звану пізньокатакомбну кераміку з багатоваликовою орнаментацією. Нарешті таке саме датування підтверджує і безсумнівна близькість між сосницькою керамікою і керамікою комарівської культури, поширеної в другій половині II тис. до н. е. на правобережному Поліссі. Ця близькість спостерігається насамперед у формах посудин: сосницькі посудини дуже близькі до основної форми комарівської кераміки — так званих тюльпановидних посудин. Спостерігається подібність і в орнаментації: як в сосницькій, так і в комарівській кераміці основним орнаментальним мотивом є геометричні візерунки з прокреслених ліній і наколі під вінцями. Тільки в комарівській культурі орнаментація бідніша і одноманітніша. Подібність проявляється також і у звичаї обробляти поверхню посудин загладжуванням або іноді підлощуванням, в одинакових домішках в глині, що складаються як тут, так і там із зернствованчого граніту.

Можна думати, що близькість між цими двома групами кераміки не випадкова, а ґрунтуються в якісь мірі на спільності походження комарівських і сосницьких пам'яток. Як відомо, в попередній час, в період ранньої бронзи, як правобережне, так і лівобережне Полісся було зайняте культурами шнурової кераміки. Безсумнівно, пам'ятки дніпро-деснянської групи середньодніпровської культури відрізняються від синхронних їм пам'яток правобережного Полісся, але дуже ймовірно, що обидві ці групи належали населенню, близькому за культурою і походженням.

¹ С. С. Березанская, Исследование поселений бронзы и раннего железа на Сейме, КСИА, в. 4, 1955.

Погляд на комарівські пам'ятки як на дальший етап в розвитку культури племен шнурової кераміки в польській літературі є давно загальновизнаним. Радянські археологи, які вивчають питання походження комарівської культури, в основному поділяють погляди польських вчених¹.

Зв'язок сосницької та середньодніпровської культур, зважаючи на слабку їх вивченість, не може бути поки що обґрунтований так, як це зроблено для комарівської культури, однаке про його існування свідчать певні дані.

Одна з найпоширеніших керамічних форм середньодніпровської культури — висока посудина з відігнутими вінцями — дуже близька до основної форми як комарівського, так і сосницького посуду. Проте найяскравіше подібність сосницької кераміки до середньодніпровської проявляється в орнаментації. Насамперед звертає на себе увагу вкритий візерунком корпус посудини — від вінець до дна. Сосницькі посудини прикрашались, як і середньодніпровські, короткими рисочками, нанесеними під кутом одна до одної; тільки на середньодніпровській кераміці цей орнамент частіше наносили відбитком шнурка, а на сосницькій — прокресленими лініями. Спільність орнаментації проявляється і в тому, що весь корпус посудини розділяється на декілька поясів, оздоблених різноманітними візерунками. Щодо цього характерна орнаментація однієї посудини, знайденої на Іванівському поселенні, у вигляді горизонтальних смуг, що чергуються між собою, як на фат'яновській та аbashевській кераміці (табл. I, 12). Не менш показова наявність на деяких посудинах сосницької культури шнурового орнаменту: в уроціщі Вершина, поблизу Сосниці, знайдено уламки верхньої частини посудин з типовими потовщеннями і косо зрізаними вінцями, орнаментованими косими насічками. Нижче вінець, приблизно до середини корпусу, посудина орнаментована відбитком шнура (табл. I, 14, 17).

Таким чином, близькість сосницьких пам'яток до комарівських, з одного боку, і до середньодніпровських — з другого, робить природним припущення про спільну лінію розвитку між середньодніпровською культурою раннього бронзового віку і сосницькою групою пам'яток, яка відноситься до періоду середньої бронзи.

Дальша доля населення, яке залишило сосницьку культуру, поки недосить ясна, тому що пам'ятки пізньої бронзи в лівобережному Поліссі дослідженні ще дуже слабо.

Проте під час робіт експедиції «Великий Київ» в нижній течії Десни було досліджено ряд поселень (Лебедівка, Хотянівка, Вовча Гора та ін.) з керамікою, близькою до сосницької, але вже з елементами більш пізнього часу, зокрема з характерним для орнаментації пізньої бронзи лісостепової частини України гладким наліпним валиком.

Близьке за характером до лебедівських, але трохи пізніше поселення, яке на підставі бронзових прикрас датується VII ст. до н. е., було досліджено біля с. Волинцеве, Путивльського району².

Наявність цих поселень дає підставу думати, що населення, яке залишило пам'ятки тилу сосницьких, не зникло, а стало однією з основ складання культур пізнього бронзового віку в лівобережному Поліссі України.

Велике значення для характеристики сосницьких пам'яток має обряд поховання. Уявлення про нього в якісь мірі дають розкопки В. А. Іллінської 1950 р. біля с. Харівка, Путивльського району, Сумської області, під час яких було досліджено курган з чотирма похованнями. Кістяки,

¹ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, 1949; В. Д. Рыбалова, К вопросу о сложении культур эпохи бронзы в лесостепной полосе правобережной Украины, Доклады VI научной конференции Института археологии, К., 1953.

² С. С. Бerezанская, ук. твір.

здебільшого сильно зруйновані, лежали в глибоких ямах скорчено на лівому боці.

Біля ліктя кістяка в похованні № 1 знаходилася невелика крем'яна сокира клиновидної форми. Біля поховання № 4, очевидно основного, було знайдено два фрагменти посудини сосницького типу.

Вивчення двох добре збережених черепів, переданих в Інститут етнографії АН СРСР, привело М. М. Герасимова до висновку, що люди, поховані в Харківському кургані, являли собою якийсь новий тип стародавнього європеїда періоду середньої бронзи, різко відмінний як від населення ямної, катакомбної і зрубної культур, так і від населення північної групи фатьяновців¹.

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ

ПАМЯТНИКИ ПЕРИОДА СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ НА ДЕСНЕ И СЕЙМЕ

Резюме

В последние годы на территории левобережного украинского Полесья было обследовано значительное количество памятников различных периодов эпохи бронзы.

Среди памятников периода средней бронзы удается выделить три обособленные группы с характерными чертами культуры. Описанию одной из этих групп, названной по месту наибольшей концентрации памятников у поселка Сосницы, Черниговской области, и посвящена настоящая статья.

Памятники сосницкого типа известны на Сейме, на средней и нижней Десне, а также на Днепре севернее Киева. Они представлены поселениями и курганами. Поселения обычно расположены в поймах рек на небольших песчаных буграх. Исследованные жилища имеют вид землянок прямоугольной формы с глинобитными очагами. Для посуды, составляющей основную часть инвентаря, характерны высокие стройные горшки, орнаментированные прочерченными линиями.

По ряду признаков сосницкая группа памятников очень близка комаровской культуре и, по всей вероятности, составляет ее левобережный вариант.

¹ М. М. Герасимов, Восстановление лица, по черепу, М., 1955, стор. 529.

Г. Т. КОВПАНЕНКО

ПОСЕЛЕННЯ ПЕРІОДУ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ І РАННЬОГО ЗАЛІЗА ПОБЛИЗУ ОХТИРКИ

Поселення епохи бронзи на лісостеповому Лівобережжі, зокрема в басейні Ворскли, спеціально не вивчались. В останній час, у зв'язку з питанням про походження і формування на цій території культури епохи раннього заліза, дослідження поселень доскіфського і ранньоскіфського часу в басейні Ворскли набуває особливого значення.

На відрізку течії Ворскли між с. Грайворон і околицями Полтави відомо 10 пунктів, де виявлено сліди поселень епохи бронзи і зібрано відповідні керамічні комплекси: В. А. Товкачевським в 1948 р. (сс. Кириківка, Стара Іванівка, Сумської області, та хут. Марки, Полтавської області), Ю. М. Захаруком в 1948 р. (с. Петрівка та хут. Перекоп, Полтавської області), С. М. Одинцовою в 1950 і 1951 рр. (поселення в урочищі Казинка біля с. Грайворон, Белгородської області¹) та автором в 1953 і 1955 рр. (поселення біля сіл Чернеччина, Ницаха, Солдатське, Сумської області). Всі зазначені пункти розташовані на борових терасах верхньої і середньої течії Ворскли та її правої притоки р. Ворскли. Зібраний на них матеріал відноситься до різних етапів розвитку культури епохи бронзи. Серед них є уламки посуду, орнаментованого рядами горизонтально розміщених гладких валиків або валиків, розчленованих косими насічками і зубчастим штампом, покладеним ялинкою. Ця група кераміки характерна для пам'яток періоду середньої бронзи суміжних територій Лівобережжя. Поряд з цією керамічною групою зустрічається посуд, характерний для пізнього етапу епохи бронзи, орнаментований круглим або прямокутними вдавленнями, зробленими паличкою; трапляється також орнамент у вигляді зашипів та ямок.

Дуже цікаві для вивчення культури періоду пізньої бронзи і раннього заліза в басейні Ворскли матеріали розкопок поселення біля с. Хухра, Охтирського району, Сумської області, відкритого і частково дослідженого автором в 1953 і 1955 рр.¹.

Поселення розташоване на північний захід від села в урочищі Рицьове. Воно займає мис борової тераси лівого берега Ворскли, утворений злиттям річки з невеликою її притокою — р. Хухрою. Висота мису над рівнем заплави ріки 8 м. За 150 м на схід від поселення знаходяться нині висохлі озера. Схили мису задерновані. Поселення кожного року розорюється. Окремі ділянки в південно-західній, південній і східній частинах його зруйновані будівлями.

У 1955 р. на поселенні було закладено 4 розкопи і 25 шурфів загальною площею 500 м². Розкопки і контрольне шурфування показали, що насиченість культурного шару не скрізь однакова. Найбільш насичені

¹ В роботах 1955 р., крім автора, брали участь науковий співробітник Охтирського музею З. Ф. Форова та художник Г. С. Ковпаненко.

ний культурний шар простежується в центральній і північно-західній частинах поселення.

Грунтovий розріз поселення характеризують такі нашарування: 1) пісок темно-сірий гумусований ($0—0,5\text{ м}$); 2) пісок сіруватожовтий ($0,5—0,6\text{ м}$); 3) пісок світлуватожовтий з прошарками орштейну (з глибиною $0,6\text{ м}$).

Здобутий археологічний матеріал належить до двох хронологічних періодів: періоду пізньої бронзи та ранньоскіфського часу. Крім того, на площі поселення знайдено невелику кількість кераміки V—VI ст. до н. е.

Культурний шар періоду пізньої бронзи залягав у нижніх горизонтах розкопів II і III. Найбільш чітко він виступає в розкопі II, де на площі 50 м^2 відкрито залишки житла, дно якого заглиблене в материк на $10—15\text{ см}$. Форму і розміри житла встановити не вдалось, оскільки воно зруйноване культурним шаром ранньоскіфського часу. Дно житла нерівне, воно поступово знижується на захід. В житлі розкрито 4 ями, очевидно, господарського призначення. Вони мали округлу форму діаметром $0,75—1,50\text{ м}$, глибиною $25—30\text{ см}$. В одній з них знайдено скучення річкових черепашок, в інших — невелику кількість кераміки та кісток тварин. В заповненні житла було зібрано багато кераміки. В південно-східній частині лежали ін сії три розбиті горщики, а також пісковикова зернотерка, кістяні знаряддя (сім кістяних доліт, 11 шил та проколок, уламки кісток із слідами надрізів) і багато кісток різних тварин.

Основну масу матеріалу становить кераміка. Вона вся ліпна, з домішкою в глині шамоту. Посуд більших розмірів має краще загладжену поверхню. Колір кераміки коричнюватий, зрідка сірий. Більшість уламків належить посудинам середнього розміру з діаметром вінець від 20 до 23 см . Трапляється масивний товстостінний посуд (товщина стінок 8 мм , діаметр вінець 30 см).

Основною формою посудин є горщик з широким горлом, прямими або злегка округлими стінками і невеликим дном (діаметром $10—12\text{ см}$). Верхній край посудин слабо профільований. Шийка тільки намічена, вінця трохи відігнуті. Зустрічається невелика кількість посуду з різко відігнутими вінцями, короткою шийкою і опуклим корпусом. Більшість посуду орнаментована. Орнамент досить різноманітний і вкриває в основному верхню частину посуду. Іноді орнамент розташований у вигляді пояска під вінцями, в нижній частині шийки або корпусу.

Найпоширенішим типом орнаменту є прямокутні, трикутні або округлі заглиблення, зроблені кінцем прямо або косо поставленої палички (табл. I, 4, 8, 10). Зустрічається орнамент у вигляді ямок, зашипів, пальцово-нігтівих вдавлень (табл. I, 9, 11). Край вінець гладкий або прикрашений косими насічками, пальцово-нігтівими відбитками. Під вінцями тягнеться смужка наколів, а інколи і наскрізних проколів (табл. I, 9).

Значну групу становлять посудини, прикрашені у верхній частині шийки наліпним валиком, широким, округлим в розрізі, гладким або розчленованим рідкими косими насічками (табл. I, 7). Декілька уламків було прикрашено наліпним (трикутним в перерізі) валиком з опущеними вниз кінцями.

Особливо цікава посудина, що відрізняється від інших своєю формою. Це тюльпановидний горщик висотою 32 см , з низьким опуклим корпусом і широко розкритими, злегка відігнутими назовні вінцями. Посудина прикрашена гладким трикутним в перерізі валиком з опущеними вниз кінцями. Над валиком і під ним іде смужка наколів. Край вінець прикрашений трикутними відбитками (табл. I, 1). Аналогій цьому горщиків серед матеріалів Лівобережжя поки що немає. Форма його

подібна до тюльпановидних посудин, відомих з пам'яток білогрудівського і чорноліського типів. На відміну від нашого горщика валик на посуді білогрудівського типу розташований на плічках. Посудини з валиком на шийці відомі на інших поселеннях періоду пізньої бронзи в лісостеповому Правобережжі (поселення біля с. Сандраки та ін.).

В житлі знайдено ще один горщик невеликого розміру, висотою 12,5 см. Він має трохи відігнуті назовні вінця, розширені у верхній частині стінки та невелике дно.

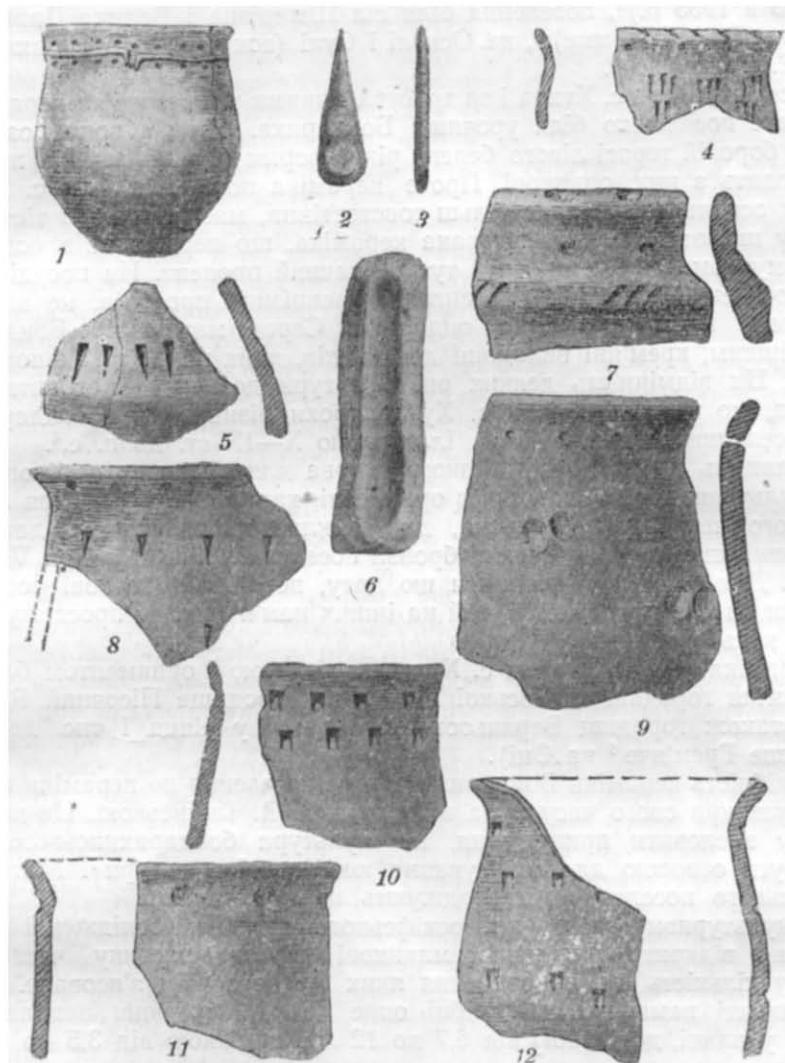

Табл. I. Зразки кераміки і кістяних виробів періоду пізньої бронзи з поселення біля с. Хура.

Звертає на себе увагу фрагмент лійкуватої посудини, злегка звуоженої догори, висотою 14 см. Стінки її вкриті проколами, безладно розкиданими на всій поверхні. Аналогічний посуд трапляється серед пам'яток періоду пізньої бронзи Лісостепу як на Правобережжі, так і на Лівобережжі¹.

¹ Поселення VIII ст. до н. е. біля с. Яруги, Вінницької області (матеріали зберігаються в Державному Ермітажі), а також поселення періоду пізньої бронзи біля с. Волинцеве в урочищі Попова Левада (матеріали зберігаються в Інституті археології АН УРСР).

Кістяні вироби представлені головним чином різного розміру шилами, проколами і долотами, виготовленими з трубчастих кісток тварин (табл. I, 2, 3, 6). Кам'яні знаряддя представлені зернотеркою, виготовленою з пісковику, прямоугольної форми, розмірами 9×27 см і уламками розіральних каменів.

Поселення з керамікою зазначеного типу відомі на суміжних територіях Лівобережжя: на Сіверському Дінці (поселення біля Ізюма, в урочищі Бондариха, досліджуване Д. Я. Телегіним в 1951 р. і В. А. Іллінською в 1953 р.)¹, поселення біля сіл Шмарівка і Велика Данилівка (розкопки Б. А. Шрамка)², на Осколі і Сулі (зокрема, с. Бесідівка, розкопки Є. В. Махно)³.

Поселення біля с. Хухра і за топографічними умовами і за керамікою аналогічне поселенню біля урочища Бондариха. Обидва вони розташовані на боровій терасі лівого берега ріки, форми і орнаментація посуду, що походить з них, однакові. Проте кераміка поселення біля с. Хухра має ряд особливостей: вона більш товстостінна, масивніша і в тісті має домішку шамоту. Неорнаментована кераміка, що переважає в бондарихинському комплексі, становить тут незначний процент. На посуді з нашого поселення є орнамент у вигляді наскрізних проколів, не відомий в кераміці поселення біля Бондарихи. Серед матеріалів Бондарихи є, між іншим, крем'яні вклади для серпів, яких немає на нашему поселенні. Ця відмінність деяких рис культури дозволяє висловити припущення, що поселення біля с. Хухра трохи пізніше, ніж Бондарихинське поселення, датоване В. А. Іллінською X—IX ст. до н. е.⁴.

Наявність посуду, форма якого типова для комплексів білогрудівської культури, поява проколів в орнаменті, характерних уже для передскіфського часу Правобережжя, дає можливість попередньо датувати культурний шар періоду пізньої бронзи поселення біля с. Хухра VIII ст. до н. е. Для того щоб уточнити цю дату, потрібні додаткові розкопки не тільки на цьому поселенні, а й на інших пам'ятках, де простежуються подібні культурні риси.

Кераміка поселення біля с. Хухра за формуєю і орнаментом близька до кераміки городищ юхнівської культури (городище Пісочний Рів⁵ та ін.), а також городищ Верхньоокського басейну кінця I тис. до н. е. (городище Грем'яче⁶ на Оці).

Подібність кераміки Бондарихинського поселення до кераміки юхнівської культури свого часу була відмічена В. А. Іллінською. Це дало їй підставу висловити припущення, що культура бондарихинського типу може бути основою для формування юхнівської культури⁷. Матеріали Хухрянського поселення підтверджують це припущення.

В культурному шарі ранньоскіфського часу на дослідженні площі поселення відкрито три напівземлянкові житла, частину четвертого і значну кількість ям, призначения яких ще не зовсім з'ясоване.

Розкриті нами житла подібні одне до одного: вони неправильно овальні у плані, довжиною від 6,7 до 12 м і шириною від 3,5 до 4,5 м;

¹ В. А. Іллінська, Нові дані про пам'ятки бронзової доби на території лісостепового Лівобережжя, Археологія, т. X, 1957.

² Б. А. Шрамко, Новые поселения и жилища скіфского времени в бассейне Северного Донца, КСИИМК, в. 54, 1954, стор. 15.

³ Матеріали зберігаються в фондах Інституту археології АН УРСР.

⁴ В. А. Ільїнська, Отчет о работе Погульсько-Донецкого отряда Средне-Днепровської археологіческої експедиції в 1953 г., Архів Інституту археології АН УРСР.

⁵ М. В. Воеводский, Городища верхней Десны, КСИИМК, в. XXIV, стор. 69 і далі.

⁶ Н. И. Булычев, Журнал раскопок по берегам Оки, М., 1899, табл. V.

⁷ В. А. Ільїнський, О происхождении культур раннего железного века в лесостепном Левобережье, КСІА, в. 4, 1955, стор. 106—108.

дно іх заглиблене в материк на 10—15 см. Всі житла орієнтовані в одному напрямку — з півночі на південь. Майже в центрі житла на невисокому підвищенні (17 см) знаходилися глинобитні вогнища. В житлі № 3 вогнища не було. Дно жител нерівне, порите кротовинами. В житлах виявлено ряд ям округлої або злегка видовженої форми, діаметром від 25 до 55 см і глибиною 40—50 см. Стінки ям донизу звужуються. Деякі з них, можливо, були викопані під стовпи, хоча решток дерева в них не знайдено. Ніякої системи в їх розташуванні, яка вказувала б на їх конструктивне значення, не простежується.

В житлах знайдено велику кількість різноманітного посуду, виробів з металу (уламок заливного серпа, заливна шпилька, заливні ножі, уламок бронзових вудил), кістяні знаряддя (шила, проколки).

Біля жител і за межами їх відкрито 36 ям. Частина з них, очевидно, мала господарське призначення. Більшість ям округлі у плані, діаметром від 1,2 до 2,1 м, глибиною (від рівня сучасної поверхні) від 1 до 1,7 м. Стінки ям вертикальні або конічно звужуються донизу. В одній ямі була зроблена приступка. Ями заповнені гумусованим піском з невеликою кількістю кераміки та кісток тварин. В одній з ям знайдено панцир річкової черепахи і невелику кількість кераміки. На дні ями № 9 знайдено фрагменти горщика (дно та стінки) та залишки риб'ячої луски.

Поселень передскіфського та ранньоскіфського часу на Лівобережжі України ми не знали. На Правобережжі житла, що відносяться до цього часу, відомі двох типів: наземні (поселення біля сіл Жаботин¹ і Залевськи²) і землянкові (городища Суботівське³, Немирівське, Северинівське⁴ та ін.).

Серед матеріалу з наших розкопок можна виділити комплекси, що відносяться до передскіфського і ранньоскіфського часу, хоча стратиграфічно вони не відокремлені.

До передскіфського часу можна віднести такі типи посуду.

1. Уламки посудин банкових форм з більш-менш відігнутими вінцями і видовженою шийкою або форми горщика з короткою шийкою і округлим корпусом, який звужується до дна. Край вінець звичайно гладкий або прикрашений рідкими косими нарізами. Під краєм вінець розміщено ряд насрізних проколів. На плічках розміщений наліпний валик, розчленований пальцювими відбитками або косою нарізкою (рис. 1, 6). Іноді замість валика зустрічаємо орнамент у вигляді пальцювих вдавлень (рис. 1, 4). Часто посуд орнаментований тільки проколами під краєм. Колір посуду червонуватобурій або сірий. Випал нерівномірний. Поверхня загладжена. Глина без помітних домішок, добре відмучена.

На Лівобережжі подібний посуд нам поки що не відомий. Банкова форма посуду, прикрашеного гладким валиком, характерна для пам'яток періоду пізньої бронзи Правобережжя. Вона добре відома за розкопками пам'яток білогрудівського типу на Уманщині (Собківка, Синицький ліс⁵ та ін.).

Пізніше, на початку заливної доби, з'являється орнамент у вигляді проколів. Цей орнамент поширений в ранньоскіфський час в Середньому

¹ Є. Ф. Покровська, Поселення VIII—VI ст. до н. е. на Тясмині, Археологія, т. VI, 1952, стор. 45.

² П. Н. Третьяков. Отчет об археологических работах 1946 г., Архів Інституту археології АН УРСР.

³ А. И. Тереножкин, Поселения и городища бассейна р. Тясмин, КСИИМК, в. XLIII, 1952, стор. 87.

⁴ М. И. Артамонов, Археологические исследования в Южной Подолии (Винницкая обл.) в 1948 г., Вестник ЛГУ, 1948, № 11, стор. 177—181.

⁵ С. С. Березанска і Г. Т. Тітенко. Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу, Археологія, т. IX, 1954, стор. 127, рис. 6, 3; О. І. Тереножкін, Поселення Білогрудівського типу біля Умані, Археологія, т. V, 1951, стор. 173—182.

Подніпров'ї. Він відомий на городищах чорноліського типу¹, на дніпров'ю Правобережжі², на Бузі³, середньому Дністрі⁴, серед матеріалів висоцької культури⁵.

2. Миски конічні, з прямим або злегка загнутим всередину округлим або косо зрізаним краєм. Поверхня мисок добре загладжена. Трапляються залощені миски з гофрованим краєм. Аналогічні миски відомі в передскіфський час на городищах чорноліського типу на правобережному Подніпров'ї.

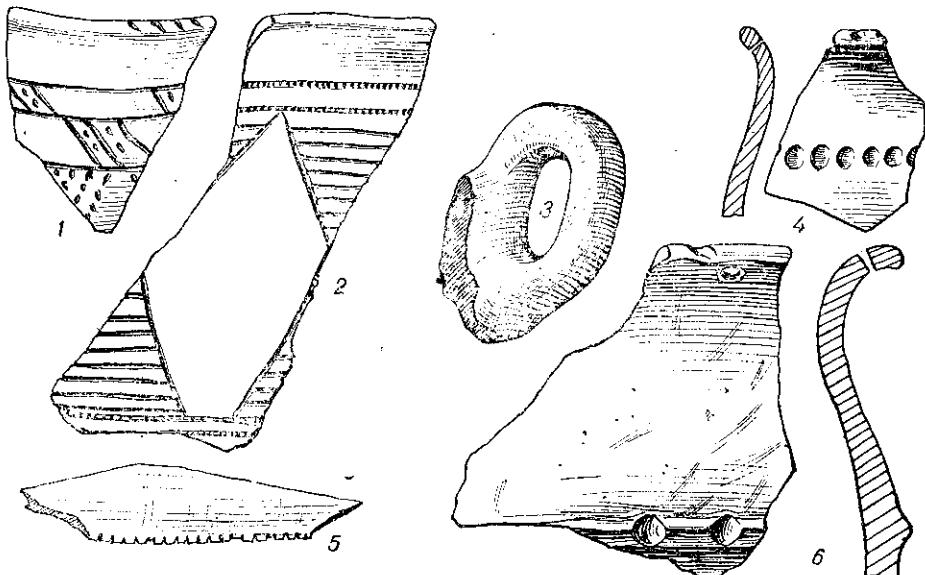

Рис. 1. Зразки кераміки передскіфського часу з поселення біля с. Хухра.

3. Невелику групу становлять черпаки. Вони мають форму чашечки з петельчастою ручкою без виступу. Колір у них сірий або коричневий. Поверхня загладжена (рис. 1, 3). Цей тип черпаків відомий на Правобережжі в пам'ятках білогрудівського типу і досить поширеній в пам'ятках передскіфського часу на Правобережжі в басейнах Тясмину, Південного Бугу, середнього Дністра, в Молдавії⁶.

4. Уламки посуду, прикрашеного накольчастим, врізаним орнаментом або зубчастим штампом (табл. I, 12). Про форму цих посудин говорити важко. Більшість з них має незалощену поверхню. Найпоширенішим мотивом орнаменту є поєднання горизонтальних і косих ліній, які при сплетенні утворюють трикутники. Зустрічається і комбінований орнамент із врізаними ліній та відбитків зубчастого штампа. Подібний орнамент з'являється в пам'ятках білогрудівського типу на Правобережжі і потім поширюється в передскіфський час на городищах чорноліського типу.

¹ А. И. Тереножкин, Культура предскіфского времени в Среднем Поднепровье, зб. «Вопросы скифо-сарматской археологии», М., 1954, стор. 97.

² Матеріали розвідок В. М. Даниленка 1949—1950 рр. (експедиція «Великий Київ»), Фонди Інституту археології АН УРСР.

³ М. И. Артамонов, Археологические исследования в южной Подолии в 1952—1953 гг., КСИИМК, в. 59, 1955.

⁴ І. Г. Шовкопляс, Поселения ранньоскіфського часу на середньому Дністрі, Археологія, т. IX, стор. 103, табл. I.

⁵ Т. Sulimirska, Kultura Wysocka, Kraków, 1931, табл. XI, 6, 8, 10, 11.

⁶ О. Н. Мельниковская, Археологические разведки поселения у с. Шахнацы, КСИИМК, в. 56, 1955, стор. 73, рис. 35, 1.

Цікавий фрагмент нижньої частини (дно та стінка) прямостінної посудини, прикрашеної різьбленим орнаментом у вигляді заштрихованих трикутників. Подібний посуд великих та малих розмірів, прикрашений врізаним орнаментом (інколи з інкрустацією), відомий на городищах та поселеннях чорноліського типу. Так, під час розкопок 1956 р. біля с. Ново-Георгіївка, Кіровоградської області, О. І. Тереножкіним на поселенні передскіфського часу знайдено дві такі посудини. Є. Ф. Покровською та автором при розкопках городища біля с. Қалантай, Кіровоградської області, на дні рову вала теж знайдено фрагмент прямостінної посудини, прикрашеної різьбленим орнаментом. Аналогічні посудини відомі й в інших місцях, наприклад в Молдавії, де вони мали півсферичні покришки¹.

5. Крім цих основних груп кераміки, трапляються фрагменти посуду, прикрашеного сосковидними наліпками конічної або округлої форми, розташованими на корпусі з чотирьох або з двох боків.

Кістяні вироби представлені двома тупиками для обробки шкіри, виготовленими з щелепів бика або коня, шилами і кістяним штампом довжиною 6 см, яким наносили орнамент на посуд (рис. 1, 5). Подібні тупики знайдені О. І. Тереножкіним на Суботівському городищі. Там же ним був знайдений і глиняний штамп для орнаментації посуду. Кістяні штампи відомі в Молдавії серед знахідок А. І. Мелюкової².

На підставі керамічного матеріалу цей комплекс можна датувати кінцем VIII—VII ст. до н. е.

Наведений вище аналіз матеріалу показує, що всі розглянуті форми кераміки не пов'язані з місцевою культурою періоду пізньої бронзи. Вони пов'язані з пам'ятками чорноліського типу, поширеними в лісостеповому правобережному Подніпров'ї.

До ранньоскіфського часу слід віднести посуд банкової форми, який існував і раніше, в передскіфський час, а також посуд у формі горщика з більш відігнутими вінцями і короткою шийкою. Найпоширенішим видом орнаменту на цьому посуді є наліпний валик, розміщений не на плічках, як ми бачили раніше, в передскіфський період, а на корпусі, а також проколи та пальцьові защипи по краю вінець.

На Лівобережжі аналогічна кераміка в невеликій кількості трапляється на поселеннях ранньоскіфського часу в басейні Ворскли (поселення біля сіл Пожарна Балка, Мачухи). Декілька уламків знайдено на поселенні біля с. Волинцеве в урочищі Городок на Сеймі (розкопки С. С. Березанської в 1954 р.). Ця кераміка пошиrena на правобережному Подніпров'ї на поселеннях ранньоскіфського часу, а також в курганах (біля с. Жаботин, кургани № 15, 377; біля с. Костянтинівка та ін.).

В невеликій кількості на Хухранському поселенні знайдено посудини банкових форм, прикрашені наліпним валиком на шийці. Аналогічний посуд відомий на поселенні ранньоскіфського часу біля с. Жаботин. В поодиноких випадках зустрічається і наліпний валик під вінцями, що є характерним для пам'яток VI ст. до н. е. Правобережжя. окрему групу становить посуд невеликих розмірів (висотою 10—12 см), який має форму банки або горщика. Майже всі вони без орнаменту, зрідка прикрашені проколами та пальцьовими защипами по краю вінець.

У значній кількості на поселенні біля с. Худра знайдено уламки мисок з лощінням поверхні і без лощиння з загладженою поверхнею (рис. 2, 1, 5). Основним типом є миска із загнутим всередину краєм і плавно похилими до dna стінками. Досить часто край мисок бував орнаментований. Поширеним орнаментом на вінцях мисок є подвійні

¹ А. И. Мелюкова, Итоги изучения памятников скіфского времени в Молдавии в 1952—1953 гг., Известия Молдавского филиала АН СССР, № 5(25), Кишинев, 1955, стор. 60, рис. 9.

² Там же, стор. 56, рис. 5.

напівзаокруглені або звисаючі до низу рельєфні наліпи. Лише зрідка край мисок прикрашений врізаними косими лініями або ж пальцьовими защипами із зовнішнього боку. В окремих випадках трапляються уламки мисок, прикрашених проколами. На Лівобережжі аналогічні миски знаходимо в пам'ятках VI ст. до н. е. басейну Ворскли, в поодиноких випадках зустрічаємо їх на Пслі (Київське городище, розкопки В. А. Іллінської), на Сеймі (поселення біля с. Волинцеве в урочищі Городок, розкопки С. С. Березанської). Добре відомі в комплексах ранньоскіфського часу Правобережжя від Дніпра до Дністра і в Молдавії орнаментовані миски. Але там вони зустрічаються з більш багатим і різноманітним орнаментом.

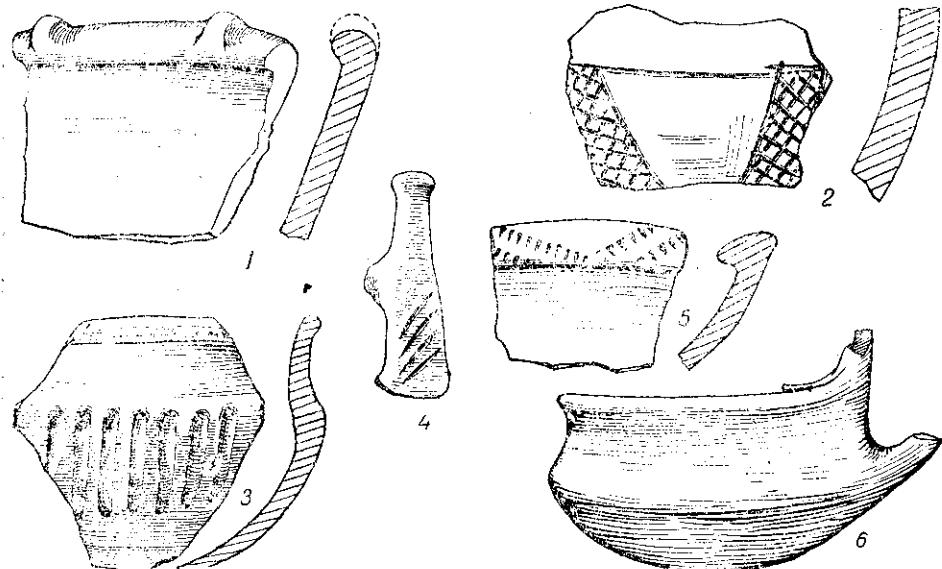

Рис. 2. Зразки кераміки ранньоскіфського часу з поселення біля с. Хухра.

Черепки поряд з мисками становлять значну групу (рис. 2, 3, 4, 6). Вони бувають великих і малих розмірів у формі чашки з відігнутими назовні вінцями, округлим дном, в центрі якого знаходиться невелике кругле заглиблення. Трапляються черпаки з округлим дном без заглиблених. Корпус їх відділений від шийки виступаючим бортіком. Ця форма черпаків характерна для пам'яток Побужжя. Ручки черпаків овальні або округлі в перерізі виступають над краєм. Знайдено кілька, ручок, у яких на місці відростка — три конічні виступи. Аналогічні ручки відомі в Побужжі¹. Поверхня черпаків добре загладжена або залощена. Колір темносірий, часто чорний, зрідка жовтуватий. Черпаки прикрашені врізним геометричним орнаментом, інколи з інкрустацією, який покладено поясом навколо корпусу. Іноді він вкриває весь корпус і частину дна. Ручки черпаків часто орнаментовані паралельними лініями, заштрихованими ромбами.

Крім врізного, зустрічається ще орнамент у вигляді канелюр. Цей вид орнаменту особливо характерний для пам'яток скіфського часу Побужжя (Немирівське та Григорівське городища) і Молдавії (Шалданешти та ін.).

На Лівобережжі орнаментовані черпаки відомі тільки в пам'ятках басейну Ворскли. Вони поширені в лісостеповому Правобережжі і на

¹ Городище VIII—VI ст. до н. е. біля с. Григорівка. Матеріали зберігаються в Державному Ермітажі.

Дністрі, відомі вони і на Кавказі (Алхастинська ущелина¹, Келермес, Моздок² і т. д.), але скрізь вони мають свої локальні особливості.

Посудини інших типів зустрічаються дуже рідко. Знайдено декілька уламків товстостінних посудин, форму яких встановити важко, прикрашених врізаним орнаментом (рис. 2, 2) або орнаментом у вигляді жанелюра. Слід відзначити цікавий уламок дна невеликої посудини із зображенням на ньому солярного знака у вигляді кружка з хрестом посередині.

Описаними вище типами посуду обмежується керамічний матеріал, знайдений при розкопках. Порівнюючи нашу кераміку з керамікою інших територій, слід відмітити, що вона наближається до кераміки басейну Тясмину і в деякій мірі до кераміки Побужжя.

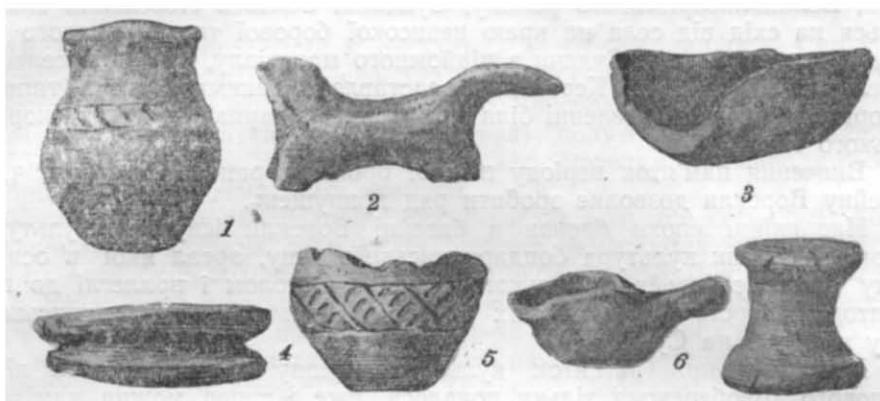

Рис. 3. Мініатюрний посуд та глиняні вироби з поселення біля с. Хухра.

Із глиняних виробів, знайдених при розкопках, слід відзначити мініатюрні посудинки, фігурки тварин, пряслице, котушки та глиняні конуси. Мініатюрні посудинки грубої обробки часто повторюють форму великого посуду. Найчастіше зустрічаються горшечки і мисочки висотою від 1,5 до 6,5 см. Деякі з них прикрашенні врізаним орнаментом по корпусу або ж косими защипами по краю вінець (рис. 3, 1, 3, 5, 6).

Згадані вище глиняні фігурки тварин аналогічні знайденим на зольниках поселення біля с. Мачухи, Більського городища, Пастирського городища та ін. (рис. 3, 2).

На Хухрянському поселенні знайдено велику кількість різноманітних пряслиць: конічних, біконічних, у формі зрізаного конуса, круглих та ін. Серед них є орнаментовані і з заlossenою поверхнею. Часто на поселенні трапляються і глиняні конуси, досить поширені в скіфський час на Лівобережжі.

Металічні вироби на поселенні зустрічалися в невеликій кількості: тут знайдено уламок бронзової вуздечки із стременовидною петлею, звичайної для пам'яток VII—VI ст. до н. е.; два бронзові ножі, з яких один з округлою спинкою і залізним черенком, аналогічний знайденому на поселенні ранньоскіфського часу біля с. Жаботин; уламок залізного серпа; залізну шпильку з розплюснутим і загнутим в маленьку петлю кінцем (шпилька повторює форму бронзових, відомих в передскіфський і ранньоскіфський час); уламок залізної шпильки.

¹ Е. И. Крупнов, Археологические памятники Алхастинского ущелья, Труды ГИМ, в. 12, 1941, стор. 157 і далі.

² Б. Б. Пиотровский и А. А. Иессен, Моздокский могильник, Изд. Гос. Эрмитажа, Л., 1946.

Кістяні вироби представлені долотом і двома проколками. Серед кам'яного знаряддя — уламки точильних брусків (деякі з отвором для підвішування) і уламок зернотерки.

На підставі аналізу кераміки описаний комплекс можна датувати VII—VI ст. до н. е. Цю дату підтверджують і металічні вироби, знайдені при розкопках.

В цілому поселення біля с. Хухра можна віднести до VIII— початку VI ст. до н. е.

Треба підкреслити, що це поселення — не єдина пам'ятка періоду пізньої бронзи і перехідного часу до періоду раннього заліза в басейні Ворскли. Під час розвідкових робіт в 1955 р. у верхів'ях Ворскли нам вдалося виявити ще одну аналогічну пам'ятку. Це поселення біля с. Нижча, Великописарівського району, Сумської області. Поселення знаходиться на схід від села на краю невисокої борової тераси правого берега річки Ворслиці. Судячи з підйомного матеріалу, площа поселення невелика: 300×70 м. Кераміка представлена такими самими типами і формами, як і на поселенні біля с. Хухра (бондарихинського та чорноліського типів).

Вивчення пам'яток періоду пізньої бронзи і ранньоскіфського часу басейну Ворскли дозволяє зробити ряд припущень.

Наприкінці епохи бронзи в басейні Ворскли існувала культура, відома тепер як культура бондарихинського типу, ареал якої в основному охоплює басейн Сіверського Дінця з Осколом і прилеглі до них території Лісостепу. В окремих випадках культура бондарихинського типу відома і на Сулі.

Хоча вивчення пам'яток культури періоду пізньої бронзи лісостепового Лівобережжя тільки почалося, вже і тепер можна намітити її основні риси. Характерною ознакою поселень культури бондарихинського типу є розташування їх в основному понад краєм невисоких борових терас без усіх ознак огорожування чи укріплення. Кераміка представлена посудом певних форм з своєрідним способом орнаментації (ямки, щипки, заглиблення, зроблені кінцем палички). Особливістю кераміки цієї групи на Ворсклі є поява нових рис в орнаментації посуду — проколів, що, можливо, зв'язане з культурою періоду пізньої бронзи на Правобережжі.

Передскіфський і ранньоскіфський час в басейні Ворскли характеризується неукріпленими поселеннями, розташованими в топографічних умовах, близьких до поселень епохи бронзи. Житла представлени пеки що тільки напівземлянковими спорудами. Найвиразнішим матеріалом для характеристики культури є кераміка, форма якої знаходить найближчу аналогію в пам'ятках передскіфського та ранньоскіфського часу лісостепового Правобережжя (Тясмин, Побужжя). Порівняння кераміки періоду пізньої бронзи басейну Ворскли з передскіфською і ранньоскіфською керамікою доводить, що вони генетично не пов'язані між собою. Очевидно, культура передскіфського часу басейну Ворскли генетично пов'язана з культурою білогрудівського типу на лісостеповому Правобережжі Дніпра. Появу її в басейні Ворскли, на території, де вона не мала відповідних генетичних зв'язків і де її пам'ятки відкладалися над чужим культурним шаром (бондарихинським), очевидно, треба пояснювати переселенням у VIII—VII ст. до н. е. якоїсь частини населення з правобережного Подніпров'я.

Наши спостереження стверджують раніше висловлену думку М. Я. Рудинського (1928 р.)¹ і М. І. Артамонова (1950 р.)² про переселення в басейн Ворскли у скіфський час частини населення середнього

¹ М. Я. Рудинський. Археологічні зборки Полтавського музею, Збірник присвячений 35-річчю музею, Полтава, 1948, стор. 48.

² М. И. Артамонов, Происхождение славян, Л., 1950, стор. 33.

лісостепового Подніпров'я. Ця правобережна культура продовжує існувати на Ворсклі, впливаючи на культуру сусідніх територій Лівобережжя і частково сприймаючи її риси. В IV—II ст. до н. е. вона зливається з культурою скіфської доби сусідніх територій в басейнах Сули, Псла і Сіверського Дінця.

Г. Т. КОВПАНЕНКО

ПОСЕЛЕНИЯ ПЕРИОДА ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ И РАННЕГО ЖЕЛЕЗА В ОКРЕСТНОСТЯХ АХТЫРКИ

Резюме

Исследование поселения у с. Хухра, Ахтырского района, Сумской области, имеет важное значение в разрешении вопроса происхождения культуры скіфского времени в бассейне Ворсклы.

Материалы (остатки жилищ, керамика), полученные при раскопках в 1955 г., относятся к двум хронологическим отрезкам — периоду поздней бронзы и раннескифскому времени.

Керамика периода поздней бронзы характеризуется сосудами, форма и орнамент которых находят аналогии в памятниках этого же времени на лесостепном Левобережье (бассейн Северского Донца и Оскола).

В керамике раннескифского времени выделяется комплекс, относящийся к предскифскому времени. Керамика предскифского и раннескифского времени поселения характерна для памятников этого периода лесостепного Правобережья (бассейн Тясмина, Побужье).

Сравнение керамических комплексов периода поздней бронзы с керамикой предскифского и раннескифского времени свидетельствует о том, что они генетически не связаны. Культура предскифского и раннескифского времени, очевидно, генетически связана с культурой белогрудовского типа в лесостепном Правобережье Днепра. Появление ее в бассейне Ворсклы, где она не имеет генетической связи с предшествующим периодом, очевидно, следует объяснять переселением сюда в VIII—VII вв. до н. э. части населения с правобережного Поднепровья.

I. K. СВЄШНИКОВ
(Львів)

ПОСЕЛЕННЯ РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. СУХОСТАВ, ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В 1952 р. розвідкою Львівського відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР і Львівського історичного музею в урочищі Звіринець біля с. Сухостав, Копичинського району, Тернопільської області, зібрано підйомний матеріал, що складався з уламків посуду передскіфського і ранньоскіфського часу.

Того ж року Копичинський загін Інституту археології АН УРСР¹ провів розвідкові розкопки двох поселень ранньоскіфського часу в урочищах Звіринець і Говдри біля с. Сухостав. Поселення в Говдрах було відкрито під час роботи загону.

На схилі північної частини урочища Звіринець закладено чотири шурфи від 10 до 20 м довжиною і 2 м шириноро. Шурфуванням встановлено, що культурний шар поселення в урочищі Звіринець дуже слабо насичений культурними залишками. Зібрано незначну кількість уламків кераміки і дрібних кусків печини. Тому розкопки цього поселення було припинено.

Друге поселення знаходиться в урочищі Говдри, за $\frac{3}{4}$ км на південь від урочища Звіринець. Воно розташоване на горбах, що височать на північ і північний схід від с. Сухостав, на відстані близько 300 м від нього. Територія поселення сильно розмита і пошкоджена ямами для добування глини. Культурні залишки простежуються на відрізку близько 600 м довжиною на південних і південно-східних схилах горбів.

В західній частині урочища Говдри, на південно-східному схилі горба, в тих місцях, де в стінах сучасних ям помітно сліди стародавніх ям, закладено два розкопи (*A* і *B*).

В південно-західній частині розкопу *A* (площею 68 м²) вдалось простежити сліди землянки (землянка *I*), частково знищеної сучасною ямою. Збережена частина дає підстави припустити, що вона мала прямокутну форму з входом у вигляді східця в її північній частині (рис. 1). Довжина збереженої частини землянки 1,6 м, ширина 2,8 м, орієнтація з північного сходу на південний захід. Розміри прямокутного східця 1,5 × 1,1 м. Дно знаходилось на глибині 2,4 м, глибина східця 1,9 м від сучасного горизонту. Землянка простежувалась від глибини 0,8 м. До цієї ж глибини доходив в розкопі *A* культурний шар поселення. Із заповнення землянки та з її дна зібрано деяку кількість керамічного (сильноко фрагментованого) матеріалу, в тому числі уламок

¹ В роботі загону, крім автора (начальника загону), брали участь наукові співробітники Львівського історичного музею.

вінець чорної посудини з наліпним валиком (табл. I, 21), знайдений на дні землянки, а також кістки свійських тварин (велика рогата худоба)¹. На відстані близько 0,3 м від східного кута землянки на глибині 0,5 м відкрито залишки вогнища округлої форми, діаметром близько 0,7 м, з покриваючим його шаром деревного вугілля і попелу 0,1—0,2 м завтовшки.

На схід від землянки I відкрито сліди двох ям, що зливалися у своїх верхніх шарах (ями III і IV, рис. 1). Яма III мала овальну форму і була орієнтована довгою віссю з північного сходу на південний

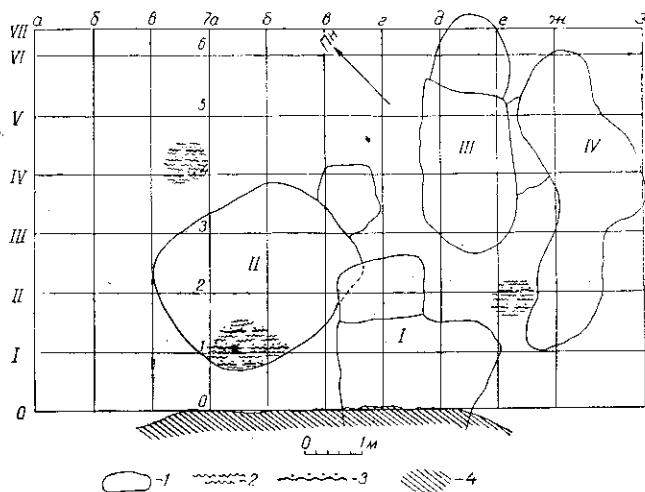

Рис. 1. Сухостав, урочище Говдри. План розкопу A.

1 — контури землянок і ям; 2 — попіл; 3 — вугілля;
4 — частина, знищена кар'єром.

захід (довжина 4, ширина 1,6, глибина 2,5 м). Північно-східна частина ями була заглиблена тільки на 2,1 м; з цього боку в її стінці знаходився невеликий підбій. В ямі знайшлася тонкостінна кераміка з наліпними валиками і уламки мисок, а на її дні — крем'яний відбійник і кістка коня. Яма IV мала неправильно видовжену форму і була також орієнтована з північного сходу на південний захід. Її дно було нерівним; максимальна глибина — 2,8 м від сучасної поверхні. В ямі була кераміка, аналогічна знайдений в ямі III, і куски глиняної обмазки з відбитками дерев'яного пруття та слідами домішки соломи і зерна.

На північ від землянки I виявлено сліди землянки II, прямокутної форми, орієнтованої своєю довгою віссю із сходу на захід (рис. 1). Довжина землянки II — 3,3, ширина 2,95, глибина 2,8 м (від сучасної поверхні). Землянка простежувалась від глибини 0,7 м. Вхід знаходився в її східній частині, де простежено прямокутний східець розміром 1,2 × 1,1 м, глибиною 1,9 м від сучасного горизонту (рис. 2). Південно-східний кут землянки був знищений входом в землянку I, яка, таким чином, частково перекрила землянку II. На дні землянки, в південно-західному її кутку, відкрито вогнище у вигляді шару деревного вугілля і попелу 0,1—0,2 м завтовшки площею до 1,5 м². В заповненні землянки знайдено уламки кераміки, в тому числі фрагмент глиняного сита (табл. I, 6), уламок миски з горизонтально загнутим краєм вінець і наскрізними проколами під вінцями (табл. I, 16), фрагмент невеликої

¹ Визначення кісток проведено кафедрою анатомії свійських тварин Львівського ветеринарного інституту, за що приношу подяку завідувачу кафедрою доценту О. Є. Пахоменко та асистентам Р. В. Білозору і І. В. Шусту.

посудинки жовтого кольору (табл. I, 7), уламок вінець миски з наліпним валиком і заглибленнями на зовнішній поверхні (табл. I, 19), зуб і кістку ноги коня, хребець корови, уламок хребця свині, бронзову шпильку (знайдена в нижніх шарах заповнення землянки, табл. I, 9) і кістяну рукоятку знаряддя, можливо крем'яного ножа (табл. I, 5). На дні землянки — уламки сірокоричневих посудин, фрагмент миски з загнутий до середини краєм, уламок вінець посудини, прикрашений під краєм з внутрішнього боку заглибленнями (табл. I, 17), ікло дикого кабана, кістки собаки і корови.

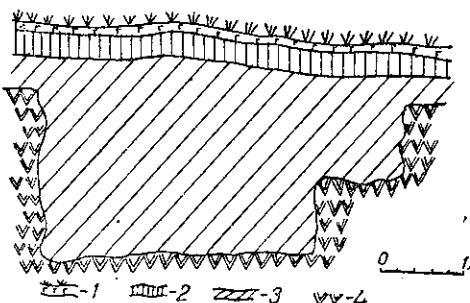

Рис. 2. Сухостав, урочище Говдри.
Поздовжній розріз землянки II.

1 — верхній шар чорнозему; 2 — чорнозем; 3 — шар темнокоричневої глини і заповнення землянки; 4 — материк.

ру дала поперечний переріз землянки знаходилось на глибині 2,2 м від сучасної поверхні. Біля її західної стіни, простежено залишки округлого вогнища (близько 0,6 м діаметром), що складалось із шару деревного вугілля і попелу близько 0,15 м завтовшки. В заповненні землянки знаходилась велика кількість уламків глиняних посудин і декілька крем'яних знарядь (ніж, ретушована пластина, табл. I, 13, 14).

Розкоп *B* (площою 44 м²) закладено на відстані 3,4 м на південь від розкопу *A*. В західній частині розкопу виявлено сліди землянки *VI*, прямокутної форми, орієнтованої по довжині з південного сходу на північний захід (рис. 3). Землянка мала розміри 3,3 × 2,2 м і середню глибину 2,6 м (від сучасної поверхні). Її дно було заглиблене в декількох місцях. Вхід в землянку знаходився із сходу, де простежено східцею округлої форми, діаметром близько 1,4 і глибиною 1,9 м. В південно-західному кутку землянки були залишки печі, яка мала куполоподібну форму, про що свідчить її збережена частина. Купол печі було вирізано у материковому моноліті, залишенному під час побудови землянки. Стінки печі з внутрішнього боку обвалилися до темночервоного кольору. Біля печі знаходилась велика прямокутна купа попелу розміром 0,9 × 0,6 м і 0,3 м завтовшки. За піччю, біля західної стінки, дно землянки було поглиблене на 0,5 м; на північ від печі знаходилось заглиблення, що мало до 1 м глибини від рівня печі. В заповненні землянки знайдено уламки посуду, в тому числі фрагмент вінець сірокоричневої посудини з горизонтально зрізаним потовщенім краєм (табл. I, 8) і уламок стінки горщика, прикрашеного відтягнутим валиком та заглибленнями на внутрішній поверхні під вінцями (табл. I, 11). Крім того, знайдено два зуби коня. На самому дні землянки керамічного матеріалу не було. Землянка простежувалася з глибини 0,6 м від сучасного горизонту. Культурний шар в розкопі *B* доходив до тієї самої глибини.

На схід від землянки *VI* в розкопі *B* відкрито сліди чотирьох ям (*VII*, *VIII*, *IX*, *X*), заповнених мішаною землею з відносно невеликою кількістю фрагментів кераміки, печини і кісток тварин. Ями заходили в стінки розкопу і мали неправильні обриси. Над ямою *VII* на глибині

На відстані 0,6 м на північ від землянки *II*, на глибині 1 м знаходилось округле вогнище діаметром 0,8 м, що складалось із шару деревного вугілля і попелу 0,15—0,25 м завтовшки. На вогнищі знайдено уламки глиняного посуду, аналогічного знайденому в землянці *II*.

На відстані 13 м на північний схід від розкопу *A* в стіні кар'єру для видобування глини помічено сліди землянки *V*. Проведена в цьому місці зачистка стіні кар'є-

ру дала поперечний переріз землянки 2 м завширшки. Дно землянки знаходилось на глибині 2,2 м від сучасної поверхні. На дні землянки, біля її західної стіни, простежено залишки округлого вогнища (близько 0,6 м діаметром), що складалось із шару деревного вугілля і попелу близько 0,15 м завтовшки. В заповненні землянки знаходилась велика кількість уламків глиняних посудин і декілька крем'яних знарядь (ніж, ретушована пластина, табл. I, 13, 14).

Розкоп *B* (площою 44 м²) закладено на відстані 3,4 м на південь від розкопу *A*. В західній частині розкопу виявлено сліди землянки *VI*, прямокутної форми, орієнтованої по довжині з південного сходу на північний захід (рис. 3). Землянка мала розміри 3,3 × 2,2 м і середню глибину 2,6 м (від сучасної поверхні). Її дно було заглиблене в декількох місцях. Вхід в землянку знаходився із сходу, де простежено східцею округлої форми, діаметром близько 1,4 і глибиною 1,9 м. В південно-західному кутку землянки були залишки печі, яка мала куполоподібну форму, про що свідчить її збережена частина. Купол печі було вирізано у материковому моноліті, залишенному під час побудови землянки. Стінки печі з внутрішнього боку обвалилися до темночервоного кольору. Біля печі знаходилась велика прямокутна купа попелу розміром 0,9 × 0,6 м і 0,3 м завтовшки. За піччю, біля західної стінки, дно землянки було поглиблене на 0,5 м; на північ від печі знаходилось заглиблення, що мало до 1 м глибини від рівня печі. В заповненні землянки знайдено уламки посуду, в тому числі фрагмент вінець сірокоричневої посудини з горизонтально зрізаним потовщенім краєм (табл. I, 8) і уламок стінки горщика, прикрашеного відтягнутим валиком та заглибленнями на внутрішній поверхні під вінцями (табл. I, 11). Крім того, знайдено два зуби коня. На самому дні землянки керамічного матеріалу не було. Землянка простежувалася з глибини 0,6 м від сучасного горизонту. Культурний шар в розкопі *B* доходив до тієї самої глибини.

На схід від землянки *VI* в розкопі *B* відкрито сліди чотирьох ям (*VII*, *VIII*, *IX*, *X*), заповнених мішаною землею з відносно невеликою кількістю фрагментів кераміки, печини і кісток тварин. Ями заходили в стінки розкопу і мали неправильні обриси. Над ямою *VII* на глибині

0,4—0,6 м трапилося багато попелу і кусків деревного вугілля. Між ямами VIII і X на глибині 0,2—0,6 м зустрічались невеликі куски печини із слідами рослинних домішок в глині, з відбитками дерев'яного пруття на внутрішньому боці. В одному випадку відмічено, що пруття

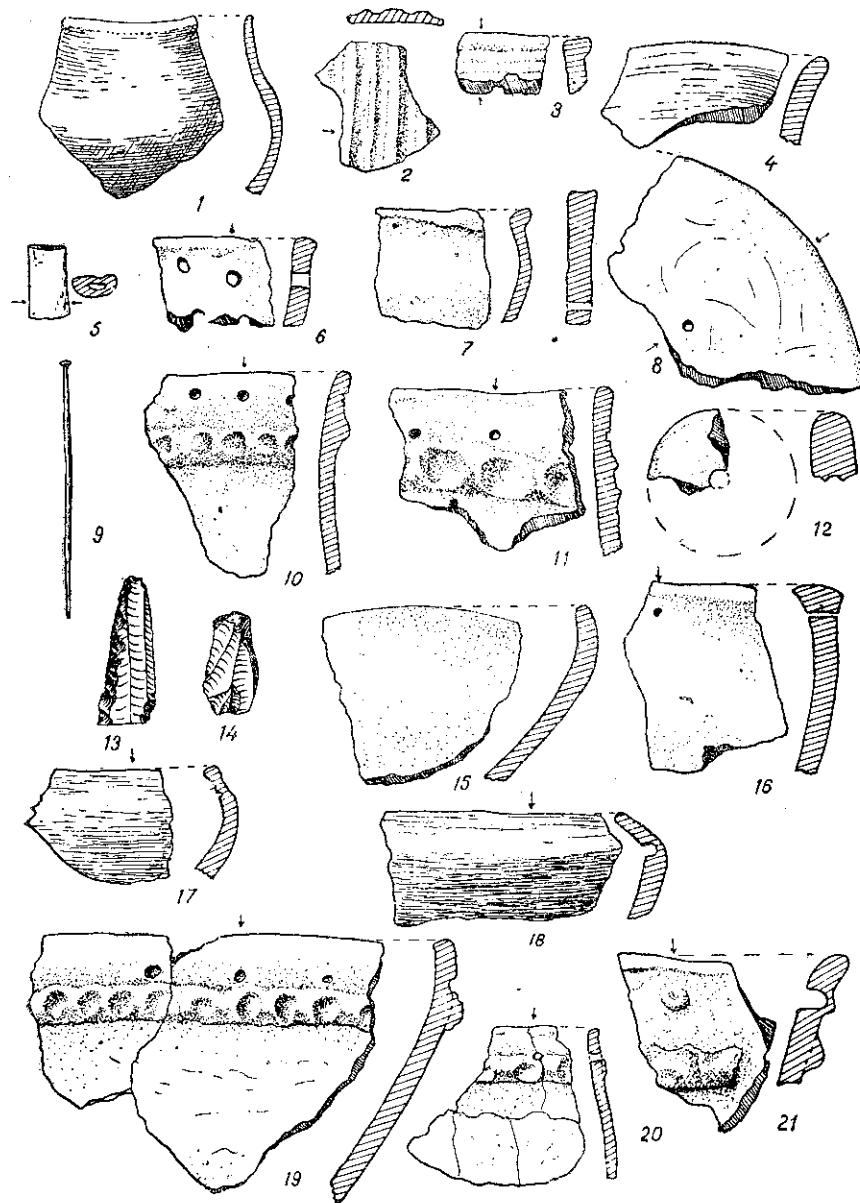

Табл. I. Сухостав, урочище Говдри.

1—4, 6, 7, 10, 15—21 — уламки глиняного посуду; 5 — кістяна рукоятка знаряддя; 8 — фрагмент глиняної покришки; 9 — бронзова шпилька; 12 — уламок глиняного прядлища; 13 — крем'яний ніж на пластині; 14 — крем'яний відщеп з ретушшю.

було покладене навхрест в два ряди. Заслуговують на увагу деякі уламки кераміки: фрагмент черпака чорного кольору (табл. I, 1), фрагмент миски із загнутим до середини краєм вінець і заглибленнями на внутрішній поверхні стінки (табл. I, 18), уламок плоскої глиняної покришки (табл. I, 8) — матеріал, знайдений в ямі VIII; фрагмент плоского гли-

няного пряслиця (табл. I, 12) уламки плоских глиняних покришок з ям IX і X; фрагмент зернотерки з крупнозернистого пісковику з сильно загладженою однією поверхнею. Крім того, біля ями X знайдено уламок вінець сірої лощеної посудини, що відноситься до передскіфського часу (голіградський тип, табл. I, 4), а в заповненні цієї ями — фрагмент посудини комарівської культури, орнаментований вертикальними канелюрами (табл. I, 2). В ямі IX були кістки великої і дрібної рогатої худоби, коня і собаки. Дно ям знаходилось на глибині 2,6 м від сучасного горизонту. В землянках, ямах і біля них в жодному випадку не вдалось простежити слідів дерев'яних конструкцій.

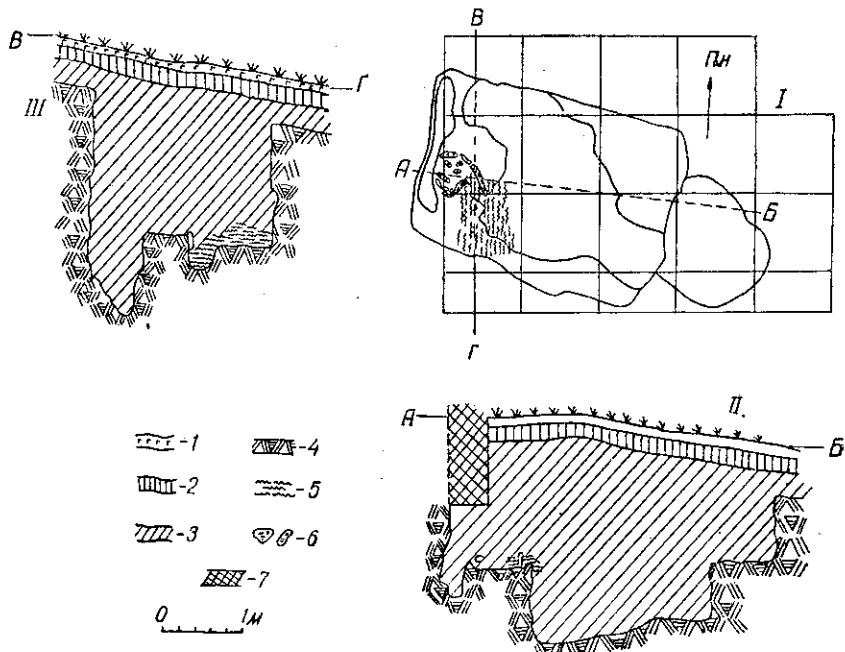

Рис. 3. Сухостав, урочище Говдри.

I — план землянки VI; II — розріз землянки по лінії A—B; III — розріз землянки по лінії B—Г. 1 — верхній шар чорнозему; 2 — чорнозем; 3 — шар темнокоричневої глини і заповнення землянки; 4 — материк; 5 — зола; 6 — рештки печі; 7 — частини, знищені кар'єром.

На відстані 0,5 км на південний схід від розкопу Б в обрізі кар'єру на глибині 1,8 м відмічено залишки череня печі округлої форми зувігнутою поверхнею. Діаметр череня 0,8, товщина 0,15 м. Його верхній шар був обпалений до темнокоричневого кольору. В цьому місці зроблено зачистку стіни кар'єру, проте контурів землянки, до якої відносилась піч, простежити не вдалось. Навколо печі в кар'єрі зібрано значну кількість фрагментів кераміки, аналогічної знахідкам в розкопах А і Б.

Розкопки в урочищі Говдри дозволили встановити, що досліджуване поселення було заселене двічі. Це підтверджується різною орієнтацією землянок і ям та фактом перекриття землянки II входом в землянку I.

Землянки II і VI з входами, розташованими у східній частині землянок, належали до більш раннього етапу заселення. Землянка I разом з вогнищем біля неї та двома ямами господарського призначення, орієнтованими так само, як і землянка, з північного сходу на південний захід, належала до другого етапу заселення. В ранньому комплексі споруд зустрічаються і більш ранні форми кераміки, відсутні в землянці I і ямах III—IV. Порівнюючи кераміку з ям VIII—X та з зачистки розрізу землянки V з керамікою обох наших основних комплексів, можна твер-

дити, що вона за своїми ознаками близька до кераміки з землянок *II* і *VI*, які належать до раннього етапу заселення досліджуваної пам'ятки.

Кераміка поселення в Говдрах виключно фрагментована. Це значно утруднює визначення основних форм посуду. Переяважна кількість фрагментів є уламками посудин з досить тонкими стінками, сірою або сірочоричневою, інколи чорною поверхнею, виготовлених з глини з домішкою піску. Вінця горщиків здебільшого прості, з рівним або закругленим краєм. Найпоширенішим орнаментом є проколи нижче краю вінець і відтягнутий або наліпний розчленований валик. Більшість мисок чорного кольору, із згладженою внутрішньою поверхнею. Краї їх вінець загнуті до середини в різній мірі — від незначного нахилу до загину під прямим кутом (табл. I, 15, 16), прикрашені загибленими і проколами з внутрішнього боку на загині краю (табл. I, 16—18). Деяка кількість фрагментів дає підставу припускати існування також банковидних посудин досить великих розмірів. Згадані форми зустрінуто в усіх землянках і ямах як раннього, так і пізнього комплексів. Всюди також траплялись куски глиняної обмазки з відбитками пруття і палок та із слідами домішки соломи, інколи — зерен.

В нижньому шарі є, крім того, інша кераміка, характерна для передкіфського часу. До цієї групи слід віднести знайдений в заповненні ями *X* уламок посудини комарівської культури, прикрашений канелюрами (табл. I, 2). До того самого типу, очевидно, належить невеликий уламок потовщеніх із зовнішнього боку вінець посудини коричневого кольору (табл. I, 3) з землянки *VI*.

Невелику групу серед матеріалів нижнього шару становлять уламки посудини, що належить до типу, відомого у Верхньому Подністров'ї з ряду поселень *IX*—*VII* ст. до н. е.: Голігради, Новосілка-Костюкова, Тернопільської області, Городниця, Станіславської області, та ін.¹. Це — уламки товстостінних посудин з чорною або темнокоричневою зовнішньою і сірою або світlorожевою внутрішньою поверхнею. Глина з великою домішкою крупних зерен шамоту; зовнішня поверхня лощена. Ця кераміка була в землянках *II*, *VI*, в ямах *VIII*—*X* і в культурному шарі біля цих об'єктів. В землянці *I* і ямах *III* і *IV* кераміки цього типу не було. З форм посудин цієї групи, представлених фрагментами, можна назвати такі. а) Посудини невеликих розмірів з кулястим корпусом, відігнутим краєм вінець, лощеною коричневою поверхнею (табл. I, 4). б) Великі посудини з кулястим корпусом і чорною лощеною поверхнею. Аналогічні за формою посудини відомі з усіх поселень типу Голіград на верхньому Дністрі, а також з розкопок О. І. Тереножкіна на Чорноліському городищі на Інгульці². Проте поверхня голіградських посудин відрізняється дуже старанним блискучим лощінням; вона часто прикрашена канелюрами. Посудини, що їх вживали жителі поселення біля с. Сухостав, не були орнаментовані канелюрами; їх зовнішня поверхня більш матова. Ці особливості наближають згаданий тип кераміки з Сухостава до посудини, в якій було знайдено золотий Михайлівський клад³, і ще більше — до кераміки з могильника в Увислі, Тернопільської області⁴, датованого на основі бронзових шпильок *VII* ст. до н. е. В землянці *II* уламки цих посудин були знайдені на невеликій відстані від дна. в) Миски з чорною, старанно лощеною внутрішньою поверх-

¹ Матеріал зберігається у Львівському історичному музеї.

² А. И. Тереножкин, Скифская Днепровская правобережная экспедиция, КСИИМК, в. XXXVII, рис. 42а.

³ W. Przybylski, Dwa złote skarby w Michalkowie, Teka konserwatorska, т. II, Lwów, 1900.

⁴ G. Ossowski, Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji w r. 1890, Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, т. XV, 1891.

нею. Край вінець злегка загнутий до середини; глина з домішкою піску і невеликою кількістю шамоту. Уламки цих мисок були в землянці VI і ямі VIII.

Очевидно, з голіградським типом кераміки слід пов'язувати також черпаки коричневого і чорного кольору, уламки яких знайдені біля землянки VI, ями VIII і на дні ями IX (табл. I, 1).

Більш ранньому комплексові відповідають ще такі керамічні вироби, відсутні в пізньому комплексі: 1) фрагмент глинняного сита жовтого кольору з землянки II (табл. I, 6); 2) уламок аналогічної формою посудини, але без отворів у стінках (табл. I, 7), з землянки II; 3) уламок пряслиця сірковатого кольору з відмученої глини (яма VIII, табл. I, 12); 4) уламки плоских глинняних покришок жовтого кольору, глина з домішкою піску. В одному випадку в покрищі є один проколотий отвір, а на її нижній поверхні — відбиток дерев'яної плахи (табл. I, 8). Фрагменти таких покришок знайдені біля землянки II і в ямах VIII—X.

В орнаменті посудин раннього комплексу можна також відмітити деяку специфіку: загилення під краєм вінець найчастіше нанесені з зовнішнього боку (табл. I, 10, 11, 19), а розчленований валик в більшості випадків відтягнутий (табл. I, 10, 11). Остання особливість характерна ще для кераміки передскіфського часу.

Крім кераміки, до раннього комплексу належать крем'яній ніж на пластині і відщепок з ретушшю з землянки V (табл. I, 13, 14), уламок кам'яної зернотерки з ями X, кістяна ручка знаряддя і бронзова шпилька (табл. I, 5, 9), знайдені на невеликій відстані від дна землянки VI. Шпилька мала невелику опуклу голівку і потовщеній у верхній частині стрижень. Цей тип, поширений серед пам'яток скіфського часу у Верхньому Подністров'ї¹, датується VII—VI ст. до н. е. До того ж типу належали дві шпильки з поховання № 3 могильника в Увилі², що є найпізнішим з усіх досі відомих пам'яток голіградської групи.

Кераміку пізнього комплексу, як уже згадувалося вище, становлять уламки посудин сірого і коричневого кольору з домішкою піску в глині; стінки посудин досить тонкі. Посудини з більш грубими стінками мають невелику кількість домішки шамоту. Найпоширенішими формами посудин були, очевидно, горщики банкоподібної форми, прикрашені проколами нижче краю вінець і розчленованім валиком, та миски із загнутим до середини краєм. Особливістю орнаменту банкоподібних горщиків з верхнього шару поселення є те, що загилення і проколи під краєм вінець нанесені, як правило, з внутрішнього боку стінки посудини (табл. I, 20, 21). Валик виключно наліпний. Подібна кераміка була, між іншим, знайдена на дні землянки I. У верхньому шарі поселення зовсім відсутня кераміка передскіфського часу.

З кам'яних виробів пізнього комплексу відомий один кулястий відбійник, знайдений на дні ями III.

На основі невеликих матеріалів розкопок важко визначити основний вид господарської діяльності жителів поселення біля с. Сухостав. На існування землеробства вказують сліди домішки соломи і певної кількості зерен в глинняній обмазці. Під час камерального їх вивчення в одному випадку визначено відбиток зерна, що дуже нагадує за своїми морфологічними ознаками зерно жита³. Існування землеробства підтверджено також знахідкою уламка кам'яної зернотерки.

¹ T. Sulimirski, Scytowie na Zachodniem Podolu, Lwów, 1936; табл. VIII, 1a; X, 14—18; XI, 1—4.

² G. Ossowski, ук. твір, табл. III.

³ Аналіз рослинних решток проведений у Львівському інституті агробіології АН УРСР. За проведення аналізу приношу подяку доктору біологічних наук, проф. Г. В. Козієву.

На скотарство вказує відносно велика кількість кісток свійських тварин. За кількістю кісткових залишків на першому місці стоїть кінь, далі — велика рогата худоба, собака. Дрібна рогата худоба і свиня представлені поодинокими знахідками кісток. До матеріалів, що свідчать про існування скотарства, слід віднести також такі посудини, як глиняне сито, що служило, очевидно, для виготовлення сиру. Доказом існування мисливства є кістки дикого кабана.

Основою для датування поселення в урочищі Говдри може бути бронзова шпилька з землянки II, що відноситься до VII — початку VI ст. до н. е. і пов'язана з нижнім горизонтом поселення. Невелика кількість кераміки передскіфського типу в ранньому комплексі дає нам право датувати нижній шар поселення приблизно кінцем VII ст. до н. е. Верхній шар слід датувати дещо пізнішим часом, проте не пізніше початку VI ст. до н. е., зважаючи на те, що основна маса кераміки верхнього і нижнього шарів за своїми формами і масою майже однотипна.

Особливості матеріалу обох горизонтів поселення дають підставу віднести його до початку скіфського періоду.

Крім поселення біля с. Сухостав, на території Верхнього Подністров'я відомий ще ряд подібних лам'яток¹, які, проте, досі не досліджувались. Розвідкові розкопки 1952 р. поклали початок вивченню цих лам'яток.

Аналогічний керамічний матеріал відомий також з ряду поселень в Чернівецькій області. Розвідками і розкопками А. І. Мелюкової в Кельменецькому районі відкрито близько 20 подібних поселень (біля сіл Селище, Бабин, Янауци та ін.)². Матеріал з наших розкопок найбільш наближений до матеріалу з поселень біля с. Янауци.

Аналіз керамічного виробництва у племен, які населяли в ранньо-скіфський час територію Верхнього Подністров'я, дає підставу заперечувати існування генетичного зв'язку цієї культури з культурою, що розвивалася на тій же території в попередній період. Кераміка з Сухостава, Піщатинець та Івано-Пустого різко відрізняється за своїми ознаками і формами від кераміки голіградської групи. окремі фрагменти кераміки голіградського типу, знайдені в нижньому шарі поселення біля с. Сухостав, є, очевидно, тільки пережитком культури попереднього періоду.

Культура скіфського часу у Верхньому Подністров'ї, незважаючи на деякі територіальні особливості, в більшій мірі пов'язана із східною територією, зокрема з Середнім Подніпров'ям, де, між іншим, чітко простежується генетичний зв'язок культури скіфського часу з культурами попередніх періодів. Ці спостереження дають право висловити припущення, що зміна в VII ст. до н. е. матеріальної культури племен, які проживали в басейні верхнього Дністра, була наслідком певного просунення на захід племен з середньої течії Дніпра.

Дослідники археологічних лам'яток Верхнього Подністров'я повинні врахувати необхідність всебічного вивчення поселень скіфського часу, що проліє світло на історію племен першої половини I тис. до н. е. в басейні верхньої течії Дністра, а також допоможе відповісти на найважливіше питання: в якій мірі ці племена взяли участь у процесі слов'янського етногенезу.

¹ Поселення біля Івано-Пустого, Тернопільської області, шурфування якого провів у 1931 р. Т. Сулімірський (матеріал зберігається у Львівському історичному музеї); поселення біля с. Піщатинці, тієї ж області, відкрите розвідкою 1952 р.

² Матеріал зберігається в ПМК в Москві.

И. К. СВЕШНИКОВ

(Львов)

ПОСЕЛЕНИЯ РАННЕСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ у с. СУХОСТАВ, ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

В 1952 г. разведывательный отряд Института археологии АН УССР под руководством автора провел небольшие раскопки двух поселений раннескифского времени у с. Сухостав, Копычинского района, Тернопольской области, расположенных в урочищах Зверинец и Говдры. Шурфовой урочища Зверинец вскрыт культурный слой крайне слабой насыщенности, собрано небольшое количество обломков керамики раннекоринфского века и мелких кусков печины.

Двумя небольшими раскопами (*A* и *B*), заложенными в урочище Говдры, вскрыты 112 m^2 площади, на которой исследованы три землянки и ряд хозяйственных ям. В раскопе *A* (площадью 68 m^2) обнаружены следы двух землянок (*I* и *II*) и двух хозяйственных ям (*III* и *IV*) (рис. 1), а в раскопе *B* (площадью в 44 m^2) — следы одной землянки (землянка *VI*, рис. 3) и четырех хозяйственных ям (*VII*, *VIII*, *IX*, *X*). Исследованные землянки имели прямоугольную форму. Во всех трех случаях удалось проследить небольшие прямоугольные ступеньки, служившие входами в эти землянки.

Землянка *I* была частично разрушена современной ямой. На дне землянки *II* открыт очаг в виде слоя золы и древесного угля. Второй подобный очаг находился возле землянки на уровне древнего горизонта. В землянке *VI* сохранились остатки куполообразной печи, вырезанной в материковом монолите. Возле печи находилась большая куча золы. Отмечена разная ориентировка открытых сооружений: землянка *I* и хозяйственные ямы *III* и *IV* были ориентированы длинной осью по линии СВ — ЮЗ. Землянки *II* и *VI* имели ориентацию В—З. Это наблюдение и факт частичного перекрытия землянки *II* входом в землянку *I* дает право говорить о двух горизонтах поселения в урочище Говдры. Нижнему горизонту, к которому относятся землянки *II*, *VI* и замеченная в срезе карьера возле раскопа *A* землянка *V*, а также ямы *VII* — *X*, соответствует и более древний комплекс находок: единичные фрагменты сосудов комаровской культуры; небольшое количество керамики голиградского типа (IX—VII вв. до н. э.); тонкостенные серые горшки, украшенные оттянутым или налепным расчлененным валиком, проколами и наколами под венчиком на внешней стороне стенки; миски с загнутым внутрь краем. Для керамики верхнего горизонта, к которому относятся землянка *I* и ямы *III*, *IV*, характерен налепной валик, проколы и наколы на внутренней стороне стенки. Нижний слой поселения на основании бронзовой булавки (табл. I, 9) из землянки *II* может быть датирован концом VII в. до н. э., верхний — началом VI в. до н. э.

Анализ керамики из поселения у с. Сухостав позволяет отрицать существование на территории Верхнего Поднестровья генетической связи между культурой предскифского времени (памятники голиградского типа) и культурой скифского периода, более близкой к культуре населения Среднего Поднепровья. Это дает право ставить вопрос о некотором продвижении в западном направлении племен, обитавших в бассейне среднего Днепра, которое могло иметь место в начале скифского периода.

М. І. ВЯЗЬМІТІНА

ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ с. ЗОЛОТА БАЛКА

У довгому ланцюгу укріплених поселень, які виникли на обох берегах нижнього Дніпра за сарматського часу, городище біля с. Золота Балка, Ново-Воронцовського району, Херсонської області, є найбільш віддаленим від гирла Дніпра.

Згадку про це поселення знаходимо у В. І. Гошкевича¹, якому належить перша публікація про городища нижнього Дніпра. У цій публікації Золотій Балці приділено лише шість рядків. Городище, як назначає В. І. Гошкевич, було вже зайняте садибами селян, тому зняти план його не вдалося.

Поселення знаходиться на першій надзаплавній терасі правого берега Дніпра і подекуди на схилі до плато. Його південна, більша частина, крім природного захисту — глибокої балки на півночі і скелястих виходів сарматських вапняків на півдні і південному заході, — була ще оточена муром. Вона мала форму видовженого трикутника, витягнутого з півдня на північ (рис. 1).

Розкопки в Золотій Балці були розпочаті в 1951 р. у зв'язку з будівництвом Каховської ГЕС і продовжувалися щороку по 1955 р.². Було закладено розкопи у північній, південній і центральній частинах поселення, в основному в його прибережній смузі, загальною площею 7000 м². Невеликі розкопки були проведені також на схилах і на плато, де відкрито могильник, синхронний поселенню.

Метою дослідження було: визначити межі і характер поселення, особливості його планування і забудови, з'ясувати час його існування і послідовні етапи його розвитку, вивчити зв'язки поселення з найближчим оточенням та з причорноморськими містами.

На поселенні виявлено культурні залишки двох історичних періодів: епохи бронзи та скіфо-сарматського часу.

У прибережній смузі центральної частини поселення розкопи були доведені до підстеляючих культурний шар вапняків. Це дало змогу встановити послідовність культурних нашарувань, які характеризують історію розвитку поселення.

Безпосередньо на підстеляючій скелі виявлено скорчені поховання: вони знаходилися під кам'яними закладками або в кромлехах. Поховання ці становлять частину великого могильника, розташованого

¹ В. И. Гошкевич, Древние городища по берегам низового Днепра, ИАК, в. 47, 1913.

² В 1951—1952 рр. розкопки провадилися під керівництвом А. В. Добровольського. В них брали участь К. А. Бреде, Р. І. Виезжев, А. І. Фурманська, О. Г. Шапошникова; в 1953—1955 рр. — під керівництвом М. І. Вязьмітіної з участю в 1953 р. Р. І. Ветштейн, у 1954 р. А. І. Фурманської. В 1951 і 1953 рр. в роботі брав участь Ф. М. Пащенко.

вздовж усієї прибережної смуги і датованого різними періодами епохи бронзи. Знайдений в похованнях і на поселенні глиняний посуд і окремі уламки з гребінчастим і наліпним орнаментом датуються кінцем III — початком I тис. до н. е.

Безпосередньо над могильником епохи бронзи збереглися залишки глинобитних, кам'яних і змішаного типу будівель скіфо-сарматського часу: вони належать до двох етапів забудови поселення.

Будівлі ранішого часу виявлені частково в південній і центральній частинах поселення. В південній його частині, під кам'яною огорожею перших століть н. е., виявлено залишки кам'яних основ великої прямо-

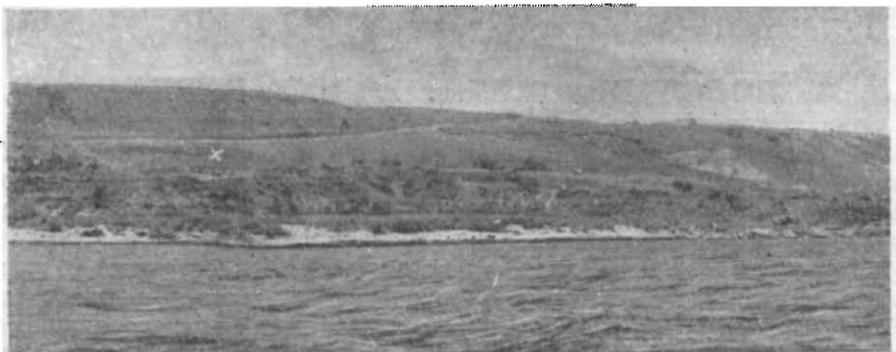

Рис. 1. Загальний вигляд рельєфу місцевості (знаком X позначено розкоп III).

кутної будівлі ($8,5 \times 10 \text{ м}^2$). Вона складалася з трьох приміщень і мала якесь спеціальне призначення, можна думати, була складом. Стіни її були глинобитні на кам'яному цоколі, що складався з поставлених на ребро і врітих у землю великих плит, перекритих рядами плоскуватих каменів. У північно-східному кутку східної, більшої частини будівлі знаходилась півкругла загородка з дуже великих кам'яних плоских плит, що раніше стояли вертикально, але тепер вже лежали на землі. Основи її східної стіни внаслідок обвалення кручі до нашого часу не збереглися.

У західній частині будівлі, що складалася з двох приміщень, залишилось кам'яне вогнище і глиняна жаровня в уламках.

Друга будівля раннього етапу забудови поселення виявлена в центральній його частині. Вона, можливо, також була глинобитною. У плані будівля мала форму літери «Е», витягнутої зі сходу на захід. Її кам'яний цоколь складався з двох рядів плоскуватих і округлих каменів різних форм і розмірів; відстань між рядами становила 0,4—0,5 м. Призначення цієї будівлі не зовсім ясне. На тому самому горизонті культурного шару виявлено подвійну яму 1,8 м завглибшки з великою кількістю залізного шлаку та уламками глиняного посуду.

Основна маса кам'яних і глинобитних будівель, що характеризують час найбільш інтенсивного життя поселення, розкрита у верхньому горизонті культурного шару.

Вивчення будівельних комплексів цього горизонту дозволяє зробити ряд цікавих висновків щодо характеру планування і забудови поселення, будівельних матеріалів, засобів кладки, конструктивних особливостей окремих будівель тощо.

У плануванні поселення витримано принцип прямолінійного розміщення окремих будівельних комплексів. Вони розташовані двома паралельними берегу рядами і відокремлені один від одного сіткою перехрестих вулиць.

Найкраще зберігся будівельний комплекс, відкритий в 1954—1955 рр. у центральній частині поселення. На його прикладі можна простежити певну закономірність у плануванні окремих будівельних комплексів (рис. 2).

До складу комплексів входять кам'яні і глинобитні будівлі житлового і господарського призначення, відкриті вогнища, ями і легкі каркасні будівлі. Кам'яні будівлі, що складаються з двох, трьох і більше приміщень, звичайно витягнуті з заходу на схід і розташовані навколо внутрішнього двора, огороженого муром.

Двокамерні будівлі подекуди об'єднані внутрішнім двориком або відкритим з одного боку приміщенням, що мало, мабуть, зверху навіс.

Рис. 2. Південно-західний куток будівельного комплексу у центральній частині поселення.

Багатокамерні будівлі звичайно мають одну загальну глуху стіну, до якої примикає низка суміжних приміщень, обернених фасадом у середину двора. В житлових приміщеннях входні прорізи знаходяться здебільшого на південній стороні.

План легких глинобитних будівель, повністю зруйнованих, встановити не вдалося. Будівлі ці складалися з плетеного дерев'яного каркаса, обмазаного з двох боків глиною з домішкою соломи. На обмазці іноді спостерігаються сліди побілки.

Від будівель змішаного типу, в яких одна стіна кам'яна, а інші глинобитні, зберігся кам'яний цоколь цієї стіни і з трьох боків — ряди вертикально поставлених каменів, що мали захищати основи глинобитних стін зовні. Виявлено і окремі фрагменти таких «стінок» з округлою загородкою.

Матеріалом для кам'яних будівель служив сарматський вапняк, що його видобували тут же, на місці. Вживали його в необробленому вигляді. Кладка стін звичайно дворядкова з заповненням порожніх місць бутовим камінням та заливкою земляним розчином. В основах стін, особливо в кутках, знаходяться, як правило, найбільші камені. В кладці спостерігається перев'язування швів, але його не завжди додержано.

На досліджуваному поселенні відмічено випадок найранішого вживання кладки в ялинку, виявлений в одній з стін будівлі на схилі (рис. 3). Цей спосіб відомий на Боспорі і в Херсонесі в будівлях середньовічного часу. В римських прикордонних таборах, розкопаних на західних кордонах Римської імперії (Остербрюкен), цей спосіб застосовувався у перші століття н. е.¹.

¹ Obergermanisch-Raetische Limes des Römerreiches. Lieferung 2, Heidelberg, 1895, табл. I, 3.

Ширина основ зовнішніх стін у середньому дорівнює 0,5—0,6 м, внутрішні стіни в суміжних приміщеннях були звичайно вужчі (до 0,4 м). Вони прибудовані впритул до зовнішньої стіни. Стіни збереглися у висоту від 0,5 до 1 м. Ширина вхідних прорізів в стінах приміщень звичайно становить 0,8 м, ширина ж їх у кам'яних мурах двора досягає 1,2 м.

Підлога в приміщеннях глинобитна; у ряді випадків на ній збереглися ознаки побілки. Зрідка трапляється (у приміщеннях господарського призначення) і кам'яна вимостка з плоских плиток (рис. 2).

Залишки вимостки з плиткових каменів більшого розміру знайдені всередині загородок або у внутрішніх дворах.

Перекриття в приміщеннях не збереглися. Можна думати, що вони були також плетеними і вкривалися глиненою обмазкою, рештки якої з відбитками пруття знаходили на підлозі будівель.

У кутках приміщень (звичайно ліворуч від входу, але подекуди і в обох кутках, і в центрі) розташовані вогнища (діаметром 0,9—1 м). Вони обкладені камінням і обмазані всередині глиною. Іноді в них вставляли великі глиняні жаровні з невисоким бортиком; уламки жаровень часто знаходять у вогнищах.

Характерною рисою кам'яних будівель на поселенні Золота Балка є напівкруглі і прямокутні загородки, влаштовані або в кутку приміщення, або вздовж однієї з його стін (рис. 4). Вони утворені рядом поставленіх на ребро плоских каменів і знаходяться не тільки всередині приміщень, а й біля зовнішніх стін. Зрідка в загородках траплялися уламки амфор та інших посудин. Вони служили, можна думати, для різних господарських цілей: в них ставили амфори та інший посуд, зберігали продукти тощо.

Загородки ці відомі не тільки на городищах нижнього Дніпра, а й в Неаполі скіфському і на Боспорі (Ілурат).

В кам'яних будівлях помітні сліди пізніших ремонтів і перебудов, повторне використання матеріалів ранішого часу.

Крім вогнищ і загородок, в деяких приміщеннях є ями глибиною до 2 м, які служили, очевидно, для переховування зерна та інших продуктів (рис. 2). Подекуди в ямах збереглися на дні плоскі плитки, що закривали горловину і звалися вниз після обвалення верхньої частини стінок ями, які іноді були обкладені камінням.

Ями звичайно були заповнені камінням, пухкою землею, кусками обпаленої обмазки та іншими культурними залишками. Фрагменти червонолакових посудин, виявлені в заповненні ям, свідчать, що ями одночасні з будівлями.

В одній з багатокамерних будівель (розкоп III, будівля 3) виявлено дві суміжні ями, з'єднані внизу проходом. В їх заповненні, крім звичайних культурних залишків, була велика кількість очеретяної золи, а в одній з них — товстий шар риб'ячої луски і риболовне кам'яне грузило круглої форми з отвором всередині. Подібні грузила та заготовки до них знайдені на підлозі того ж приміщення з ямами та в інших місцях. Виникає припущення: чи не мали ці ями спеціального призначення, а саме, чи не використовували їх для копчення риби.

Численні ями на поселенні мали різноманітне призначення: вони служили для зберігання зерна, різних продуктів або для виробничих цілей.

Основну матеріальну базу населення становили землеробство і скотарство. Крім звичайних кам'яних зернотерок овально-видовженої форми і круглих розтирачів, тут вживали і більш ускладнене знаряддя — кам'яні жорна.

Остеологічний матеріал, зібраний на поселенні, свідчить про наявність на ньому усіх видів великої і дрібної худоби (бик, кінь, вівця-коза, свиня), а також собаки. Переважають кістки бика, потім коня і вівці-кози, поодинокі кістки свині.

Рис. 4. Загородка і яма, заповнена камінням.

Досить розвинутим був і риболовний промисел. Про це свідчать риболовні кам'яні грузила овальної і округлої форми з одним і двома отворами або видовженої форми з борознистим перехватом посередині і залізні гачки. Ловили в основному великі сорти риб (осетер, сом, короп).

Додатковим промислом було полювання. З диких тварин відомі тут благородний олень, дикий кабан, бобер, заєць.

Великого розвитку досягло на поселенні виготовлення ліпного посуду, який можна поділити на дві групи: грубий кухонний та кращого виробу столовий посуд.

У першій групі переважають горщики до деякої міри видовженіх форм, орнаментовані ямками по краю вінець; поширені також великі вузькодонні корчаги, конічної форми покришки, або так звані плошки, різного розміру, на високих конічних ніжках, порожніх всередині.

Друга група характеризується загладженою або добре залошеною поверхнею темнобурого, майже чорного, сірого і світлого, рожевожовтого кольору. Якщо в деяких зразках першої групи ми спостерігаємо лише продовження старих традицій, характерних для кераміки Кам'янського городища (наявність ямок по краю вінець), але пристосованих вже до нових форм, то в другій групі помічаемо вже нові явища. Вона відрізняється своєрідними формами великих корчаг і орнаментацією у вигляді

наліпних рельєфних дуг із загнутими догори або донизу кінцями або у вигляді спіралей, що чергуються з вертикальними валиками або гульками (рис. 5).

Характерною особливістю цієї групи є також форма гострореберної миски з темносірим і рожевожовтуватим лощінням, що частково нагадує миску так званого корчуватівського типу (гострореберність, гранчасті вінця). Оригінальна форма циліндричної або конічної кружки з однією або двома бічними петельчастими ручками, круглими або прямокутними в перерізі. Вона характерна для дакійського посуду.

Рис. 5. Ліпна корчага з на-
ліпним орнаментом.

Цікаво відмітити проникнення в ліпний посуд деяких елементів, характерних для античних форм (кільцеві ніжки, реберчасті ручки, плоскі блюда), що відмічалось також і на Дону¹. Приклади місцевого перероблення античних форм спостерігаються і в інвентарі сарматських поховань біля радгоспу Аккермень (дво-ручний сірий конічний «канфар», присадкувата вузькогорла амфора, сіра куляста амфора тощо)², меото-сарматського могильника біля стан. Усть-Лабинська³ та ін.

Не виключено, що і форма так званої корчуватівської миски виникла не без впливу античної чаши з вигнутим профілем бортів.

Значно менше місце серед знахідок на поселенні посідає сіроглинняний посуд з лощеною поверхнею. Це в основному уламки глечиків з поверхнею темносірого або чорного кольору, присадкуватих форм, з паралельними борозенками навколо шийки; вони часто прикрашені рифленням і мають бічний злив у формі пташиного дзьоба.

Характерною особливістю цієї групи кераміки є залощена поверхня, густо вкрита вузькими, злегка вдавленими смужками, які щільно прилягають одна до одної. Зрідка трапляються і уламки з орнаментальним лощінням у вигляді перехрещених ліній тощо.

Зазначені риси (присадкуваті форми, бічний злив, характер лощіння, а також орнамент у вигляді контурних кружків) дозволяють вважати цей посуд сарматським. До цієї керамічної групи можна віднести і глечики з ручками у формі тварин: на поселенні знайдено уламки ручок у вигляді чотириногої тварини (рис. 6, 3); деякі з них мають сильно стилізовану форму. Сюди належить також курильниця з рельєфними горизонтальними валиками — форма, добре відома в сарматських могильниках Приазов'я.

Серед уламків посуду з залощеною поверхнею зустрічаємо і зразки з світлосірим і жовтуватим лощінням.

Крім гончарства, від якого збереглися не тільки зразки готової продукції, а й залишки виробництва та знаряддя праці (зруйнована гончарська піч, кістяне лощило), на поселенні виявлено також залишки інших галузей виробничої діяльності, як, наприклад, залізоробного виробництва, ткацтва тощо.

Про наявність залізоробного виробництва свідчать знайдені в одній з ям залізні шлаки та уламки товстостінної кулястої посудини з сильно пережареними стінками, яка, можливо, служила для плавлення металу.

¹ Т. Н. Кніпович, Танаїс, М.—Л., 1949, стор. 79, 80, 82.

² М. Вязьмиціна, Сарматские погребения у с. Ново-Филипповка, зб. «Вопросы скифо-сарматской археологии», М., 1952, табл. IV, 2, 3.

³ Н. В. Анфимов, Меото-сарматский могильник у станицы Усть-Лабинской, МИА, № 23, 1951, стор. 180.

Про розвиток ткацтва свідчить велика кількість глиняних пряслиць різної форми, піраміdalні грузики для ткацького верстата та уламки денеца ліпних посудин з відбитками тканини, яка має полотняне переплетення і за своєю якістю нагадує нашу сучасну парусину (на 1 см² налічується 18 ниток основи і 7 утоку).

На поселенні знайдено кістяні голки та проколки, а також залізну голку, ножі, сокиру і залізний меч (в похованні). В могилах знайдено: бронзові дзеркальця, фібули, пряжки, підвіски, залізний перстень з різьбленим каменем-печаткою, на якому зображене птаха на циліндричному п'єдесталі (можливо, орел на олтарі).

Велике значення в економіці поселення мав жвавий товарообмін, що сприяв збагаченню місцевої верхівки, яка вела торговельні операції з причорноморськими містами, в першу чергу з Ольвією, а також з Боспором. Купці з цих міст привозили, крім олії та вина, майстерно виготовлений столовий посуд, червонолакові і скляні флякони, різnobарвні пастові намиста, теракотові статуетки і навіть мармурову скульптуру.

У побуті заможної частини населення значне місце посідав імпортний посуд, серед якого переважала амфорна тара.

На поселенні знайдено уламки амфор IV—III ст. до н. е. Серед них зустрічаються амфори фасоського, тераклійського, сінопського і боспорського походження. Деякі амфорні ручки мають клейма Фасосу, Сінопи, Косу. Але основну масу становлять амфори I ст. до н. е.—I ст. н. е. з жолудеподібними ніжками, з широкою рельєфною обводкою над загостреним кінцем днища та двострільними або псевдодвострільними ручками (рис. 7, 2). Виготовлені вони з червоної або кремуватої глини з чорними цяточками.

Такі амфори відомі найбільше в Ольвії, але зустрічаються вони і в Неаполі скіфському, на Боспорі, на Таманському півострові і на Дону.

Крім амфор, на поселенні знайдено досить велику кількість червоноглиняного і червонолакового найрізноманітніших форм посуду, іноді досить вишуканого виробу, який мав, найімовірніше, декоративне призначення. Тут ми знаходимо різноманітні червоноглиняні глечики і чашу з коричневим, червоним або жовтуваточервоним облицюванням, інколи з білим або буреватим розписом; буролакові і червонолакові блюда, тарілки і півсферичні чаші, циліндричні і конічні форми тонкостінні кружки, кубки, канфари, мініатюрні чашечки і бальзамарії (рис. 8, 1).

Серед цього посуду вирізняються дві групи різного походження: ольвійського (а почасти, можливо, і боспорського) і малоазійського. До останньої належать червонолакові пергамські кубки з білим і темним розписом, з парними ручками характерної форми; привертає увагу уламок ручки з рельєфними волютами, вкритої лаком жовтувато-оранжового кольору.

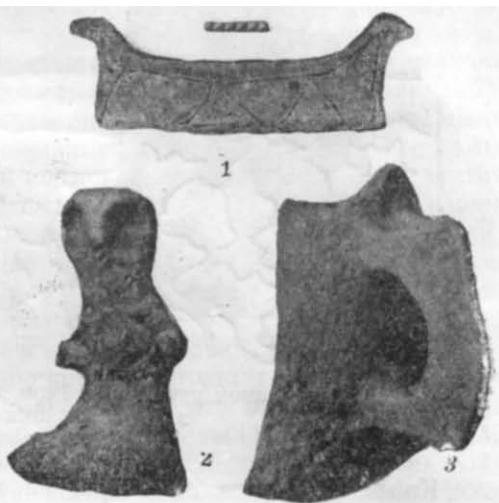

Рис. 6. Антропо- і зооморфні скульптурні зображення.

1 — глиняний «коник»; 2 — глиняна фігурка;
3 — ручка ліпного глека у вигляді тварини.

Дуже цікава знахідка невеликого уламка червонолакової чашечки італійського походження початку I ст. н. е. з рельєфним зображенням жіночих фігур на фоні архітектурної споруди із східчастим стилобатом і орнаментованим фризом; перед спорудою — довгі стеблини якихось водяних рослин.

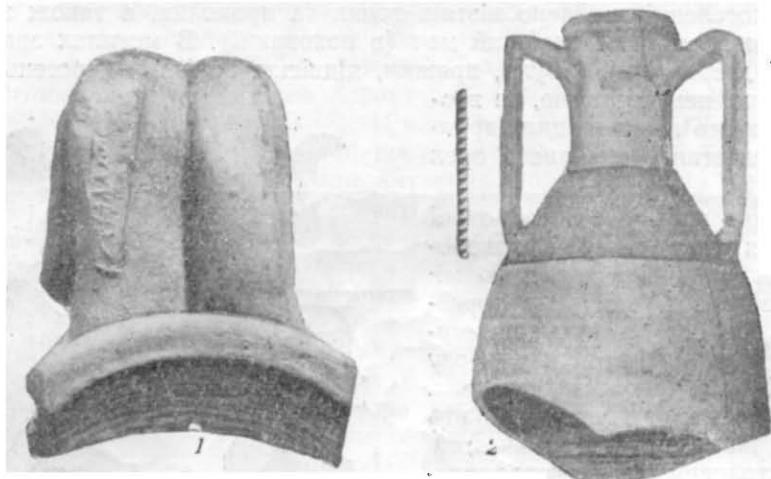

Рис. 7. Уламок ручки з клеймом (1) і верхня частина амфори з двоствольними ручками (2).

Крім побутового інвентаря, на поселенні знайдено дві теракотові статуетки. Одна з них, виготовлена з темносірої глини, грубуватої роботи, являє собою зображення хлопчика з гускою — сюжет, досить поширений на Боспорі в перші століття н. е. Однією рукою хлопчик схопив гуску за шию, другою — удержану її за дзьоба, якого гуска намагається визволити.

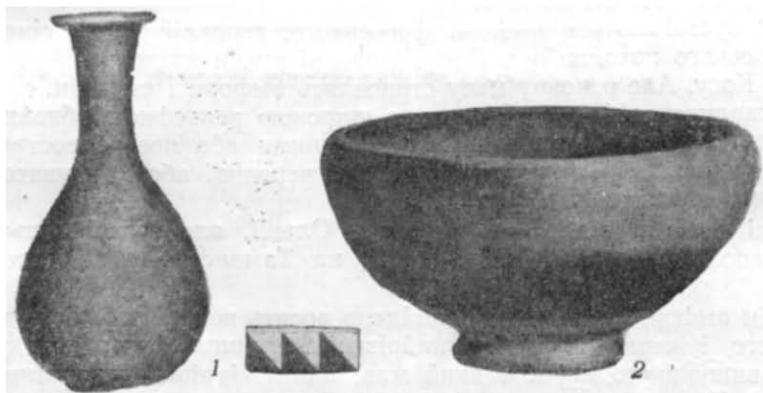

Рис. 8. Бальзамарій (1) і червонолакова чаша (2).

Нам відомо декілька варіантів цієї композиції в керченській колекції Державного Ермітажу. В двох композиціях хлопчика зображене в широкополому капелюсі, в одній — у вигляді Ерота з крилами. Аналогічна статуетка зберігалась також в Одеському музеї.

Друга статуетка зображає Ерота, він сидить боком на якійсь тварині і обома руками держить її за роги. Нижня частина голови тварини відбита, тому не можна з певністю сказати, на якій саме тварині сидить Ерот (можливо, на бики). Зображення Ерота на бики відомо на Боспорі

в поодиноких зразках. Бик зображується там в момент взльоту, з піднятими вгору ногами. Наша статуетка нагадує саме цю композицію.

Теракота, виготовлена з рожевої глини, досить гарної роботи. Добре передана оголена фігурка круглощокого Ерота з посмішкою на вустах. На його голові — тugo сплетений вінок; торс перехвачений скрученим у джгут шарфом, кінці якого зав'язані на спині у вузол. У Ерота були крила (сліди їх лишились на спині).

Обидві статуетки датуються римським часом.

В. І. Гошкевич згадує також про знахідку на поселенні скульптури ранньоелліністичного часу — мармурової голови чоловіка з вінком і густою бородою¹.

З виробів місцевого образотворчого мистецтва цікава невеличка глинняна фігурка сидячої жінки, досить примітивної роботи (рис. 6, 2). Її тулуб і окремі його частини трактовані дуже схематично і спрощено: непропорціонально велика голова виростає безпосередньо з безформного, наче стовбура, тулова. Замість рук в неї невеликі обрубки. Прямий довгий ніс зроблений одним защипом; на місці очей — великі круглі вм'ятини. Неглибока западина на маківці голови утворює враження якогось своєрідного головного убору — наче тіари. Фігурка зроблена з грубої глини, погано випалена. Знайдена вона в ямі, що знаходилась зовні жилого спорудження.

Деякі знахідки на поселенні мають культовий характер. До них належать так звані коники, курильниці і жертвовні посудини, а також орнаментована вимостка перед вогнищем, про яку ще буде мова далі.

«Коники» виявлені на поселенні в досить великий кількості, як цілі, так і в уламках. Знаходили їх звичайно біля вогнищ. Зроблені вони з грубої глини, з домішкою шамоту, погано обпалені, дуже важкі. Вони мають форму видовжених брусків, що закінчуються на протилежних кінцях голівками тварин (кінь, баран з закрученими рогами). Їх нижня частина плоска або має невелику западину. У поздовжньому перерізі вони мають форму видовженого овала.

Зрідка «коники» прикрашені на тулубі вічковим орнаментом або врізаною хвилястою лінією (рис. 6, 1).

Дуже цікава половина «коника» зображеннями мотивами на обох боках. Він відрізняється від загальної маси аналогічних виробів насамперед трактовкою самої фігури, якій майстер намагався надати форми круглої скульптури (рудименти ніг, опуклі очі).

На одному боці «коника» бачимо рельєфні чоловічі фігурки дуже примітивної форми: узвинившись за руки, вони немов виконують якийсь ритуальний танок. На другому боці — контурне зображення вершника, передане поглибленою лінією. В одній руці вершник немов щось тримає (?).

Можна думати, що описаний «коник» пов'язаний з культом великої богині-матері, який був поширеній серед скіфо-сарматського населення Північного Причорномор'я у перші століття н. е.

Подібні «коники» відомі також і в Середній Азії (городище Каунчи-тепа перших століть н. е., городище Талі-Барзу, поселення на р. Кзил-Сай)²; на Кавказі, в Румунії (серед дакійських пам'яток Пойяни)³ і в Болгарії.

На поселенні знайдено також численні курильниці, які можна поділити на чотири типи. Найбільш поширенна прямокутна в плані куриль-

¹ ИАК, в. 47, стор. 42.

² Г. В. Григорьев, Каунчи-тепа (раскопки 1935 г.), Ташкент, 1940, рис. 29; А. И. Тереножкин, Согда и Чач, КСИИМК, в. XXXIII, 1950, рис. VI, 5; А. И. Тереножкин, Памятники материальной культуры на Ташкентском канале, Изв. УЗФАН, 1940, № 9, рис. 18.

³ Studii și certețări de Istorie veche, I, 1951, рис. 18; 1952, рис. 14, 3, 4.

ниця (або жертовна посудина ?), розширені догори, на порожній в середині ніжці — аналогічні зразки відомі й на інших городищах нижнього Дніпра. Ця курильниця має рельєфні ребра на гранях, іноді виступи на верхніх кутах та жолобчастий або рельєфний орнамент на стінках. Така форма характерна для городищ нижнього Дніпра. Її знайдено також у Танаїсі (II—III ст. н. е.).

Другий тип — це циліндрична курильниця з рельєфними горизонтальними валиками (представлені уламком стінки).

Рис. 9. Глиняна курильниця з тамгоподібним знаком.

одночасне співіснування поряд з кам'яними спорудами — простих глиняних будівель, поряд з грубим ліпним посудом — витончених виробів античних майстрів; в той же час привертає увагу і своєрідна переробка античних форм.

Ця різноманітність культурних елементів зумовлена тією історичною обстановкою, яка склалася в останні століття до н. е. і перші століття н. е. в степових областях Північного Причорномор'я, де сходились, змішувались і розходились племена різного етнічного походження, носії різних культурних традицій.

В цей час із сходу насуваються сармати, на заході посилюється активізація гетських і кельтських племен. Цілком природно, що на нижньому Дніпрі, який був рубежем між ними і одночасно ніби проміжною ланкою між населенням Лісостепу і Степу та причорноморськими містами, з особливою яскравістю повинна була позначитися взаємодія різноманітних етнічних і культурних напрямів.

Наявність етнічних сарматських елементів на поселенні біля с. Золота Балка стверджується насамперед деякими особливостями синхронного поселення могильника. Вони знайшли свій вияв у формі могил, в похованальному ритуалі (грунтові прямокутно-овальні і підбійні могили; північна та південна орієнтація покійників тощо).

Поселення біля с. Золота Балка виникло, можливо, на місці якогось ранішого скіфського селища. Найраніші знахідки на ньому, як уже згадувалось, датуються кінцем IV—III ст. до н. е. Кам'яне будівництво і торгівля в цьому поселенні досягають найбільшого розквіту наприкінці I ст. до н. е. — в I ст. н. е., коли посилився попит на сільськогосподарську продукцію і солону рибу, що їх приморські міста постачали

Третій тип — це конічної форми чашечка з трикутними прорізами в стінках (знайдена в одному з поховань могильника).

Оригінальним зразком є курильниця (четвертий тип) у формі вазочки з яйцевидним корпусом на ніжці і воронкоподібним горлом з чотирма округлими віконцями в центральній частині корпусу і врізаним лінійним орнаментом з хвилястих ліній, ялинки і тамгоподібного знака на зразок літери «Ж» (рис. 9). Своєю формою вона нагадує курильницю з Неаполя скіфського, але відрізняється від останньої орнаментацією та світлим кольором глини.

Біля одного вогнища на поселенні виявлено прямокутну глиняну вимостку із закругленими кутами, прикрашену жолобчастим орнаментом з потрійних ліній, що утворюють хрест і чотири овали на кутах.

Весь описаний матеріал і наведені паралелі яскраво свідчать про своєрідне поєднання в культурі мешканців поселення різноманітних елементів. Ми спостерігаємо тут

римській армії, яка вела воєнні операції з Понтійським царством і Парфією.

Поселення припиняє своє існування десь у II—III ст. н. е. внаслідок ворожої навали, можливо готів. Сліди руйнувань і пожеж спостерігаються на ньому в ряді місць. Це — кам'яні завали, перепалена стінна обмазка, що поховала під собою цілі посудини, нагромадження інопелу й вугілля, уламків покоробленого та деформованого посуду.

За характером свого будівництва, розвитком виробничої діяльності, жвавим товарообміном з причорноморськими містами, наявністю імпортних художніх виробів Золотобалківське поселення можна характеризувати як поселення міського типу, як один з таких міських пунктів, поява яких на берегах Дніпра відмітила римські географи.

Проте вирішити зараз, з яким саме із згаданих на Дніпрі римськими географами міських пунктів (Азагарій, Амадока) треба ототожнити відкрите поселення, поки ще — без вивчення решти городищ нижнього Дніпра — у нас немає достатніх підстав.

Археологічні дослідження, проведенні біля с. Золота Балка, мають важливe значення не тільки для історії описаного поселення, що входило у загальну систему укріплених поселень на нижньому Дніпру. Дослідження ці дають цікавий матеріал і для характеристики економіки і культури населення степових областей Північного Причорномор'я, а також для характеристики взаємовідносин жителів поселення з місцевим оточенням і причорноморськими містами на рубежі н. е. Воїни проливають також світло і на історію мешканців нижнього Дніпра у давнішу історичну епоху — в період ранньої та пізньої бронзи.

Дальші розкопки городищ нижнього Дніпра та порівняльне вивчення городищеських могильників дадуть матеріал і для відкриття етнічного складу їх населення.

М. И. ВЯЗЬМИТИНА

ПОСЕЛЕНИЕ У с. ЗОЛОТАЯ БАЛКА

Резюме

Поселение у с. Золотая Балка, Ново-Воронцовского района, Херсонской области, расположено на прибрежной террасе правого берега Днепра и частично по склону плато. Раскопки, производившиеся здесь в 1951—1955 гг. в северной, южной и центральной частях поселения, были доведены в прибрежной полосе центральной части до подстилающих культурный слой известняков. Это дало возможность установить последовательность культурных наслойений и историю заселения. В нижнем горизонте открыт большой могильник эпохи бронзы, а над ним — остатки скифо-сарматского времени, характеризующие два этапа застройки поселения. Поселение вс滋никло, по-видимому, на месте скифского селища.

Наибольшего расцвета жизнь на нем достигла в конце I в. до н. э. — в I в. н. э., когда большое развитие здесь получают каменное строительство и торговые отношения с причерноморскими городами, в частности с Ольвией.

Основная масса каменных, глиняных и смешанного типа сооружений раскрыта в верхнем горизонте культурного слоя. Лучше всего сохранился строительный комплекс в центральной части поселения, позволяющий сделать ряд выводов относительно планировки поселения, приемов кладки и конструктивных особенностей сооружений. Сооружения эти состоят из целого ряда помещений жилого и хозяйственного характера, объединенных обычно одной общей стеной и расположенных

вокруг большого внутреннего двора. В состав комплексов входят также очаги, различного назначения ямы и каменные загородки. Последние являются особенностью всех вообще городищ нижнего Днепра, а также известны на Боспоре. На юге и на севере южной, большей части поселения обнаружены остатки каменных оборонительных стен, воздвигнутых в I в. н. э.

Основными отраслями хозяйства жителей поселения были земледелие и скотоводство. Наряду с простыми зернотерками здесь применяли каменные жернова. Дополнительными промыслами его обитателей были рыболовство и охота. На поселении найдены остатки производства, орудия труда и различные ремесленные изделия, а также памятники изобразительного искусства и предметы культа.

В культуре обитателей поселения наблюдается взаимодействие разнообразных элементов, свидетельствующее о постоянном стыке на территории Нижнего Поднепровья носителей различных хозяйственных укладов и культурных направлений и об этнически смешанном характере его населения.

На поселении была широко распространена выделка лепной посуды, в формах и орнаментации которой, наряду с позднескифскими чертами, наблюдается ряд заимствований из сарматской, гето-дакийской и античной культур.

Значительное место в быту населения получила импортная посуда, в первую очередь амфорная тара, среди которой встречаются и обломки (некоторые из них с клеймами) фасосских, гераклейских, синопских, боспорских амфор IV—III вв. до н. э., а также косских амфор. Преобладают амфоры косского типа I в. до н. э.—I в. н. э. Среди обломков краснолаковой посуды нередки образцы малоазийского происхождения; найден один обломок итальянской работы начала I в. н. э.

Оригинальной особенностью культуры обитателей поселения является наличие так называемых коньков (уникален обломок с фигурыми изображениями), своеобразной формы курильниц, терракотовых статуэток, примитивной женской глиняной фигурки местной работы.

По характеру каменного строительства, оживленному товарообмену с причерноморскими городами, разнообразию импортного инвентаря и предметов изобразительного искусства поселение у с. Золотая Балка можно считать поселением городского типа. Входя составной частью в общую систему укрепленных поселений на нижнем Днепре, оно играло большую роль в экономике местного населения и его взаимосвязях со степными областями и причерноморскими городами.

Поселение прекратило существование приблизительно во II—III вв. н. э. в результате вражеских нашествий. На нем обнаружены следы позднейшего обитания.

В. К. ГОНЧАРОВ, Є. В. МАХНО

МОГИЛЬНИК ЧЕРНЯХІВСЬКОГО ТИПУ БІЛЯ ПЕРЕЯСЛАВА-ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Переяслав-Хмельницький могильник черняхівського типу розташований на рівному плато правого берега р. Трубіж на відстані 1,5 км на північний захід від м. Переяслав-Хмельницький, на землях радгоспу «Переяслав» (вдовж західного боку Старокиївського шляху, на південь від присілкової дороги з радгоспу в хут. Борисівку, проти воріт радгоспу). На відстані 800 м на північ від могильника знаходиться річище літописної річки Альти.

Могильник виявлений під час копання кагатів у 1951 р. В 1952 і 1954 рр. на ньому провадилися розкопки експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. К. Гончарова, під час яких розкрито загальну площа 1307 м^2 і виявлено 40 поховань та 2 кенотафи. Серед поховань були трупоспалення і трупопокладення¹. Понад половину всіх поховань становлять трупоспалення (21 поховання, або 52,5%).

Ці поховання характерні надзвичайною одноманітністю; вони залягали на глибині 0,25—0,40 м (через це контури ям не можна було простежити) і являли собою невеличку купику дрібних кальцинованих кісток, серед яких траплялися дрібні шлаковані уламки посуду. Лише в одному з поховань (№ 4, розкопки 1954 р.) знайдено кілька шлакованих уламків від великої миски з відігнутим краєм, біконічним бочком на кільцевій ніжці, два глиняні пряслиця (одне з них біконічне, друге — бочковидне, прикрашене джгутовидним рельєфним орнаментом) і дві скляні намистини синюватого та зеленкуватого кольору. Недалеко від іншого поховання (№ 5, розкопки 1954 р.) знайдено сплавлений уламок бронзової арбалетної фібули, який, можливо, належить до даного поховання.

За два роки розкопок не виявлено жодного трупоспалення, кістки якого були б складені в посудину. В поховальну ямку клали лише якусь частину кальцинованих кісток і окремі шлаковані уламки посудин, які, очевидно, були біля покійника перед спаленням і обпалювалися на вогнищі разом з ним. В деяких випадках на вогнище клали, мабуть, і жертвових тварин, окремі перегорілі кісточки яких траплялися при розкопках 1952 р.

Трохи менше половини поховань становлять трупопокладення (19 поховань, або 47,5%).

¹ В 1952 р. розкрито площа 700 м^2 і виявлено 22 поховання — 6 трупопокладень і 16 трупоспалень. До складу експедиції, крім В. К. Гончарова, входили наукові співробітники Переяслав-Хмельницького музею М. І. Сікорський, Є. С. Нестеровська і фотограф П. Т. Шепель. В 1954 р. розкрито площа 607 м^2 , виявлено 18 поховань — 13 трупопокладень, 5 трупоспалень — і 2 кенотафи. До складу експедиції входили наукові співробітники Є. В. Махно, Н. І. Шендрик і фотограф П. Т. Шепель.

На відміну від одноманітних трупоспалень труповокладення відзначалися різноманітністю. Їх виявляли на різній глибині в різної форми ямах, з різною орієнтацією та різним положенням кістяка.

Як розподіляються поховання за глибиною залягання, видно з табл. 1.

Таблиця 1

Глибина поховань (в м)	Кількість поховань	Кількість поховань в процентах до загального числа	№ поховань та рік розкопок
0,5—0,6	4	21	10, 11, 19, 20 (1954)
1—1,2—1,3	11	58	1, 3, 6 (1952), 1, 2, 6, 7, 14, 16 17, 18 (1954)
1,5—1,6	3	16	2, 4 (1952), 8 (1954)
3,5	1	5	5 (1952)

Таким чином, на глибині 1—1,20—1,30 м залягало більше половини виявлених поховань, мілкіше цього залягало близько однієї чверті поховань, трохи глибше залягало майже стільки же і значно глибше залягало лише одне поховання.

Форма чотирьох мілких поховальних ям, викопаних в темному ґрунті, не простежувалась. Можна думати, що стіни у них були вертикалальні, прямовисні. Крім того, такі самі стіни були у ям п'яти глибших поховань. Шість поховань мали широкі ями з заглибленою середньою частиною, що утворювала дві поздовжні приступки, причому покійник знаходився в заглиблений частині. Ями чотирьох поховань мали поздовжню приступку з одного боку, і покійник знаходився у заглиблений частині. Дві з цих ям, очевидно, мали боковий підбій (табл. 2).

Таблиця 2

Форма поховальних ям	Кількість поховань	Кількість поховань в процентах до загального числа	№ поховань та рік розкопок
Мілка, прямовисна . . .	4	21,5	10, 11, 19, 20 (1954)
Прямовисна	5	26	1, 3, 6 (1952), 1, 17 (1954)
Із заглибленою серединою .	6	31	2, 4, 5 (1952), 6, 18, 17 (1954)
З боковою приступкою .	4	21,5	2, 7, 14, 18 (1954)
З них з підбоем	2	10,75	14, 18, (1954)

Таким чином, можна вважати, що більшість ям формою наближається до прямокутника і має прямовисні стінки. У значній кількості поховальних ям центральна частина заглиблена і, нарешті, є деяка частина ям з поздовжньою приступкою з одного боку, серед яких трапляються ями з боковим підбоем.

Розподіл поховань за орієнтацією покійників можна бачити на табл. 3.

Таблиця 3

Орієнтація поховань	Кількість поховань	Кількість поховань в процентах до загального числа	№ поховань та рік розкопок
Північна	8	42	2, 4, 5, 6 (1952), 1, 2, 16, 18 (1954)
Північно-західна	5	26,5	1, 3 (1952), 10, 14, 19 (1954)
Західна	5	26,5	6, 7, 8, 11, 17 (1954)
Південна	1	5	20 (1954)

Отже, могильнику властиві в більшій мірі північна, в меншій — західна і північно-західна орієнтація кістяків.

За два роки розкопок виявлено лімфітичні три скелети, всі кістки яких лежали в анатомічному порядку¹.

В шести похованнях в анатомічному порядку лежали тазові кістки, кістки ніг та частина кісток однієї руки — правої або лівої². В трьох похованнях на місці лежали лише кістки ніг нижче колін, деякі інші кістки були складені на дві купки, на одній — довгі кістки рук і ніг, на другій — ребра та хребці, а решта — розкидана по ямі або навіть відсутня³.

В п'яти похованнях кістки частково в безладді лежали в ямі, частково були відсутні⁴.

У восьми похованнях з порушенням кістяком були відсутні також черепи (серед них були поховання з цілком або частково порушеним кістяком)⁵.

Отже, кістяки майже всіх трупокладень Переяслав-Хмельницького могильника виявлені в порушеному стані з частково або цілком розкиданими кістками, але ні в одному з цих поховань не виявлено будь-яких доказів пограбування покійників. Те, що в багатьох випадках, як це буде видно з опису, кістки рук та ніг лежали на одній купці, кістки хребта, ребра та лопатки — на іншій, те, що на місці відсутніх кісток грудної клітки зустрічалась іноді посудина, вказує на ритуальне порушення цілості покійників, що відбувалось, очевидно, після того, як тіло їх уже зотліло.

Будь-якої закономірності у формі і глибині ям, а також в орієнтації і положенні кістяка простежити не вдалося. Серед поховань з північною орієнтацією були поховання у майже прямокутній ямі з прямовисними стінами, глибиною 1,2—1,3 м⁶, в широкій ямі з заглибленою центральною частиною, глибиною 1,5—1,6 м⁷, та в ямі з боковою приступкою⁸.

Серед поховань з північно-західною орієнтацією були поховання, виявлені на глибині 0,6 м від сучасної поверхні⁹, поховання в ямі з прямовисними стінами, глибиною 1,2—1,3 м¹⁰, і в ямі з боковою приступкою, очевидно з підбоем¹¹.

Серед поховань із західною орієнтацією були дитяче в мілкій ямі¹², поховання в ямі з заглибленою центральною частиною¹³ і, нарешті, поховання в ямі з боковою приступкою без підбою¹⁴.

Крім того, одне поховання (№ 20, 1954) мало, здається, південну орієнтацію.

Поховання з північною орієнтацією

а) Поховання в ямах з прямовисними стінами

Таких поховань виявлено три.

Поховання № 1 (1954) було майже цілком зруйноване кататом. На місці знайдено лише череп, що лежав на правому виску тім'ям на північ.

¹ Поховання № 10, 19 і 20 (дитяче) з розкопок 1954 р., що становить 16%. Два поховання (№ 1 — 1952 р. і № 1 — 1954 р.) зруйновані кататом в такій мірі, що дають змогу судити тільки про форму і орієнтацію ями, але не про положення кістяків.

² Поховання № 3, 4, 5, 6 (1952), № 2, 18 (1954), що становить 31%.

³ Поховання № 6, 7, 8 (1954), або 16%.

⁴ Поховання № 3 (1952), № 11, 14, 16, 18 (1954), що становить 26,5%.

⁵ Поховання № 2, 4, 5 (1952), № 2, 6, 7, 16, 18 (1954).

⁶ Три поховання — № 6 (1952), № 1, 16 (1954).

⁷ Три поховання — № 2, 4, 5 (1952).

⁸ Два поховання — № 2, 18 (1954).

⁹ Два поховання — № 10, 19 (1954).

¹⁰ Два поховання — № 1, 3 (1952).

¹¹ Одне поховання — № 14 (1954).

¹² Одне поховання — № 11 (1954).

¹³ Три поховання — № 6, 7, 8 (1954).

¹⁴ Одне поховання — № 7 (1954).

Поховання № 16 (1954) виявлено в прямокутній ямі з прямовисними стінами, довжиною 2,2, ширину 0,8—0,9, глибиною 1,2 м, частково поруйнованій кагатом у верхній північно-західній частині. На дні ями в анатомічному порядку лежали кістки лівої ноги та правої нижче колін, а також кістки лівої руки вище ліктя. Решта кісток була розкидана по ямі. На місці грудної клітки на купі лежали потрощенні

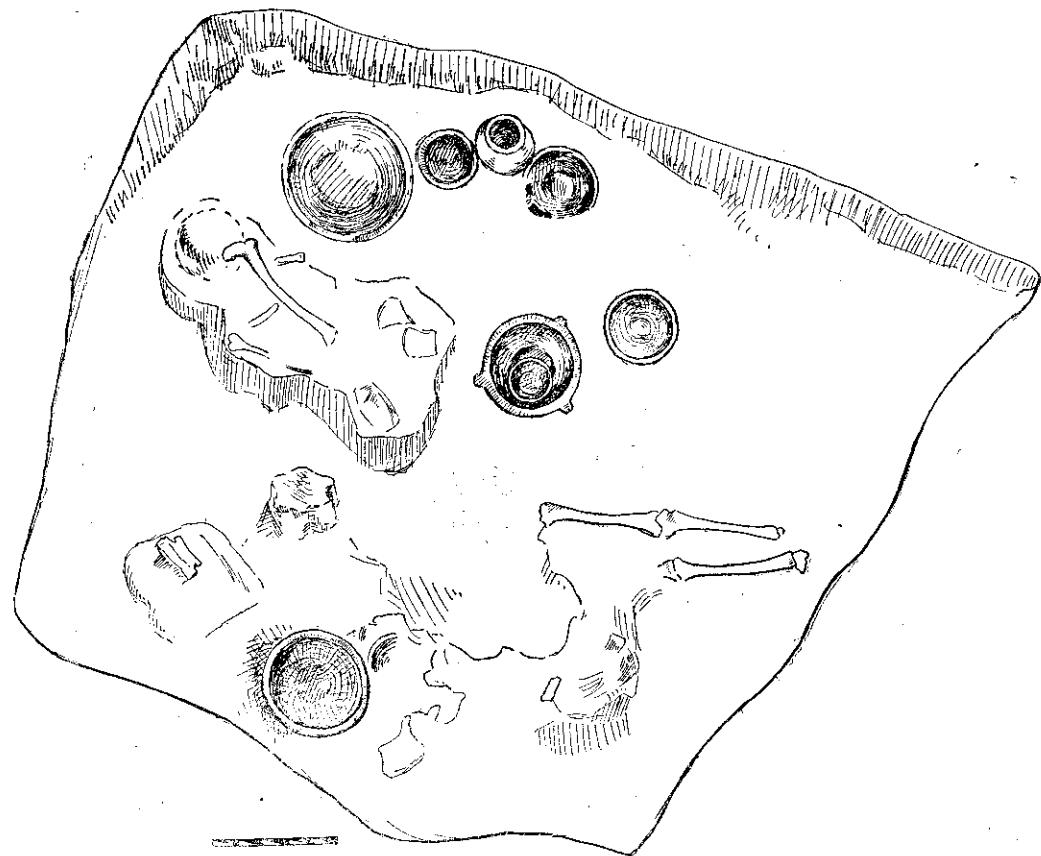

Рис. 1. Поховання № 2 (1952). Вигляд з південного заходу.

ребра, лопатки, ключиці тощо. Положення рук і ніг дозволяє думати, що спочатку покійник лежав на спині, з прямыми ногами, витягнутими вздовж тіла руками, головою на північ. В засипу ями та навколо неї знайдено 8 уламків від лощених мисок, один з них шлакований.

Поховання № 6 (1952) виявлено в майже прямокутній ямі з прямовисними стінами, глибиною 1,3 м. Від кістяка збереглись лише кістки ніг, поверх яких лежав череп. Решта кісток була відсутня. Біля черепа стояли два кружальні горщики. Обидва вони мали шорстку поверхню сірого кольору. Тісто має домішку крупнозернистого піску. Один горщик стрункий, з ледве опуклим бочком. Вінця у нього злегка відігнуті, дно плоске. Висота горщика 20,5, діаметр вінець 13,6, дно 10,5 см. Другий горщик — опуклобокий з відігнутими вінцями на підставковій плитці. Висота його 16,5, діаметр вінець 10,5, дна 6 см.

б) Поховання в ямах з заглибленою центральною частиною

Таких поховань з північною орієнтацією виявлено три. Вони виявилися найбагатшими.

Поховання № 2 (1952) (рис. 1). Пляма похоронної ями простежувалась з глибини 1 м в перехідному щарі від гумусу до лесу,

у вигляді овала розміром 2,4 (північ—південь) \times 2 (схід—захід) м. По мірі заглиблення до дна яма поступово звужувалась, набуваючи чотирикутної форми. На глибині 1,3 м вона досягла розміру 2,2 \times 1,8 м. Центральна частина ями була заглиблена, завдяки чому утворилося дві поздовжні бокові площацки шириною 0,2 і висотою 0,2 м, де стояв ритуальний посуд. Центральна частина ями мала глибину 1,5 м від сучасної поверхні і ширину 0,9 м. На дні ями в анатомічному порядку лежали права гомілка з фалангю і ліве стегно. За 0,5 м на північний схід від них в безладді залягала друга група кісток від цього самого кістяка: ліва гомілка, права плечова і права променева кістки та верхня частина черепа. Інвентар, що супроводив поховання, склався з 9 посудин, що стояли на площацках: 6 на лівій площацці і 3 — на правій. Три посудини з правого боку стояли в один ряд вздовж кістяка. 5 посудин лівої площацки поставлені півколом щільно одна біля одної. В центрі півкола була тривуха ваза, всередині якої містився гранчастий кубок. Посуд півкола стояв в такій послідовності: ближче до голови покійника стояла велика і широка сіроглинняна миска з реберчастою профіліровкою корпусу і добре вилощеною зовнішньою поверхнею. Шийка від корпусу відділена вузьким рельєфним кружком, під яким нанесено пролощений орнамент з густо поставленими під кутом косих ліній. Дно миски плоске, а вінця закруглені і трохи відігнуті назовні. Висота миски 11,3, діаметр вінець 25,4, бочка 27,1, дна 7 см (табл. I, 5).

Далі стояв невеликий сіроглинняний горщик із закопченою зовнішньою поверхнею (табл. I, 6), виготовлений, як і весь інший посуд, на крузі, але не так старанно, як миска. Глина не відмучена. Корпус горщика сильно розширений в центрі, шийка вузька і поступово переходить в закруглені вінця, відігнуті назовні. Денце вузьке, має гладеньку підставкову плитку. Висота горщика 14, діаметр вінець 12,4, дна 6,3 см. Поруч з горщиком стояв ще один горщик меншого розміру (табл. I, 16), поверхня якого теж була закопчена. Він був трохи вищий, з майже прямою шийкою, що поступово переходить в закруглені вінця, має розширений у верхній частині корпус, який плавно звужується до плоского і вузького дна без підставкової плитки. Висота цього горщика 12,8, діаметр вінець 9, дна 4,7 см. Поруч стояла велика сіроглинняна миска з добре вилощеною зовнішньою поверхнею і розширеним під шийкою корпусом, який приблизно на середині висоти різко звужується до дна (табл. I, 8). Вінця посудини косо зрізані всередину. Денце має невисоку кільцеву ніжку. Висота миски 8, діаметр вінець 17,1, дна 6,9 см. Крайньюю в цій групі була дуже маленька і мілка мисочка світлосірого кольору, теж з вилощеною зовнішньою поверхнею (табл. I, 7). Корпус її має різкий злам під шийкою, вінця косо зрізані назовні. Денце має кільцеву ніжку. Висота цієї мисочки 4,5, діаметр вінець 14,8, дна 6,9 см.

Особливої уваги заслуговує тривуха ваза (табл. I, 2). Це досить витонченої форми посудина світлосірого кольору з вилощеною зовнішньою поверхнею і реберчастою профіліровкою корпусу. Вушка у посудини прикріплена до країв вінця і до місця зламу корпусу. Посудина розчленована вушками на три рівні частини, вкриті пролощеним візерунком з густою косої сітки, ялинки і вертикальних широких смуг. Вінця у посудини плоскі з виступом назовні і всередину. Дно має кільцеву ніжку. Висота вази 10,4, діаметр вінець 20,4, дна 8,2 см.

Скляний кубок (табл. II, 16), що містився всередині цієї вази, має форму чаши з кільцевою ніжкою і відігнутими назовні вузькими вінцями. Корпус кубка трохи розширений від денця до вінця, має реберчасту профіліровку. Скло кубка прозоре, зеленкуватого кольору. Зовнішня поверхня патенізована, вкрита хвилястим фарбованим орнаментом, який складається з білих і коричневих смуг, що, чергуючись між собою,

охоплюють навколо посудину. Висота кубка 7, діаметр вінець 9,4, денця 8, кільцевої ніжки 3,9, товщина стінок 0,3 см.

Праворуч покійника стояло три миски: велика — посередині і менші — по краях.

Велика миска (табл. I, 3) зроблена у формі чаші з відігнутими назовні закругленими вінцями і плавно відігнутим до денця корпусом. Нижня поверхня посудини добре вилощена. Дно має кільцеву ніжку. Висота миски 7,1, діаметр вінець 20, дна 9 см.

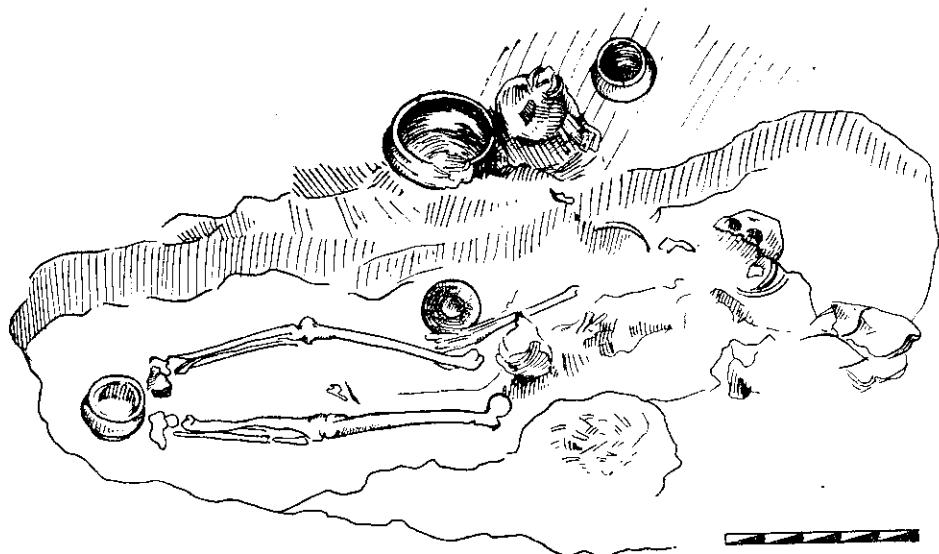

Рис. 2. Поховання № 4 (1952). Вигляд з південного сходу.

Друга миска (табл. I, 4) також сіроглиняна, лощена, має високу шийку, вінця відігнуті назовні, стінки плавно зігнуті, на денці є невелика кільцева ніжка, висота цієї миски 5,8, діаметр вінець 18,4, дна 6,1 см.

Третя миска була розтрощена і реставрувати її не вдалося.

При похованні був виявлений також кістяний гребінець, зроблений з п'яти окремих добре припасованих одна до одної пластин, скріплених залізними цвяхами з допомогою масивної жолобчастої спинки. Гребінь залягав на нижній площині поховальної ями, поблизу голови покійника.

Поховання № 4 (1952) виявилось на рівні материкового лесу (рис. 2). Яма, орієнтована на північ—південь, спочатку мала овальну форму ($2,2 \times 1,6$ м), але нижче вона набула чотирикутної форми ($2,2 \times 1,9$ м) із заглибленою центральною частиною і двома площинами висотою 0,2 м, де був розміщений ритуальний інвентар. Дно ями знаходилось на глибині 1,5 м від сучасної поверхні. На дні ями виявлено рештки кістяка. В анатомічному порядку лежали частина черепа, декілька поясних хребців, кістки правої руки, частина таза і кістки ніг, які свідчать, що покійник був покладений у витягненому положенні на спині, головою на північ.

При похованні було 7 керамічних посудин. Біля верхньої частини правої стегнової кістки лежала перевернута догори дном невелика, але глибока мисочка чорного кольору з гладкою лощеною зовнішньою поверхнею (табл. I, 12). Мисочка має опуклі боки з різким злом посередині. Вінця в ней плавно відігнуті назовні, дно має низеньку кільцеву ніжку. Висота мисочки 7, діаметр вінець 13,5, дна 6 см. В ногах небіж-

чика на дні могили стояв ще один невеликий горщик з широким отвором і вузьким дном (табл. I, 13). Стінки горщика рівномірно опуклі і мають сліди закопченості. Під шийкою нанесено орнамент з трьох прокреслених вузьких смуг. Шийка у горщика низька, вінця плавно відігнуті назовні, денце має кільцеву ніжку. Висота горщика 10,7, діаметр вінець 11,3, дна 5,5 см.

На одній з площацок стояли 4 посудини, поставлені в один ряд по довжині поховальної ями. З них особливо цікавий сіроглинняний глек з лощеною зовнішньою поверхнею, що стояв у центрі цієї групи (табл. I, 10). Це досить висока посудина з великою реберчастою ручкою, прикріпленаю на вінцях і на зламі стінки в найширшій частині посудини. Шийка глека досить висока, має ступінчасте поширення у верхній частині, дно на високій кільцевій ніжці. Висота глека 26, діаметр найширшої частини 19, шийки 10,5, дна 8,2 см.

Поруч з глеком стояв високий сіроглинняний горщик з розширеним у верхній частині корпусом без лощиння і орнаменту (табл. I, 14). Вінця в нього відігнуті назовні, денце має кільцеву ніжку. Висота горщика 14,7, діаметр вінець 12, дна 6,7 см. З другого боку знаходилась тонкостінна світлосіра з добре лощеною поверхнею чаша (табл. I, 9). У верхній частині стінки її мають увігнуту профіліровку, денце — на кільцевій ніжці. Висота чаші 7,6, діаметр вінець 11,8, дна 6,2 см.

Поруч стояла велика сіроглинняна миска із ступінчастою профіліровкою корпусу (табл. I, 11). Зовнішня поверхня її вилощена. Денце має підставкову плитку, трохи ввігнуту всередину. Висота миски 6,4, діаметр вінець 18,2, дна 6,7 см.

На ліву площацку була поставлена тільки одна посудина — велика і глибока миска світлосірого кольору (табл. I, 15). Вінця відігнуті назовні, дно має кільцеву ніжку. Висота миски 11,5, діаметр вінець 24,4, дна 11,3 см. Тут же біля миски лежала купка баранячих кісток.

З залізного інвентаря знайдено кістяний гребінець, зроблений з трьох окремих пластин, скріплених цвяхами з допомогою дугоподібної спинки, що складалася з двох щитків (табл. II, 17). Між колінами кістяка було знайдено бронзову голку з довгастим вушком, а біля лівої стегнової кістки — глиняне біконічне пряслице (табл. II, 19).

В засипці поблизу черепа знайдено восьмигранну сердолікову намистину, а на глибині 1,1 м — велику скляну намистину, інкрустовану виїмчастою емаллю світложовтого, червоного і білого кольору (табл. II, 14). Поблизу намистини у засипці поховальної ями було знайдено шийку скляної посудини (бальзамарія) (табл. II, 15), виробленої із скла білого, червоного і блакитного кольору, що чергувались між собою у вигляді зигзагів.

Поховання № 5 (1952) відрізнялось від попередніх будовою поховальної ями і складом супровідного інвентаря. Пляма поховальної ями почала простежуватись на рівні материкового лесу на глибині 1 м. З глибини 1,6 м пляма набула чотирикутної форми, зменшуючись у розмірі. Поховання було виявлено на глибині 3,6 м. Кістяк лежав у вузькій ямі розміром 2,2 × 0,9 м. З півночі і заходу над ямою зроблено площацки, що підвищувалися над дном на 0,3 м і мали ширину: західна — 0,4, північна — 0,55 м. На дні ями в анатомічному порядку лежали частина грудної клітки з хребцями, права плечова кістка, фаланги лівої руки і кістки ніг, які свідчать, що кістяк був орієнтований на північ.

Поховання супроводилось п'ятьма кружальними посудинами, що відрізнялися витонченістю форм і старанністю виробки.

На північній площаці над місцем залягання черепа стояла велика тривуха ваза, всередині якої містилась скляна чаша. Ваза має темносірий колір, зовнішня поверхня її лощена і оздоблена пролощеним світлим орнаментом (табл. II, 2). Корпус вази розчленований на три горизонтальні частини. У верхній частині вінця злегка розхилені і поступово

переходять в коротку шийку, яка чітким перехватом відокремлюється від широкої центральної частини, що має форму ввігнутої смуги. Нижня частина поступово звужується до дна на кільцевій ніжці. Верхній і нижній перехвати з'єднані трьома широкими плоскими ручками. Орнамент розташований на шийці і пояску. На шийці він має вигляд густої косої сітки, а на пояску — зигзагів, розташованих вертикально із значним інтервалом. Висота вази 19,4, шийки 4,6, діаметр вінець 27, діаметр посудини в найширишій частині 31,8, ширина орнаментального пояска 6,7, діаметр шийки 20,7, дна 14,8 см.

В ногах покійника стояла миска (табл. II, 6), наповнена кістками барана і двох курей. Значна кількість кісток лежала тут же біля миски і на дні поховальної ями. Миска має лощену поверхню чорного кольору. Стінки прямолінійно розходяться від дна і, різко зламуючись, переходять в плічка і вінця з горизонтальною площинкою, що виступає назовні. Дно миски, трохи ввігнуте всередину, має замість кільцевої ніжки невеличкий вузький виступ. Висота миски 6,5, діаметр вінець 22,5, дна 6,2 см.

Тут же в ногах покійника, біля миски з кістками, стояв перевернутий догори дном кружальний кубок світло-сірого кольору (табл. II, 7). Стінки кубка тонкі, вертикальні, у верхній частині трохи відігнуті назовні. Дно широке, має масивну кільцеву ніжку. Висота кубка 7, діаметр отвору 8, дна 3,7 см.

На правій боковій площині виявлено одну цілу миску (табл. II, 8) та кілька фрагментів від іншої посудини. Миска має сіру лощену поверхню. Шийка в неї плавно зігнута і закінчується закругленими вінцями. Стінки миски після різкого зламу під шийкою плавно спускаються до дна, яке має кільцеву ніжку, трохи ввігнуто всередину. Висота миски 8,3, діаметр вінець 23, дна 7 см. З фрагментів іншої посудини видно, що це була також миска, подібна до описаної.

Скляна посудина (табл. II, 10), що містилась всередині вази, являє собою невелику півсферичної форми чашу з вдавленим і зашліфованим орнаментом у вигляді крупних кружечків, якими заповнено увесь корпуш посудини. Скло чаші, сильно пошкоджене корозією, має матовий колір. У верхній частині скло викришилось, через що уявити форму вінець неможливо. Висота чаші в збереженій частині 8,2, діаметр у верхній, найширишій частині 12,5 см.

Крім посуду, при похованні № 5 був і інший інвентар. На північній площині біля тривухої вази лежав великий кістяний гребінь, зроблений з шести окремих пластин, з'єднаних дугоподібною спинкою, що складалась з двох лицьових і двох внутрішніх пластин, скріплених бронзовими цвяшками (табл. II, 13).

Біля коліна правої ноги лежала бронзова арабалетна фібула з підігнутою ніжкою. За формою і характером пружини вона може бути датована ІІ—ІІІ ст. н. е. На грудях кістяка лежав янтарний півсферичний гудзик. В ногах покійника було виявлено залізний листовидний наконечник стріли (табл. II, 5), і залізну шпору (табл. II, 9), а в засипці нижнього горизонту ями було знайдено залізний ніж із залишками дерев'яної ручки та бронзову пружину від іншої фібули. Біля верхньої частини лівої стегнової кістки було знайдено незначні залишки золотої парчі, очевидно від якогось багатого одягу. Найцікавішою знахідкою були виявлені на західній площині, напроти того місця, де мав лежати череп, 11 білих ГІІ чорних скляніх гральних шашок, зроблених у вигляді плоских знизу і опуклих зверху кружечків (табл. II, 1). Шашки, очевидно, містились у дерев'яній шкатулці, від якої збереглися незначні залишки затлілого дерева, дві бронзові скобки (табл. II, 12), що скріплювали стінки, та мініатюрна срібна дужка (табл. II, 4) для закриття шкатулки.

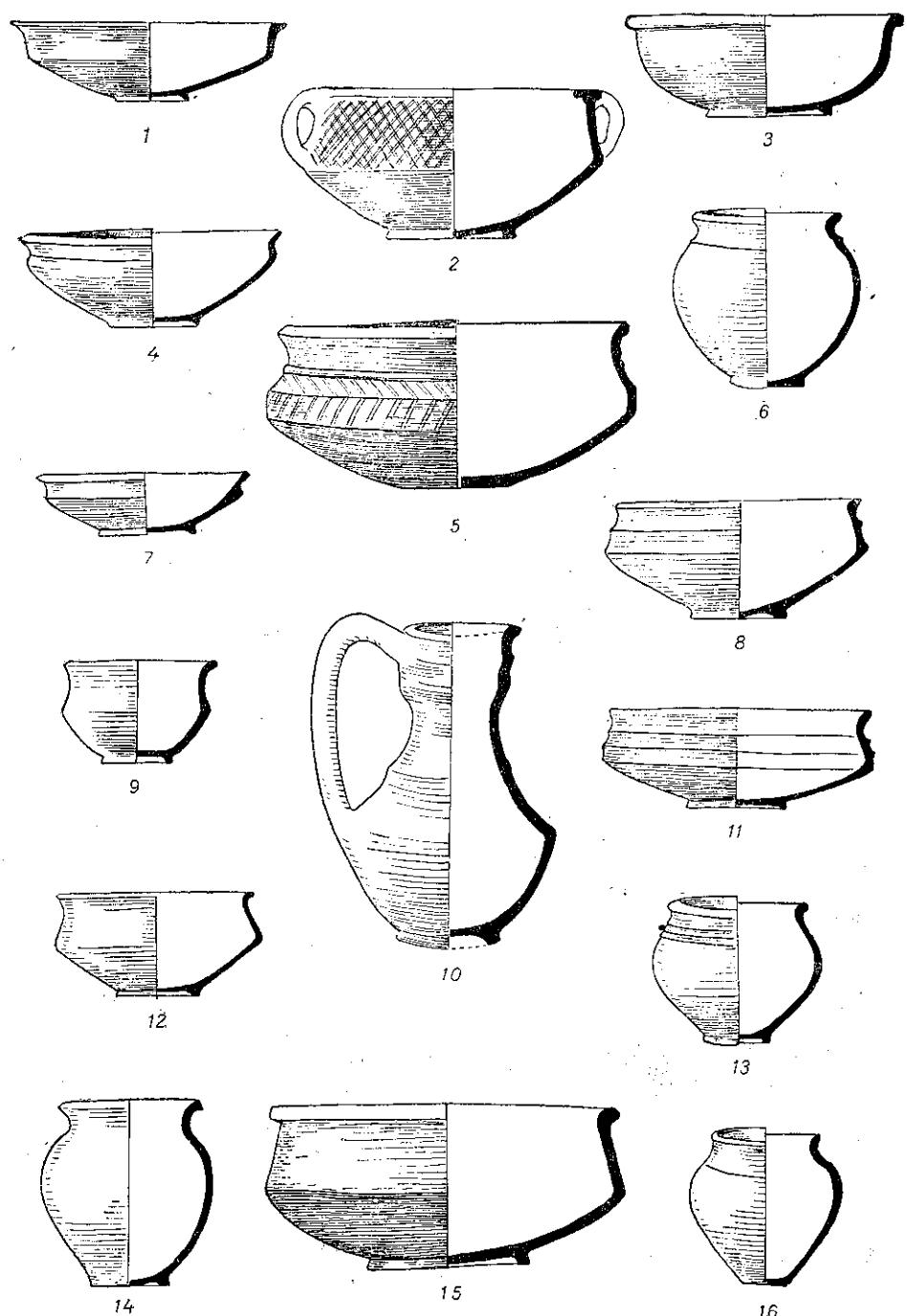

Табл. I. Матеріали з поховань, досліджених у 1952 р.

1 — поховання № 1; 2—8, 16 — поховання № 2; 9—15 — поховання № 4.

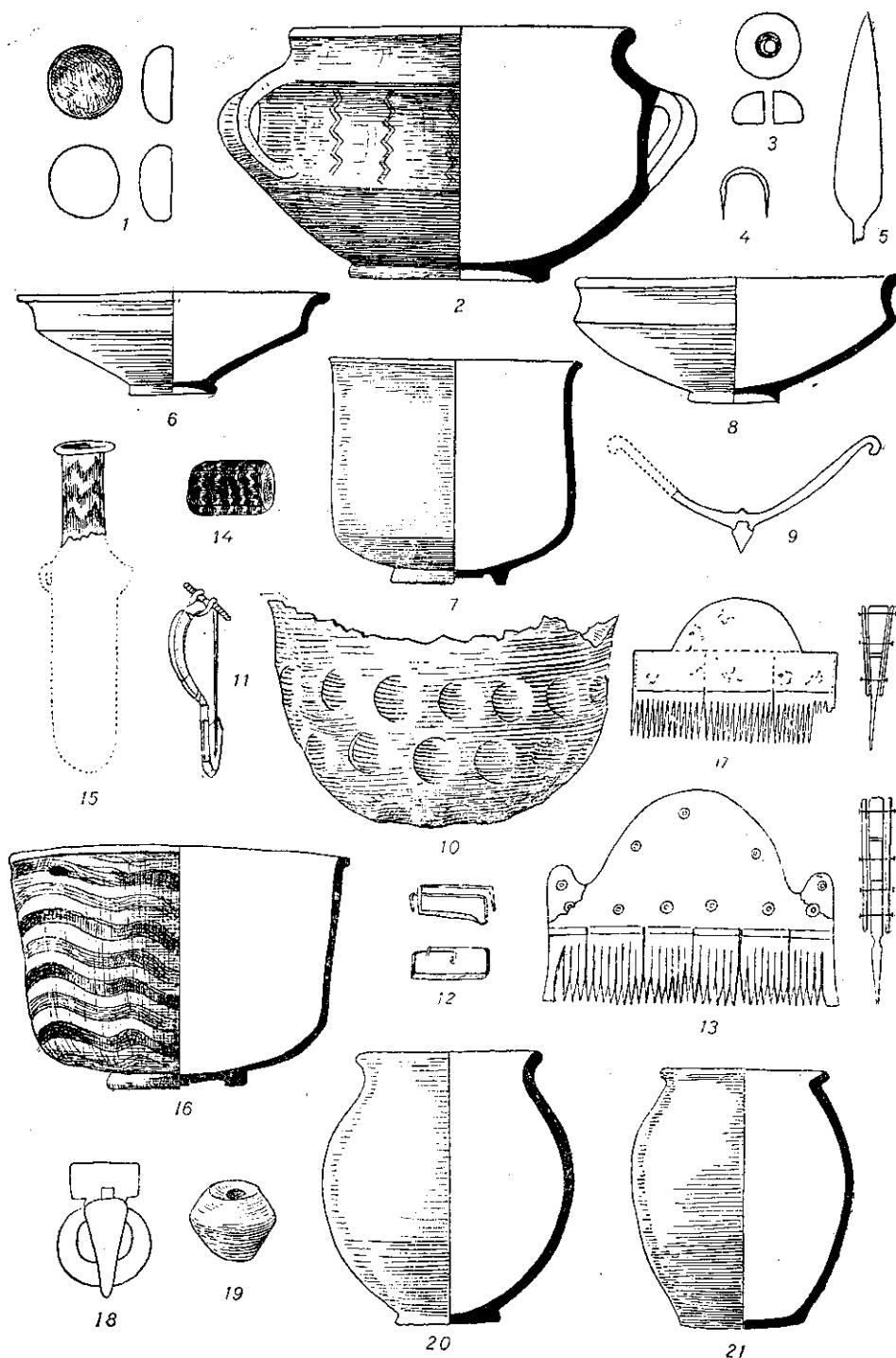

Табл. II. Матеріали з поховань, досліджені у 1952 р.

1-13 — поховання № 5; 14-17, 19 — поховання № 4; 18 — поховання № 1; 20, 21 — поховання № 6.

в) Поховання в ямах з боковою приступкою

Таких поховань з північною орієнтацією виявлено два. Найцікавішим з них було поховання № 2 з розкопок 1954 р.

Поховання № 2 (1954) виявлено в ямі з боковою приступкою, глибиною 1,20—1,35, довжиною 2,—2,1, ширину в північній частині 1,6, в південній — 1,3 м. Бокова приступка має висоту 0,10—0,15 м. Заглиблена частина знаходиться із західного боку і має ширину 0,7—0,9 м. На дні заглиблення в анатомічному порядку лежала нижча частина кістяка — кістки ніг, таза (без крижової кістки), правої і лівої рук нижче ліктя (кістки грудної клітки, плечова кістка лівої руки і череп відсутні), які свідчать, що покійник був покладений головою на північ. Ноги у нього були прямі, трохи розведені, руки простягнуті вздовж тіла. Довжина ніг з тазом 0,84, до плача 1,4 м.

Біля лівої ступні вище заглиблення стояв кружальний горщик, а біля нього лежало кілька кісток тварин. Біля правого стегна стояла кружальна миска.

Ця частина кістяка і дві посудини були забиті дуже твердою лесовою глиною, яку на око важко було відрізнити від материка. Східна частина ями над приступкою була заповнена мішаною грудкуватою пухкою землею і мала грушовидну форму, довжиною 2,2, ширину в північній частині 1,4, у південній — 0,8 м. Тут знайдено три посудини — амфороподібний глек, що стояв між двома горщиками, денця яких знаходились над кістками лівої руки кістяка, але їх не торкались.

Над посудом, на глибині 1 м від сучасної поверхні, на купці лежали людські ребра, хребці, плечова кістка лівої руки, крижова кістка. Трохи віддалі лежали лопатка, ключиця і хребець цього ж кістяка. На одній з кісток було помітно зеленувату пляму від окису якоєсь мідної або срібної речі.

В темному заповненні ями на глибині 0,6 м, крім того, знайдено велике бочковидне ошлаковане пряслице (висота 2, діаметр 4 см), а у верхній частині ями на глибині 0,2—0,4 м знайдено два уламки від посудин з шорсткою поверхнею, уламок з мазкою поверхнею та два шлаковані уламки.

Поховання, таким чином, має всі ознаки повторного порушення кістяка. Яму з боковою приступкою, в якій поховали супровожуваного посудом покійника, спочатку забили твердою глиною, потім через деякий час її знову розкопали, причому північна частина повторної ями порушила лише верхню половину кістяка і залишила непорушену нижню. Після того як були витягнуті череп і кістки грудної клітки, яму знову засипали.

Три посудини, виявлені в мішаному ґрунті, або стояли спочатку при покійнику в головах і тепер були лише трохи переміщені, або ж поставлені додатково до тих двох, що вже раніш стояли в ногах покійника. Після того як зазначені три посудини були покриті землею, в яму знову поклали частину кісток верхньої частини кістяка без черепа. Судячи з того, що у верхній частині ями виявлено уламки посуду, серед яких були і шлаковані, а також шлаковане пряслице, можна думати, що повторне порушення кістяка супроводилося якоюсь тризною і розплюванням багаття.

Отже, біля самого поховання знайдено п'ять кружальних посудин: три горщики, один амфороподібний глек та одну миску.

Всі три горщики виготовлені з глини, що має домішку кварцу і дрібного шамоту. Поверхня їх сірого кольору, шорстка, навіть горбкувата. У нижній частині є сліди підправки правилкою. У всіх трьох денця на підставкових плитках.

Один з горщиків, що стояв біля ніг, має майже кулясту форму. Вінця у нього відігнуті, з потовщенням краєм. На дні має латку з глини (можливо, під час знімання з круга на дні зробилась дірочка, на яку гончар відразу ж поклав глиняну латку). Висота горщика 15,7, діаметр вінець 10,2, бочка 14,2, дна 7,5 см. У другого горщика вінця відігнуті, закруглені. Плічка високі, плавно закруглені, прикрашенні рельєфною однобічною горизонтальною смужкою. Висота цього горщика 15,7, діаметр вінець 12,4, бочка 15,7, дна 7,4 см. У третього горщика вінця відігнуті, закруглені, плічка високі з чітким переламом, прикрашенні рельєфною горизонтальною смужкою. Висота його 17,7, діаметр вінець 13,9, бочка 17,4, дна 7,8 см.

Амфороподібний глек з двома ручками, що стояв між двома останніми горщиками, зроблений з відмученої глини, що має дуже дрібні домішки. Поверхня його добре згладжена, сірого кольору з жовтуватим відтінком. У нижній частині посудини в деяких місцях є сліди випадання дрібних домішок. Шийка у глека коротка, розширяється вгорі, плічка високі, плавно опуклі. Нижня частина закруглено-конічна, денце на підставковій плитці. Під вінцями на шийці є широкий виступ, якому зсередини відповідає западина. Нижче неї проходить рельєфна смужка. Ручки плоскі, колінчасті. Висота глека 21,6, діаметр вінець 9, шийки 7,5, бочка 17, дна 8, довжина ручки 5,2 см.

Миска біконічна, виготовлена з добре відмученої глини, що має дуже тонкі домішки. Поверхня добре лощена, темносірого кольору. Діаметр вінець менший за діаметр найширшої частини бочки, але плічка у неї настільки високі, що вона справляє враження відкритої миски. Вінця відігнуті, бочок високий, біконічний, з чітким ребром. Дно на кільцевій ніжці. Висота миски 9,2, діаметр вінець 20,1, бочка 20,9, дна 8 см.

Відрізняється від усіх поховань формою ями поховання № 18 (1954). Контури її, як і в решті випадків, виявилися на глибині 0,60 м. Тут вона мала форму овала розмірами 2—2,3 × 1,3 м, орієнтованого з півночі на південь. Із західного боку дно ями з двома приступками. Перша приступка починається на глибині 1,1, друга — на глибині 1,3 м. Ширина обох приступок 0,7—0,8 м. Найглибша частина знаходиться в східній половині ями на глибині 1,50—1,55 м. Ширина її 1,5 м. Яма мала невеликий боковий підбій, що заглиблювався приблизно на 0,15 м.

На дні ями лежали кістки ніг нижче таза і кістки лівої руки нижче ліктя. Очевидно, покійник був покладений у витягненому стані головою на північ, ноги у нього були майже зімкнуті.

На правій гомілці кістяка лежав залізний ніж (довжиною 16 см, довжина леза 12, ширина — 2 і 1 см). Ручка у ножа, очевидно, була дерев'яна. Гвіздок, що скріплював її з черенком, зберігся. Біля ножа лежала купка кісток дуже маленького поросяті¹. При розчистці ями, крім того, знайдено бронзову пряжку з плоским масивним кільцем, точеньким клювоподібним язичком та прямоугольною обоймицею. Довжина пряжки з обоймою 3,7, довжина обойми 1,7, ширина — 2 см.

Під час зняття кістяка знайдено нижню частину горщика з широку поверхнею (в тісті є домішка дрібного шамоту), з гарно оформленним денцем у вигляді високого піддона, значно розширеного у нижній частині і порожнього всередині. Висота збереженої частини 8, діаметр найширшої частини 15, дна 7,7 см.

Понад ямою та в ямі знайдено 15 дрібних уламків посуду (миски на кільцевій ніжці та з горизонтально відігнутими краями), а також чотири шлаковані черепки.

¹ Визначення І. Г. Підоплічка.

Поховання з північно-західною орієнтацією

а) Поховання в мілких ямах

Таких поховань виявлено два.

Поховання № 10 (1954). Судячи за нижніми рештками ями, що злегка заглиблювалась у жовтуватий ґрунт і через те стала трохи помітною під час розкопок, довжина її 0,9, ширина 0,6, глибина 0,6 м. На дні ями на спині лежав кістяк дитини, орієнтований головою на північний захід. Руки у нього витягнуті вздовж тіла, ноги прямі, збереглись до колін. Довжина кістяка до колін 0,38 см. При розчистці кістяка знайдено 9 уламків від лощених мисок.

Поховання № 19 (1954). Контури ями простежити не вдалося. Скелет довжиною 1,7 м, кістки якого дуже зотліли, лежав на спині. Ноги прямі, майже зімкнуті, руки витягнені вздовж тіла. Біля ніг кістяка стояла миска, в якій лежав маленький горщик. Біля миски були кістки тварини. Горщик зроблений на круглій, приземкуватий, кулеподібний з шорсткою поверхнею сірого кольору. В тісті є домішка піску та окремих зерен шамоту. Вінця злегка відігнуті. Край у нього закруглений, дно на підставковій плитці. У нижній частині посудини є сліди підправки правилкою. Висота горщика 9,4, діаметр вінець 11, бочка 13, дна 6 см.

Миска кружальна, з відмученої глини, що має домішку піску. Поверхня лощена. В тих місцях, де лиск стерся, поверхня посудини мажеться. Вінця злегка відігнуті, бочок біконічний, денце на кільцевій ніжці. Миска прикрашена однобічним виступом, над яким продавлено зигзагоподібну смужку. Висота миски 11, діаметр вінець 19,5, бочка 24, дна 7,9 см.

Біля поховання, крім того, знайдено уламки дуже пошкодженого залізного предмета, можливо кільця.

б) Поховання в ямах з прямовисними стінками

Таких поховань з північно-західною орієнтацією виявлено два.

Поховання № 1 (1952) виявлено в ямі з прямовисними стінками, глибиною 1,20, ширину 0,85 м, в значній мірі поруйнованій кагатом. Від скелета лишилися тільки кістки ніг. Біля поховання знайдено уламки миски, що реставрувалася, середземноморську черепашку, використану як підвіска, та дві бронзові пряжки (біля ніг покійника).

Миска виготовлена на гончарському круглі з добре відмученої глини. Саранно залощена поверхня її сірого кольору. Край миски, зрисаний горизонтально, трохи виступає назовні. Бочок біконічний, дно на великій кільцевій ніжці. Висота миски 5,8, діаметр бочки 19,2, дна 5,5 см (табл. I, 1).

Обидві пряжки з обоймами доброї збереженості. Дужка і язичок у них відлиті, обойми ковані. Обидві дужки потовщені з зовнішнього боку. Язичок довгий, має форму клюва хижого птаха. Обойми чотирикутні. Довжина обох пряжок 3,6, ширина однієї — 2, другої — 1,4 см (табл. II, 18).

Поховання № 3 (1952) виявлено в чотирикутній ямі довжиною 2,1, ширину 0,9, глибиною 1,3 м. На місці лежали череп без нижньої щелепи, частина грудної клітки, ліва плечова кістка і кістки ніг, перехрещені в колінних суглобах. Решта кісток була відсутня. Біля кістяка знайдено кілька уламків кружального посуду, що лежали ліворуч від черепа, та кістяний гребінець, зроблений з окремих пластинок, скріплених цвяшками, що лежав на грудях покійника. Поблизу гребінця знайдено одну сердолікову восьмигранну намистину.

в) Поховання в ямі з боковою приступкою

Виявлено одне таке поховання з північно-західною орієнтацією.

Поховання № 14 (1954). Від нього збереглась нижня частина ями, яка має форму овала довжиною 1,9—2, ширину 1,4—1,5 м. Західна частина ями була заглиблена, порівняно із східною, на 0,25 м і досягала глибини 1,3 м від сучасної поверхні. Ширина заглибленої частини 0,6—0,7, глибина східної частини 1,05, ширина — 0,8 м. Яма, можливо, мала невеликий боковий підбій.

В анатомічному порядку і на своєму місці знайдено лише кістки правої ноги нижче коліна. Решта кісток була розкидана по ямі. Череп без нижньої щелепи лежав у північно-західній частині ями, на правому виску, тім'ям на північний захід. Поруч з ним лежала крижова кістка. Трохи далі — кістки таза, над якими лежали навхрест стегнові кістки, а також деякі інші кістки ніг (кістки лівої ноги зрослися в коліні) та деякі кістки рук. Крім того, у ямі знайдено кілька хребців і решта кісток рук. Одна кістка лежала на приступці.

В засипці ями і навколо поховання знайдено багато уламків посуду: горщиків з шорсткою поверхнею (17 уламків), мисок з лощеною поверхнею (30 уламків), в більшості з них поверхня мажеться. Крім того, знайдено денце ліпної посудини, уламки римських амфор (4), а також шлаковані уламки.

Поховання із західною орієнтацією

а) Поховання в мілкій ямі

Серед поховань із західною орієнтацією одне було в мілкій ямі — **поховання № 11 (1954)**. Воно виявлене на глибині 0,5 м. Форму ями простежити не вдалося. Від кістяка лишився череп без нижньої щелепи, що лежав на лівому виску тім'ям майже на захід, та кілька розкиданих по ямі кісточок тулуба. Біля поховання та в засипці ями виявлено 12 невиразних уламків посуду, серед них один уламок жовто-глиняної амфори.

б) Поховання в ямі з заглибленою центральною частиною

Таких поховань із західною орієнтацією виявлено три.

Поховання № 6 (1954) виявлено в ямі глибиною 1—1,1 м від сучасної поверхні, довжиною 2,1, ширину 1,1 м. Висота приступок 0,3, ширина 0,2 м. Заглиблена частина мала ширину 0,7, довжину 1,9 м.

На дні ями в анатомічному порядку лежали тільки кістки ніг нижче колін і плечова кістка правої руки. В північно-західному кутку на дні ями лежали складені на одній купці поламані кістки рук та ніг, на другій — частина хребців та ребер людини. Положення кісток ніг та рук дозволяє констатувати, що покійник лежав на спині з витягнутими руками і прямыми, злегка розімкнутими ногами. В заповненні ями виявлено 16 дуже невиразних уламків посуду. Серед них вінця від миски з поверхнею, що мажеться, та уламки посуду з шорсткою поверхнею з домішкою дрібного шамоту.

Поховання № 8 (1954) виявлено в ямі глибиною 1,6, довжиною 2,2, ширину 1,1 м. Обидва приступки мають висоту 0,5—0,6, ширину 0,25—0,30 м. Ширина найглибшої частини 0,9—0,7 м. В анатомічному порядку лежали лише кістки ніг нижче колін, що знаходилися на дні ями в північно-східній частині, які дозволяють думати, що покійник лежав на спині головою на захід. Трохи вище вказаних кісток ніг лежали на купці решта кісток ніг, кістки рук і уламки таза. Ребра і хребці лежали на іншій купці в північно-західній частині ями на

глибині 1,4—1,5 м. Череп без нижньої щелепи лежав у східній частині ями на глибині 1,25 м. Недалеко від черепа лежали дві парні арбалетні фібули з підв'язною ніжкою і залізною віссю. Обидві фібули виготовлені з бронзи. Стержень у обох з них зроблений з розплющеною дроту, кінець якого у два витки обернутий навколо стержня. Вісь залізна, довжиною 3,5 см. На ній намотано пружину у два витки із нижньою тетивою. Між кістками грудної клітки знайдено рештки зовсім зотліої скляної посудини із прозорого жовтуватого скла. В засипці ями знайдено намистину зеленуватого скла, уламок залізного шильця в кістяній оправі (довжиною 6,5 см, діаметр оправи 1 см) та 12 уламків глинняного посуду. 11 уламків такого самого посуду знайдено над похованням на глибині 0,2—0,4 м.

Поховання № 17 (1954) виявлено також у прямокутній ямі глибиною 1,3 м, звуженій у нижній частині, що, очевидно, мала дві поздовжні погано формовані бокові приступки. Довжина ями 1,8—2, ширина 1—1,2 м у верхній частині і 0,8—1 м — у нижній. Від кістяка збереглось лише декілька кісток і череп. На первісному місці виявлено лише череп, який лежав на потилиці тім'ям на захід. Деякі кістки рук і ніг, ребра і тазові кістки були розкидані по ямі, але концентрувалися головним чином у південно-східному кутку. В засипці ями знайдено біконічне глиняне пряслице діаметром 3,5, висотою 1,3 см, три коралові намистини, одну намистину із зеленої скловидної маси та одне бронзове кільце з скрученими кінцями. Над ямою знайдено 9 уламків посуду і серед них — один уламок амфори.

в) Поховання в ямі з боковою приступкою

Виявлено одне таке поховання із західною орієнтацією.

Поховання № 7 (1954). Могильна яма глибиною 0,5 м мала форму овала довжиною 2,3, ширину 1,1—1,3 м, що звужується донизу і на дні має ширину 0,7—0,9 м. Приступка з південного боку висотою 0,42, ширину 0,25 м веде з ями у ще одне овальне заглиблення, що зливається з ямою і має довжину 1,6, ширину 1,3 і глибину 0,9 м.

В південно-східній частині ями в анатомічному порядку лежали кістки ніг нижче колін. Гомілкова кістка лівої ноги коротша за праву і має мозолі від зростання після перелому. В південно-західній частині ями в безладді лежали стегнові кістки, кілька ребер, хребців, крижова кістка і одна половина таза. У верхній північно-західній частині ями (на глибині 0,55 м від сучасної поверхні) знайдено слабо випалену грудку глини, якій надано форму маленького хлібця (діаметром 13, висотою 6 см). Зі споду на ньому є відбитки дерев'яної плахи, на якій він, очевидно, був випалений. В заповненні ями, крім того, знайдено уламок скляної намистини, шлакований «жетон» від шашок білого кольору і великий злиток з прозорого скла, а також 53 дрібні уламки посуду з ширсткою, лощеною і мазкою поверхнею, 11 шлакованих уламків. Один з уламків з лощеною поверхнею прикрашений штампованим орнаментом у вигляді довгастрої розетки. На глибині 0,2—0,4 м, тобто, очевидно, на рівні давнього горизонту, знайдено 43 уламки посуду, подібного до виявленого у заповненні ями. Серед уламків був один ліплений, а також 19 шлакованих. Тут же знайдено уламок сіро-жовтуватої амфори і кусок шлакованої печини та широку голівку кованого залізного цвяха.

Поховання з південною орієнтацією

Одне поховання (№ 20), виявлене в 1954 р. на глибині 0,5 м, належало дуже маленькій дитині, кістки якої настільки зотліли, що їх важко було розглядіти в темному ґрунті. Краще були помітні кістки грудної

клітки та деякі частини рук і ніг. Довжина збереженої частини 0,25 м. Покійник, видимо, лежав на спині головою на південь. Руки і ноги у нього були витягнуті. Між кістками грудної клітки знайдено 7 на-мистин — одну сердолікову, що має форму неправильної призми, свер-длену алмазним штифтом, одну скляну бочковидну та 5 бочковидних бірюзового кольору, невідомо, з якої маси.

Таким чином, серед 19 трупопокладень не виявлено таких, в яких би повторився весь комплекс певних ознак, що визначають характер поховання. Останні можна групувати за орієнтацією, формою ями або за положенням кістяка, але не за сукупністю всіх цих даних або хоча б кількох з них. Отже, 19 поховань — це по суті 19 комбінацій вказаних тут ознак.

Розкопані поховання становлять невелику частину могильника, і важко сказати, в якій мірі вони є типовими для нього. Якщо ж ґрунтуються лише на цих розкопаних похованнях, то треба визнати, що Переяслав-Хмельницький могильник не становить якогось особливого явища і не вирізняється серед решти відомих черняхівських могильників. Про те, що поховання в черняхівській культурі відзначаються великою різноманітністю, було відомо ще з розкопок Черняхівського могильника, на якому В. В. Хвойко нарахував понад 17 найтипівіших варіантів¹.

Серед 59 поховань, розкопаних в 1954 р. на Будештському могильнику, автор розкопок Е. А. Рікман виділяє 9 окремих груп, які в свою чергу мають деякі варіації².

26 поховань, розкопаних в 1952 р. Е. О. Симоновичем біля с. Гаврилівка (вівчарня) поділяються на 5 груп, серед яких в свою чергу є варіанти³.

Наявність порушених кістяків також не є особливістю, властивою лише розглянутому могильнику. Вони відомі в Черняхівському, Маслівському, Лохвицькому, Гаврилівському, Будештському і деяких інших могильниках. На Черняхівському могильнику їх було до 40 з 250, або 16%, і якщо судити з плану, доданого до публікації В. В. Хвойка, всні концентрувалися головним чином в північній частині могильника⁴.

Незважаючи на те, що серед розкопаних 19 трупопокладень Переяслав-Хмельницького могильника лише два-три кістяки збереглись не-порушеними, твердити, що трупопокладення з порушенним кістяком є основним типом поховань на самому могильнику, не дозволяє невеликий обсяг розкопок. Результати розкопок зазначеного могильника є лише одним із свідчень різноманітності поховальних обрядів черняхівської культури. Важливо відмітити при цьому, що на могильниках, які віддалені один від одного на 400—500 км, як наприклад, Будештський, Черняхівський і Переяслав-Хмельницький, зустрічаються однакові за типом поховання, а культура при всій її складності має в цілому монолітний і разом з тим дещо знівелюваний характер.

На Переяслав-Хмельницькому могильнику, так само як і на багатьох інших могильниках цього типу, нівелюючою ознакою є не тільки археологічний інвентар, який не виходить за рамки відомого нам черняхівського комплексу, а й залишки ритуальної тризни у вигляді більшої чи меншої кількості уламків посуду (значна частина яких щлакована) у засипці ям та навколо них. Обидві ці ознаки властиві абсолютно всім похованням Переяслав-Хмельницького могильника. Не становлять ви-

¹ В. В. Хвойка, Поля погребений в Среднем Приднепровье, ЗРАО, т. XII, новая серия, в. 1-2, 1901, стор. 180.

² Повідомлення Е. А. Рікмана на засіданні відділу слов'янської археології Інституту археології АН УРСР в жовтні 1955 р.

³ Э. А. Симонович, Памятники черняховской культуры степного Приднепровья, СА, XXIV, 1955, стор. 282—316.

⁴ В. В. Хвойка, ук. твір, стор. 175.

нятку щодо цього і два поховання з ямою, що, очевидно, мала боковий підбій.

Для всіх поховань зазначеного могильника спільним є також те, що при наявності великої кількості поховальних варіантів комбінується порівняно невелика кількість ознак, які в минулому, можливо, чітко групувалися, але тепер переплуталися настільки, що важко встановити їх основні вихідні групи. Ясно тільки, що таких вихідних груп було щонайменше дві-три.

На даному могильнику, так само як і на інших черняхівських могильниках, співіснують інвентарні і безінвентарні поховання. Важко сказати, в якій мірі були споряджені інвентарем трупоспалення, оскільки на могильник потрапляли лише частина кальцинованих кісток і окремі уламки посуду. Щодо труповокладень, то, як видно з опису, переважаюча їх більшість мала супровідний, часом значний інвентар.

Всі шість труповокладень, розкопаних в 1952 р. в північно-східній частині могильника, були інвентарні і серед них — поховання з найбагатшим інвентарем. Серед розкопаних в 1954 р. 13 поховань з труповокладеннями було безінвентарних. Вони концентрувалися в південно-східній частині могильника. Тут же виявлено і поховання з західною орієнтацією.

Весь комплекс знахідок, виявлених в північно-східній частині могильника, дозволяє датувати його III—IV ст. н. е. Можна думати, що якась частина поховань в південно-східній частині могильника могла бути дещо пізнішою.

В. К. ГОНЧАРОВ, Е. В. МАХНО

МОГИЛЬНИК ЧЕРНЯХОВСКОГО ТИПА У ПЕРЕЯСЛАВА-ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Резюме

Могильник розміщений на плато правого берега р. Трубеж, на відстані 1,5 км від східної околиці г. Переяслав-Хмельницького. Він виявлено в 1951 р., а в 1952 і 1954 рр. тут проводилися розкопки, при яких відкрита площа 1307 м² і виявлено 40 погребінь і 2 кенотафи.

Почти половину (21, або 52,5%) погребінь складають трупосожженні. Вони залегали на глибині 0,25—0,40 м і складалися з небагатьох кісток кальцинованих кісток, при яких зустрічаються окремі обломки кераміки. Тільки в одному з таких погребінь виявлені великі обломки миски на кільцевій ножці, два глиняні пряслиця і дві скляні бусини.

Друга група погребінь — труповідні положення (19, або 47,5%), виявлені на різній глибині в різних формах ямах з різною орієнтацією і положенням скелета. На глибині 1—1,2—1,3 м залегало більше половини погребінь з труповіднім положенням (11, або 58%), більшість з яких залегала під кутом до горизонту. Тільки одне погребення залегало на глибині 3,6 м. У більшості ям стіни вертикальні, отвесні; в плані такі ями приближалися до прямокутника. Около третини погребінь мали ями з углубленою центральною частиною, в якій знаходився покойник. Зустрічалися також ями з боковою ступенькою. Два погребіння мали небагату бокову підвойку. На північ було орієнтовано більше половини погребінь (8, або 42%), більшість з яких мали північно-західну (5, або 26,5%) і західну (5, або 26,5%) орієнтацію. Одно дитяче погребення, за згортанням, було орієнтовано на південь.

За два года раскопок обнаружены только три погребения со скелетами, кости которых лежали в анатомическом порядке. Очень часто (6, или 31%) в анатомическом порядке лежала только нижняя часть скелета ниже таза, а также некоторые кости одной из рук, в некоторых случаях (3, или 16,5%) на месте лежали только кости ног ниже колен, остальные кости были разбросаны по яме. Есть основание предполагать, что нарушение скелетов связано с определенным ритуалом. Среди 19 раскопанных трупоположений не обнаружено таких, в которых повторился бы весь комплекс признаков, определяющих характер погребения. Какой-либо закономерности в соотношении формы и глубины, а также ориентации и положения скелетов проследить не удалось. Общим для всех погребений Переяслав-Хмельницкого могильника является типично черняховский вещественный комплекс и остатки ритуальной трины.

Большинство трупоположений сопровождалось инвентарем. Среди них были богатые погребения с импортными вещами, одно из них имело оружие. Встречались также безинвентарные погребения. Они обнаружены в юго-восточной части могильника.

Судя по материалам Черняховского, Масловского, Будештского и других могильников, разнообразие погребальных вариантов присуще черняховской культуре, и Переяслав-Хмельницкий могильник не является в этом отношении исключением.

Инвентарь могильника позволяет датировать его III—IV ст. н. э., хотя не исключено, что какая-то часть безинвентарных погребений с западной ориентацией костяков могла быть несколько более поздней.

ЗАМІТКИ

Т. М. ШОВКОПЛЯС

КЕРАМОЧНИЙ КОМПЛЕКС ЕПОХИ БРОНЗИ ТА РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ЧАСУ З ЮР'ЄВОЇ ГОРИ ПОБЛИЗУ м. СМІЛИ

У відомій праці О. О. Бобринського «Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела» спеціальний розділ присвячений знахідкам в урочищі Юр'єва Гора¹. Горб Юр'єва Гора, розташований в околицях м. Сміли, Черкаської області, являє собою одне з підвищень правого, високого берега р. Ірдиновки та болота Ірдинь. На схилі Юр'євої Гори біля берега Ірдиня під час проведення земляних робіт Бобринський виявив сліди вогнищ, уламки кісток тварин та кераміки, пряслиця і розщеплені кремені. На місці цих знахідок він провів невеликі розкопки. Здобуті матеріали дали Бобринському підставу висловити думку, що біля підніжжя Юр'євої Гори відкрито майстерню по виготовленню крем'яних знарядь праці, опис яких він подає в зазначеному розділі.

При описі уламків глиняного посуду Бобринський вказує, що було знайдено стінки та денця значної кількості великих ліпних посудин грубої виробки, частина яких орнаментована.

Не даючи ніякого визначення цієї кераміки, він лише відзначає, що орнамент був лінійний, хвилястий, у вигляді ком, цілком подібний до орнаменту, «який зустрічається на загальновідомих типах доісторичного посуду за кордоном»².

Комплекс кераміки, зібраної Бобринським біля підніжжя Юр'євої Гори³, дозволяє говорити про заселення цієї території в епоху бронзи і в ранньослов'янський час (VII—VIII ст. н. е.).

Найранішим є посуд катакомбного типу. Він представлений фрагментами темносірого кольору, прикрашеними заглибленим орнаментом у вигляді ялинки, вірьовочки, штампів або рельєфними горизонтальними валиками (рис. 1, 2—6). Декілька фрагментів кераміки відносяться до білогрудівського типу кінця бронзового віку. Вони належать тюльпановидним посудинам, прикрашеним у верхній частині валиком (рис. 1, 1), які мають домішку слюди в тісті.

Найбільшу групу керамічних матеріалів становить ранньослов'янська кераміка VII—VIII ст.

Вона представлена уламками вінець ліпних посудин без орнаменту та з защипами по краю (рис. 2, 1—3, 5), фрагментом глиняної «сково-рідки» (рис. 2, 4) і уламками великих товстостінних кружальних посудин

¹ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. I, СПБ, 1887, стор. 122—129.

² Там же, стор. 128.

³ Колекція зберігається у фондах Київського державного історичного музею.

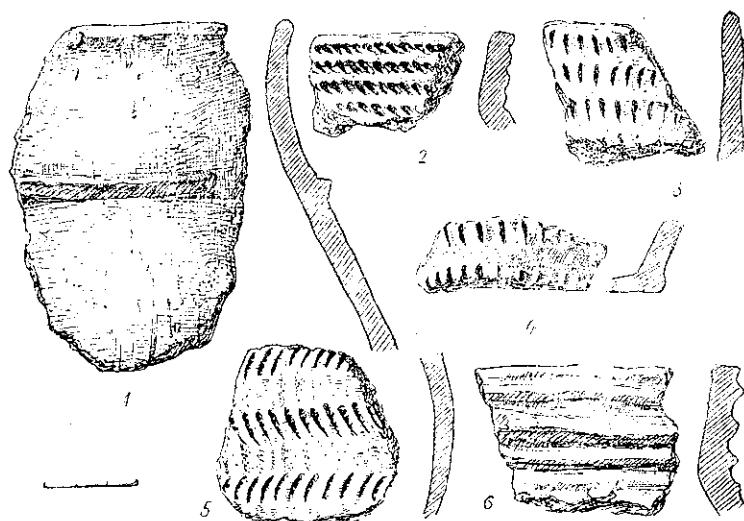

Рис. 1. Юр'єва Гора. Фрагменти кераміки епохи бронзи.

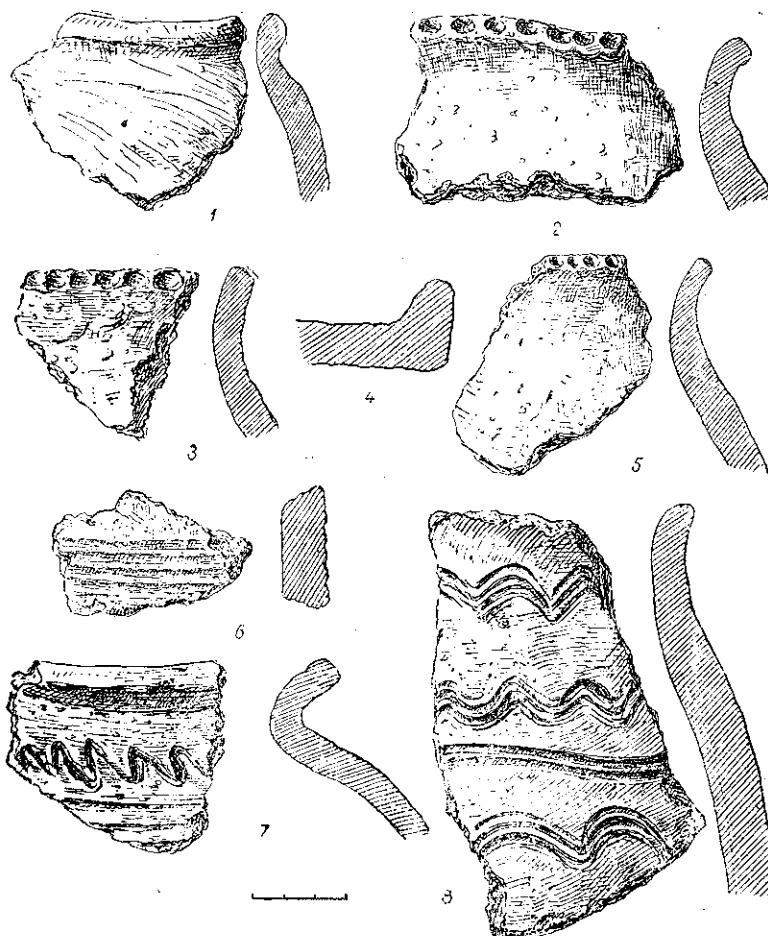

Рис. 2. Юр'єва Гора. Фрагменти ранньослов'янської кераміки.

срого кольору з шершавою поверхнею. Більшість з них має орнамент у вигляді заглиблених хвилястих смуг і паралельних ліній або їх поєднання (рис. 2, 6—8).

Найближчою аналогією цьому ранньослов'янському посуду є керамічні матеріали з поселення в урочищі Лука-Райковецька поблизу м. Бердичев, Житомирської області¹.

Керамічний комплекс слов'янської кераміки з Юр'євої Гори має багато спільногого також з комплексами, виявленими при вивченні ранньослов'янських поселень в районі Канева² і на горі Киселівці в Києві³. Наявність всіх вказаних вище пунктів західок пам'яток ранньослов'янської матеріальної культури свідчить про те, що в VII—VIII ст. не тільки лісостепове Лівобережжя, а й значна територія Правобережжя були заселені слов'янськими племенами, на основі яких склалася Київська Русь.

¹ В. К. Гончаров, Посад і сільські поселення коло Райковецького городища, АП, т. I, 1949, стор. 32—34.

² В. А. Богусевич, Қанівська археологічна експедиція, АП, т. III, 1952, стор. 141—153; Г. М. Шовкопляс, Слов'янські пам'ятки в районі Канева. Археологія, т. X, 1957.

³ А. М. Шовкопляс, Керамические комплексы с горы Киселевки в Каневе, КСИА, в. 7, 1957.

Є. Ф. ПОКРОВСЬКА

РОЗКОПКИ КУРГАНІВ V ст. до н. е. ПОБЛИЗУ м. ШПОЛИ

У 1947 р. загін Тясминської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР дослідив біля сіл Макіївка і Кущівка, Ротмістрівського району, Черкаської області, два кургани скіфського часу¹.

Курган біля Макіївки знаходився на північно-східній околиці села, на плато правого берега балки Круча, де відомо й залишки поселення передскіфського часу². На схід, на відстані 0,5 км від балки, на тому ж плато розташована група курганів, частина яких була досліджена М. О. Бранденбургом у 1900—1901 рр.³.

Насип дослідженого нами кургана висотою близько 0,6 м мав розпливчасту форму, трохи витягнуту з півдня на північ (10×8 м), відповідно схилу плато.

В насипу, на різних його рівнях, траплялись уламки посуду, куски печини, уламки кісток тварин та каміння, які належали залишкам культурного шару поселення.

В східній частині насипу кургана, на глибині від 0,3 до 1 м, було виявлено лесовий викид, що лежав широкою смугою навколо могильної ями. На сплющений поверхні викиду та його схилах збереглися рештки тонких стовпів та дощок, які перекривали його зверху (рис. 1).

Контури могильної ями визначались чітко на глибині 1,3 м.

В яму, прямокутну в плані, розмірами 2,5 (північ—південь) \times 2 (захід—схід) м, глибиною 1 м, впущено дерев'яний зруб ($2,25 \times 2 \times 0,8$ м). Стінки зрубу складені з півкруглих колод (по три в кожній), що були поставлені на ребро, плоскою поверхнею всередину. Кінці колод по довжині зрубу були закруглені. За 10 см від них в колодах прорізані вертикальні пази для забrusування північної та південної стінок ями.

Зруб був перекритий дахом, який складався, судячи із залишків, з 3—4 товстих дощок шириною від 0,3 до 0,4 м, що були покладені вздовж ями. За підлогу правило добре вирівняне лесове дно ями. Зруб був засипаний лесом, змішаним з чорноземом, який обвалився зверху разом з рештками даху. Південно-західна частина зрубу була зруйнована ямою грабіжника, яка чітко вирізнялась своєю темною і дуже щільною засилкою.

Грабіжники зруйнували значну частину поховання. Кістки похованого розкидані в південно-західній частині зрубу на різних рівнях. Чепер знайдений у грабіжницькій ямі на глибині 0,6 м. Збереглись непору-

¹ І. В. Фабриціус, Тясминська експедиція 1947 р., АП, т. IV, 1952, стор. 29—30.

² Є. Ф. Покровська, Поселення передскіфського часу в басейні р. Тясмина, Археологія, т. V, 1951, стор. 192.

³ Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга 1888—1902 гг., СПБ, 1908, стор. 189—190.

шеними кістки правої ноги та обидві гомілкові кістки лівої ноги з ступнею. Судячи із залишків нижніх кінцівок, можна вважати, що похований був покладений в напівзгнутому стані, головою на південь або південь-захід-південь (рис. 1).

Інвентар поховання зберігся частково. Біля західної стінки лежали рештки панцира з бронзових та залізних лусочок (рис. 2, 3, 4, 6), які були нашиті на шкіру; серед них знайдено три кістяні ворворки (рис. 3, 8—10). Біля коліна правої ноги, праворуч від нього, виявлено в уламках дві бронзові подвійні шпильки (рис. 2, 13, 14), рештки залізних вудил із залізними псаліями, дві світлово-блакитні пастові бусини (рис. 3, 6, 7) і три бронзові бляшки з петлями на зворотному боці. Одна з них більша, у вигляді ікла з головою птаха на одному кінці й головою хижака — на другому (рис. 3, 1) та дві малі — у вигляді голови грифона (одна з них зламана — рис. 3, 2, 3).

В північно-східному кутку лежали складеними залізні вудила з псаліями і біля них — 6 малих бронзових колечок, скручених з вузьких пластинок (рис. 2, 5). В одному з них збереглись рештки ременя.

В південній половині зрубу знайдено: бронзову застібку-паличку та 6 бронзових наконечників стріл. Серед розкиданих в південно-західній частині могили людських кісток знайдено залізну ручку, мабуть від дзеркала, і бронзову бляшку у вигляді голови грифона, аналогічну вказаним вище (рис. 3, 4). Тут же, біля західної стінки ями, лежала кістка бика — рештки покладеної похованому їжі.

Похованельне спорудження цього кургану зближує його з похованальними спорудами ряду макіївських курганів, досліджених М. О. Бранденбургом на схід та на північ від села¹ і датованих початком VI ст. до н. е. (за знахідками інкрустованих черпаків, кубків, бронзових стременополібних вудил, залізних псаліїв з трьома отворами та ін.).

Досліджений нами курган є більш пізнім. Бронзові наконечники стріл, трилопатеві, із схованою втулкою та широкою базою (рис. 2, 9—12) і трилопатеві з виділеною виступаючою втулкою (рис. 2, 7, 8) з'являються в кінці VI ст. до н. е., але характерні вже для початку V ст. до н. е.².

Для цього самого часу характерні й панцирі, що складалися з бронзових та залізних пластинок. Виявлений в нашему кургані панцирь був зроблений з бронзових пластинок (більше 578 шт.), нашитих на шкіру лусочками, які являли собою його зовнішню поверхню (рис. 2, 6), та залізних, більших розмірів, що становили його виворіт (рис. 2, 4). Півкруглі наплічники панцира були зроблені із залізних пластинок, щільно нашитих одна на одну рядами (рис. 2, 3). Три кістяні ворворки зроблені

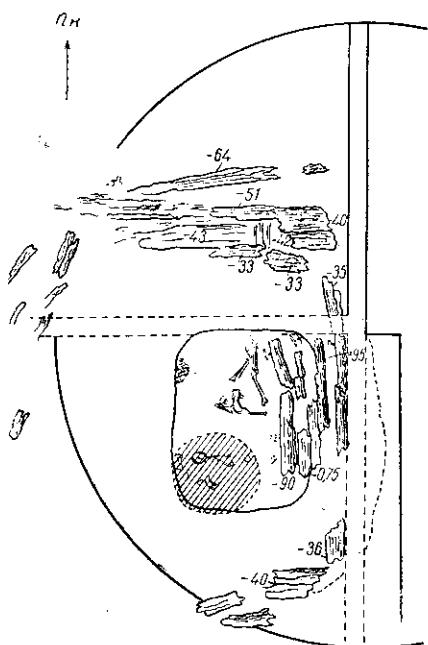

Рис. 1. План кургану біля с. Макіївка.

¹ Курган № 204 східного могильника, кургани № 409, 410, 418 на північ від села, див. Журнал раскопок..., стор. 128—129, 135.

² Р. Рау, Die Gräber der frühen Eisenzeit im unteren Wolgagebiet, Pokrowsk, 1929, табл. IV, 2 AB, табл. V, 1.

у вигляді витягнутого зрізаного конуса (рис. 3, 8—10). Знахідки двохтільох і більшої кількості ворворох при рештках панцирів в похованнях V ст. до н. е. в Лісостепу звичайні, але частіше вони з бронзи і рідше із заліза¹.

З предметів озброєння біля похованого був і залізний наконечник списа, уламок втулки якого знайдений серед розкиданих кісток в південній частині зрубу.

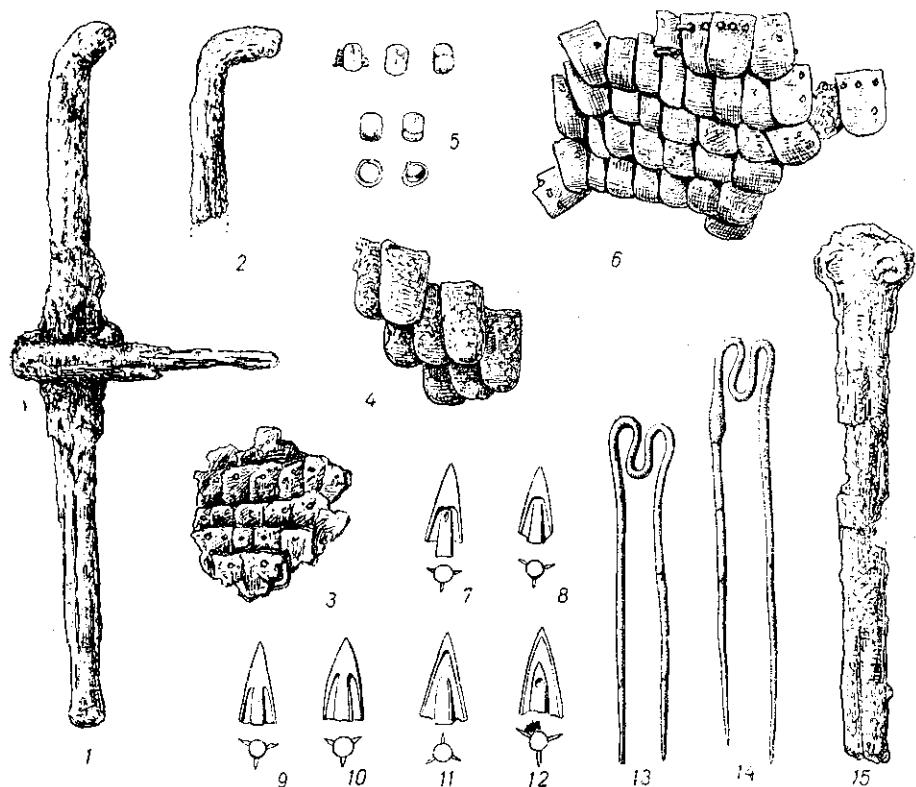

Рис. 2. Курган біля с. Макіївка.

1, 2 — залізні псалії з залишками вудил; 3, 4 — залізні лусочки панцира; 5 — бронзові колечки; 6 — бронзові лусочки панцира; 7—12 — бронзові наконечники стріл; 13, 14 — бронзові шпорти; 15 — залізна ручка (від дзеркала?).

Масивні залізні вудила з псаліями у вигляді прямих стрижнів з двома отворами в середній частині і з зігнутим під прямим кутом верхнім кінцем (рис. 2, 1, 2) звичайні в похованнях V ст. до н. е. в лісостеповому Подніпров'ї.

Набір бронзових ремінних блях в так званому звіриному стилі (рис. 3, 1—4) та бронзових колечок (рис. 2, 5) поширеній серед ранніх пам'яток V ст. до н. е. як у всіх областях Причорномор'я, так і далеко за його межами. Так, наприклад, бляха у вигляді ікла, широкий кінець якого зображує голову хижака з вищиреною пащею, а загострена частина, трактована у вигляді голови довгодзюбого птаха (рис. 3, 1), знайдена також і в кургані біля с. Пастирське². Бляхи з подібним трактуванням, але з місцевими особливостями в передачі деталей зустрічаються на Волзі в курганах V ст. до н. е. в супроводі малих бляшок

¹ Макіївський курган № 491, див. Журнал раскопок., стор. 134; Журівські кургани № 400 та ін., див. ИАК, в. 14, 1905, стор. 12, 18.

² Древности Приднепровья, в. VI, табл. II, 399.

у вигляді голови грифона та бронзових ремінних колечок¹, аналогічних макіївським (рис. 3, 1—3).

Ця спільність в інвентарі поволжьких і макіївського курганів може бути пояснена як результат культурних зв'язків між племенами цих територій. Поховальні споруди і поховальний обряд курганів Поволжя цілком відмінні від подніпровських.

Відомі аналогічні бляхи і в Сибіру: на Алтаї та в Мінусінській улоговині².

Значне поширення з початку V ст. до н. е. мають також бронзові застібки-палички, які являли собою масивний стерженьок з округленими кінцями, розчленований рядом глибоких поясків (рис. 3, 5). Такі застібки добре відомі на Лівобережжі, в ранніх пам'ятках Посулля³. Повною аналогією до нашої є застібка-паличка, знайдена разом з хрестоподібною бляхою в одній з ольвійських могил в 1910 р., яка датується кінцем VI, початком V ст. до н. е.⁴. Аналогічна застібка відома також і в курганах Поволжя, звідки походять і вищезгадані бляшки⁵.

Подвійні бронзові шпильки із зігнутою всередину дужкою (рис. 2, 13, 14) поширені в лісостеповому Правобережжі. Подібна шпилька знайдена в басейні Тясмину, але умови знаходження її не з'ясовані⁶. Відомі вони на Поросі, наприклад, дві шпильки знайдені в с. Вороб'ївка та Пекарі⁷, одна така щпилька зустрінута в кургані № 22 біля с. Курилівка⁸. Аналіз інвентаря Макіївського кургана дає змогу датувати ці своєрідні шпильки⁹.

Довга вузька залізна пластинка (рис. 2, 15), прямокутна в перерізі, з овальним поширенням на одному кінці (другий кінець зламаний) є, найімовірніше, ручкою дзеркала, яка прикріплювалась звичайно до бронзового диска. Бронзові дзеркала з подібними ручками характерні для V ст. до н. е. в усьому Північному Причорномор'ї.

Пастові бусини (рис. 3, 6, 7) невеличкі, світложовтого кольору: одна — кругла, гладка, друга — з невеликими шишечками коричнюватого кольору, не мають поки що точного датування.

Рис. 3. Курган біля с. Макіївка.

1—4 — бронзові бляшки; 5 — бронзова застібка; 6, 7 — пастові бусини; 8—10 — кістяні ворворки.

¹ В. Граков, Monuments de la culture Scythique entre Volga et les monts Oural, ESA, III, стор. 29, рис. 7, 9—11.

² С. В. Киселев, Алтай в скифское время, ВДИ, 1947, № 2, стор. 165—166, р. 7.

³ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. III, табл. XV, 5.

⁴ Ольвійські фонди Держ. Ермітажу.

⁵ В. Граков, ук. твір, рис. 30.

⁶ Древности Приднепровья, в. III, табл. XLIV.

⁷ Київський історичний музей, інв. № Б 1719, Б 823.

⁸ А. А. Бобринский, ук. твір, стор. 104.

⁹ Дві подібні шпильки були знайдені в 1952 р. на поселенні до н. е. V ст. біля с. Лубенці О. І. Теречожкіним, див. КСІА, в. 3, 1954, стор. 75, табл. II, 9.

Отже, на основі викладеного вище розкопаний курган може бути датований самим початком V ст. до н. е.

Матеріали цього кургана в сполученні з матеріалами курганів VII—IV ст. до н. е., які були розкопані М. О. Бранденбургом на східному Макіївському могильнику, дали цікаві і важливі дані для вивчення культури племен лісостепового Правобережжя. Судячи із складу йнвентаря, тут було поховано вершинка-воїна, рядового представника місцевої родо-племінної знаті.

Факт знаходження вказаних предметів (аналогічних зустрінутим в похованнях цього часу по всьому Лісостепу) в містах Північного Причорномор'я та далеко на сході (Поволжя, Сибір) свідчить про широкі товарообмінні зв'язки племен цих територій.

* * *

За 2 км на південний від Куцівки, на захід від дороги з Макіївки до Куцівки, розташована група з трьох невеликих курганів. Всі кургани розорані, мають форму низького розплівчастого підвищення. Тільки один з них (середній) досягає висоти 1 м. Був розкопаний біля кургана, насип якого мав до 0,5 м висоти при діаметрі до 12 м.

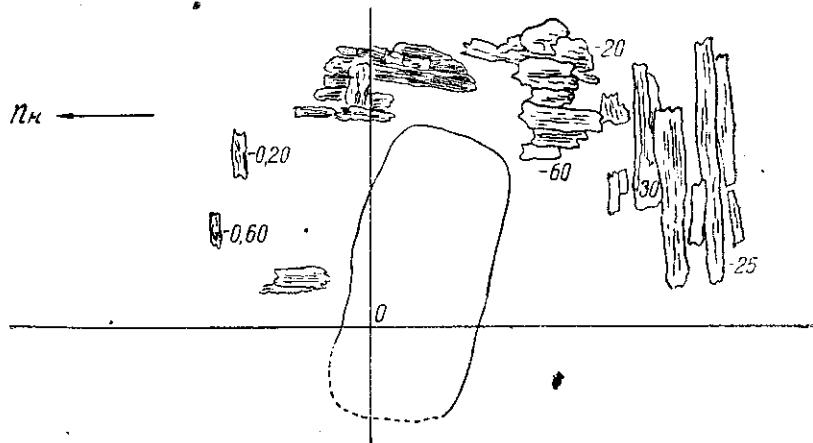

Рис. 4. План кургана біля с. Куцівка.

Курган був колись пограбований. В центральній частині насипу, в шарі щільного чорнозему, траплялись окремі уламки зогнилого дерева, куски вугілля та залишки зотлілих людських кісток. На глибині від 0,35 до 0,75 м, в східній та південній частинах насипу, відкрито непорушені залягання вугілля, зотлілі та обвуглені колоди, довжиною до 2 м, які лежали в напрямку схід—захід. Вони становили рештки дерев'яного перекриття могильної ями, контури якої були виявлені на глибині 1,1 м в східній частині кургана. Вони чітко вимальовувались на сірому фоні ґрунту вузькою смugoю обпаленої землі оранжового, чорного та коричневого кольору. Могильна яма мала форму неправильного прямокутника, витягнутого із сходу на захід, розміром 3,3 × 1,3 м, глибиною до 1,65 м (рис. 4). В західній частині вона була зруйнована ямою грабіжника, що проходила зверху через насип кургана.

Стіни ями до самого dna були обпалені вогнем. У верхній частині вони мали червонооранжовий колір, біля dna значно блідніший. Дно — старанно загладжений материк з окремими невеликими плямами обпалення. Яма була обставлена дошками шириною від 0,2 до 0,25 м, товщиною близько 3 см, рештки яких з обвугленою поверхнею залишились подекуди біля нижньої частини стін. Дошки були вкопані в лес на глибину до 0,25 см.

Поховання цілком пограбовано і зруйновано. В засипці, на різних рівнях траплялись окремі уламки людських кісток, деякі з них із слідами обпалення, дрібні уламки залізних виробів. Знайдено три залізні пластинки від панцира і одну бронзову з трьома отворами для нашивання, аналогічну пластинкам панцира з макіївського кургану.

Ці нечисленні знахідки свідчать про приналежність кургана до скіфського часу (мабуть, не пізніше першої половини V ст. до н. е.).

Спалення поховальних дерев'яних споруджень в курганах, при якому частково спалювалось і саме поховання, добре відомо в VI—V ст. до н. е. на території басейну Тясмину. Судячи із знахідок, тут, як і в макіївському кургані, був похований воїн.

Є. О. ПЕТРОВСЬКА

ПОТРІЙНА СВИНЦЕВА ГЕРМА З РОЗКОПОК ОЛЬВІЇ 1955 р.

В 1955 р. під час розкопок Ольвії була знайдена свинцева групова (потрійна) герма. Найбільша висота її 62 *мм*, ширина 41 *мм*.

Фігури відлиті у вигляді трьох плоских, досить тонких (блізько 2 *мм*) пластин, з'єднаних більш масивною основою. Внутрішня частина цієї основи має паз та три отвори (рис. 1, б) для прикріплення герми цвяшками до якоїсь підставки, що виготовлялася, мабуть, з дерева.

Зображення виконані у техніці однобічного рельєфу. Кожна герма являє собою плоский прямокутний стовп, увінчаний головою. У верхній частині стовпа позначені відростками перекладки (рис. 1, а).

Ліва герма має висоту 57 і ширину 10 *мм*, кожна перекладка виступає на 5 *мм*, голова герми чоловіча, бородата, зачіска має коротке волосся, локони укладені в один ряд, на них знаходиться калаф. На лицьовому боці стовпа зображений фал.

Права герма при такій самій загальній висоті та ширині, як і ліва, має трохи менший (на 2 *мм*) стовп, внаслідок чого і перекладка її (збереглася тільки ліва) знаходиться трохи нижче, ніж перекладка лівої герми. Стовп правої герми закінчується зображенням жіночої голови. Обличчя жінки позначене більш виразно, що, мабуть, слід віднести за рахунок кращої збереженості. Круглі очі, прямий ніс, пухлі губи характеризують обличчя цієї герми. Фігура жінки задрапірована в пеплос, який звисає по стовпу вертикальними складками. Зачіска така сама, як і у лівої, чоловічої герми.

Третя герма — чоловіча, розташована посередині, між лівою чоловічою та правою жіночою гермами. Вона менша за перші дві (висота 23, ширина стовпа 5 *мм*). Голова цієї герми сильно корозована, проте видно безсумнівну схожість її з лівою, великою гермою. Тут також зображено обличчя бородатого чоловіка. Зачіска його аналогічна зачіскам великих герм.

Потрійна герма знайдена на ділянці А, розташованій в центральній частині Верхнього міста, між головною вулицею і так званим Зевсовим курганом. В V-II ст. до н. е. ця частина Ольвії була забудована жилими кварталами. В 1955 р. тут виявлені субструкції, які правили за фундамент для багатого будинку. Герма виявлена у засипці між субструкціями, на глибині 2,65 *м* від сучасної поверхні. Матеріал, що супроводив цю знахідку, відноситься до V-IV ст. до н. е.

Свинцеві герми є надзвичайно рідкісними знахідками. Наскільки нам відомо, досі в Північному Причорномор'ї вони трапилися тільки

в Ольвії, звідки походять і кілька фрагментованих екземплярів, які зберігаються в ДІМ (колекція П. О. Бурачкова). Одна з цих герм — потрійна і майже цілком підібна до нашої. Із знахідок на території Греції ми можемо назвати Олінф, під час розкопок якого було знайдено 6 свинцевих герм — одну односфігурну та п'ять подвійних, які зображені чоловічу та жіночу фігури¹. Потрійна герма, як видно, ще більш рідкісне явище.

Робінсон, розглядаючи подвійні свинцеві герми з Олінфа, вважає, що на них, мабуть, зображені Пріап і Афродіта². Перевагу Пріапу

Рис. 1. Потрійна свинцева герма з Ольвії. Трохи збільшено.

перед Гермесом вказаний автор віддає тому, що, на його думку, тільки гермам Пріапа властива жіноча зачіска.

Коли, як думає Робінсон, на олінфських гермах зображені Пріап (а не Гермес) і Афродіта, то виникає питання, кого ж зображує третя фігура на ольвійській гермі.

Якщо звернутися до деяких ранніх зображень Гермеса, наприклад до мармурової герми Гермеса з Берліна³, то впадають в очі ті самі особливості у трактуванні бороди, а також зачіски, що і на чоловічих фігурах ольвійської герми. Локони на голові тут також укладені вінком. Правда, герма з Берліна є копією герми значно ранішого часу, ніж наша ольвійська. До того ж вона має три ряди локонів, а калафа не має. Ольвійська герма, безсумнівно, пізніша, зображення обличчя тут дано в більш вільному трактуванні, немає тієї скованості та схематичності, проте загальна іконографічна схожість цих двох лам'яточок очевидна.

Таким чином, є підстави думати, що ліва герма на ольвійській знахідці зображене Гермеса.

¹ D. Robinson, Excavations at Olynthus, part X, Baltimore, 1941, II, III.

² Там же, стор. 6—14.

³ Archäologische Anzeiger, Jahrbuch der Deutschen Archäologischen Instituts, XIX, Berlin, 1904, стор. 76.

Оскільки Гермес, Афродіта та Пріап пов'язані загальним міфом, причому Пріапа називають сином Афродіти, визначення двох інших фігур на ольвійській гермі не є важким: права жіноча фігура там зображує Афродіту, а середня, маленька — Пріапа. Правильність визначення малої герми як зображення Пріапа підтверджується і тим, що Пріап, як і Гермес, часто трактувалися бородатими на гермах¹, рельєфах² і теракотах³.

На користь інтерпретації вказаних чоловічих фігур як зображень Гермеса і Пріапа говорить і те міркування, що вони представлени на гімнами, у вигляді герм, що для ранніх зображень цих богів дуже характерно, особливо для Пріапа, зображення якого у вигляді герми, бородатого, поруч з Афродітою, причому часто меншого розміром, ніж Афродіта (що показує ніби підлеглість їй), широко відомі на боспорських теракотах, описаних Стефані⁴.

Отже, на ольвійській гермі зображені, очевидно, Гермес, Пріап і Афродіта.

Культи Гермеса і Афродіти, як відомо, дуже поширені в античному світі, існували і в Ольвії. Відомості про культ Гермеса дають написи⁵ та монети⁶, про культ Афродіти можна говорити на підставі написів⁶ та знахідок зображень богині⁷.

Відомостей про культ Пріапа в Ольвії ми не маємо. Мабуть, цей бог, пов'язаний родинними узами і характером своєї діяльності з Гермесом і Афродітою⁸, був відомий в Північному Причорномор'ї більше як супутник Афродіти, про що можна судити з теракот, знайдених на Боспорі⁹, що датуються кінцем V—IV ст. до н. е. До того ж часу відносяться й залишки дерев'яного предмета (ліри) з Куль-Оби, на якому є зображення герми Пріапа¹⁰.

Ця обставина частково підтверджує час виготовлення ольвійської герми, яку слід віднести до кінця V—IV ст. до н. е., що не суперечить і матеріалу, який супроводив цю знахідку.

Ольвійська знахідка цікава не тільки своєю унікальністю: зміст зображень герми допомагає нам ясніше уявити духовне життя ольвіополітів, про яке відомо поки ще дуже небагато. Вона також є першою вказівкою на наявність культу Пріапа в Ольвії.

Ця герма, мабуть, належала до домашнього олтаря або була амулетом, про що може свідчити як сам характер пам'ятки, яка має невеликі, явно камерні розміри, так і підбір зображених на ньому богів, які повинні були охороняти домашнє вогнище, сприяти благополуччю та добробуту сім'ї.

¹ S. Reinach, Réperatoire de la statuaire grecque et romaine, t. II, Paris.

² Древности Боспора Киммерийского, т. II, табл. LXXX, 11.

³ S. Reinach, ук. твір; Древности Боспора Киммерийского, т. II, табл. LXV, 1, 5.

⁴ ОАК за 1877 г., стор. 254.

⁵ G. M. Hiršt, Ольвийские культуры, ИАК, в. 27, стор. 126 і далі.

⁶ Там же, стор. 107 і далі.

⁷ Е. И. Леви, Ольвийская агора, МИА, № 50, стор. 48.

⁸ «*Priāpis*, *Priāpos*, син Діоніса та Афродіти, або Хіони, або однієї з наяд батьком його також називають Гермеса, Пана, Адоніса, сатира. Він був богом родючості полів і стад, під заступництвом якого були стада кіз та овець, бджильництво, садівництво і виноробство, а також рибна ловля, зображення його ставилося особливо в садах і виноградниках. Йому приносили в жертву перші вироби полів, садів, молоко, мед, козлів, ослив і т. д. Його особливо шанували в Лампсаку», див. Реальний словник класических древностей по Люблеру, СПБ, 1885, стор. 1103.

⁹ Древности Боспора Киммерийского, т. II, СПБ, 1854, стор. 74, 76, 134; атлас, табл. LXV, 1, 5, табл. LXXX, 11.

¹⁰ Древности Боспора Киммерийского, т. II, стор. 128.

М. Б. ПАРОВИЧ

ПРО ДАТУВАННЯ ОЛЬВІЙСЬКИХ МОНЕТ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ ГОЛОВИ ТІХИ

Питання про датування монет із зображенням голови Тіхи в короні — на лицьовому боці — і стрільця, що стоїть на коліні, з назвою міста та ім'ям архонта Сострата — на зворотному¹ — вирішувалося по-різному. В кінці XIX ст. нумізмати як на Заході (Заллет²), так і в Росії відносили ці монети до IV—III ст. до н. е. Вирішальне значення мав стилістичний аналіз зображення.

В 1921 р. О. В. Орешников³ запропонував нове датування. Він порівнював ці монети з тими, що мали легенду *οἱ ἑπτά*, із декількома варіантами лицьового та зворотного боків. На одному з таких варіантів на лицьовому боці є зображення бородатої голови, в якій О. В. Орешников вбачав портрет Мітрідата Євпатора, а на зворотному — зображення стрільця, який стоїть на коліні. Цей тип зворотного боку на монетах з *οἱ ἑπτά* та на монетах з ім'ям Сострата і є для них, на думку О. В. Орешникова, пов'язуючою ланкою. Перші він відносить до кінця II або початку I ст. до н. е., а другі — до I ст. н. е. Таке обґрунтування датування монет із зображенням голови Тіхи і стрільця, який стоїть на коліні, та з ім'ям архонта Сострата було прийняте О. М. Зографом⁴.

В могилах ольвійського некрополя, розкопаних Б. В. Фармаковським в 1901 і 1902 рр., було знайдено 5 монет подібного типу⁵. Посилаючись на Заллета і Піка, він датує їх IV—III ст. до н. е.⁶.

Всі ці монети, за винятком однієї (№ 149), знайдені в непорушених похованнях, в тому місці, де вони були покладені при похованні: монета № 90 знаходилася в могилі № 22/1901, в лівій руці покійника, в могилі № 74/1902 монета також лежала в лівій руці, а в похованні № 76/1902 одна монета (№ 360) лежала на правому плечі, а друга — в правій руці. Щодо монети № 149, то хоч в щоденнику вона не згадувалася, але в опису⁷ значиться як знайдена в могилі № 35/1902.

¹ П. О. Бурачков, Общий каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, существовавшим в древности на северном берегу Черного моря, ч. I, Одесса, 1884, табл. VIII, 152; В. Pick, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, Bd. I, Berlin, 1898, табл. X, 1—3; А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, табл. XXXII, 21.

² Sallet, Königliche Museum in Berlin, Beschreibung der antiken Münzen, Berlin, 1898.

³ А. В. Орешников, Этюды по нумизматике черноморского побережья, ИРАИМК, I, 1921, стор. 232—235.

⁴ А. Н. Зограф, ук. твір, стор. 136.

⁵ № 90/1901; № 149/1902; № 358—360/1902.

⁶ ИАК, в. 8, стор. 64; ИАК, в. 13, стор. 233, 234.

⁷ ИАК, в. 13, стор. 242.

Подивимося тепер, яким матеріалом супроводилися ці монети.

В могилі № 22/1901, біля сирцевої закладки, з правого боку кістяка знайдено 5 гостродонних амфор, з них 4 стояли похило одна до одної в головах, а одна — біля ніг. Праворуч від кістяка між черепом і амфорами стояло чорнолакове блюдо з штампованим орнаментом у вигляді 8 пальметок, що утворювали коло, і двох рядів насічок¹. В лівій руці кістяка був чорнолаковий канфар². В тій же руці знаходився залізний перстень, а в ногах стояв сітчастий лекіф і лежали чотири гральні кістки.

Б. В. Фармаковський вважає, що за характером орнаменту і якістю лаку («досить густий, чорний лак») блюдо можна було б датувати початком III ст. до н. е.³

Канфар, знайдений в тій самій могилі, покритий матовим лаком темносірого кольору з графітовим відтінком. Проте на ніжці лак блискучий, густого темного тону, характерний для посудин IV ст. На дні канфара є штампований орнамент, що іде спіраллю, роблячи два круги з поворотом на третій. Канфар має широке циліндричне горло, яке розширяється догори. Корпус досить великий, майже такий самий, як горло. Ніжка порівняно висока, профільована, порожниста всередині. Ручки високо піднімаються догори, обома кінцями прикріплюючись до корпусу. Подібна форма канфарів була досить поширенна в кінці IV — на початку III ст. до н. е. Аналогічні екземпляри зустрічаються серед матеріалів афінської агори⁴. Вони були віднесені Томпсоном до групи В і датуються першою половиною III ст. до н. е.

Сітчастий лекіф з тієї самої могили знаходить собі аналогії серед старожитностей Олінфа⁵. Робінсон датує такі лекіфи IV ст. до н. е. Дуже недбало виконаний рисунок і більш низька якість лаку дозволяють віднести наш лекіф до кінця IV ст. до н. е.

Таким чином, весь комплекс могили 22/1901 датується не пізніше ніж початком III ст. до н. е. і навіть, можливо, самим кінцем IV ст. до н. е.

Подібну картину дають поховання № 74/1902 і 76/1902.

В могилі № 74/1902, крім монети, яка вже згадувалася, знаходилися чорнолакові кілік і рибне блюдо та гостродонна амфора. З лівого боку покійника стояло три флакони.

Рибне блюдо з цієї могили опубліковано Б. В. Фармаковським⁶. Воно було досить великих розмірів (діаметр 24 см), з косими стінками і відігнутим униз краєм⁷. Будова сільниці в цьому блюді досить оригінальна. Це не просто кругла ямка і не валик, який оточував сільницю, як це звичайно робиться в посудинах такого типу. В нашому екземплярі високий бортик проходить не по краю, а трохи відступивши всередину, завдяки чому навколо сільниці утворилося щось на зразок ровика. Цікавою є конструкція краю посудини. Косі стінки біля краю піднімаються вгору, а потім сильно загинаються вниз. Таким чином, наш екземпляр є ніби перехідним типом між рибним блюдом з косими стінками і відігнутим униз краєм, якому відповідає сільниця у вигляді простого загиблення або ямки⁸, та блюдом із загнутим вгору краєм і сільни-

¹ ІАК, в. 8, рис. 21.

² Там же, рис. 29.

³ ІАК, в. 8, стор. 35.

⁴ H. Thompson, Two centuries of Hellenistic Pottery, *Hesperia*, III, Baltimore, стор. 345, рис. 26 (B 46).

⁵ D. Robinson, Excavations at Olynthus, part V, Baltimore, 1933, табл. 146, № 474.

⁶ ІАК, в. 13, рис. 73, стор. 133.

⁷ D. Robinson, ук. твір, т. V, табл. 190, № 1049, 1050, 1052.

⁸ D. Robinson, ук. твір, т. V, № 1049, 1052.

цею, оточеною високим валиком¹. І той і другий типи Робінзон датують IV ст. до н. е.

Можливо, що наша посудина належить до пізнішого часу, до початку III ст., що погоджується з наявністю в даному комплексі веретеноподібних флаконів. Останні з'являються в III ст. до н. е. на зміну лекіфам, які в цей час перестають вживатися. В матеріалі афінської агори, який охоплює період від рубежу IV—III ст. до початку I ст. до н. е., зовсім немає лекіфів, в той час як веретеноподібні флакони з'являються вже в першій групі, що відноситься до початку III ст. до н. е.². З другого боку, веретеноподібні флакони, мабуть, зовсім не побутують в I ст. до н. е., що підтверджується тим, що в найпізнішому комплексі (Е), який датується кінцем II і початком I ст. до н. е., веретеноподібні флакони зникають. Отже, наявність їх в могилі № 74/1902 не може значно підвищувати її датування.

Поховання № 76/1902, крім двох монет, містило чорнолаковий кілік з штампованим орнаментом³, який датувався Б. В. Фармаковським IV—III ст. до н. е., та гостродонну амфору, горло якої прикрашене кантиком з червоної фарби.

Щодо поховання № 35/1902, то, згідно з описом, в ньому був чорнолаковий кілік (№ 150)⁴, хоч в щоденнику він, так само як і монета № 149, не згадується. Кілік, що мав низьку, слабо профільовану підставку і сильно підняті догори ручки, схожий за формою з кіліком № 704 з розкопок 1901 р.⁵, який датується Б. В. Фармаковським III—II ст. до н. е. Але судячи з густоти лаку з металічним блиском, його слід було б віднести до III ст. до н. е. і, можливо, більше до першої його половини. Форма кіліка зберігає безперечний зв'язок з посудинами IV ст. до н. е., що було відмічене ще Б. В. Фармаковським⁶.

Таким чином, усі розглянуті похованальні комплекси, де були зустрінуті монети із зображенням голови Тіхи в короні — на лицьовому боці — і стрільця, який стоїть на коліні, та з ім'ям архонта Сострат — на зворотному, можуть бути датовані першою половиною III ст., а в деяких випадках (могила № 22/1901) навіть самим кінцем IV — початком III ст. до н. е.

Оскільки всі монети, за винятком № 149, були знайдені ін situ, в руці похованіх, немає сумніву щодо одночасності монет та іншого інвентаря. Але тоді виникає сумнів в правильності їх датування, запропонованого О. В. Орєшниковим в 1921 р. Комpleкси речей дозволяють повернутися до старого датування Б. В. Фармаковського, який, слідом за Заллетом, відносив ці монети до IV—III ст. до н. е.

¹ D. Robinson, ук. твір, табл. 190, № 1045, 1046, 1048.

² H. Thompson, ук. твір, стор. 326, рис. 9.

³ ІАК, в. 13, рис. 74.

⁴ Зберігається в Одеському археологічному музеї.

⁵ ІАК, в. 8, рис. 38.

⁶ Там же, стор. 41.

Х Р О Н И К А

І. Г. ШОВКОПЛЯС

VIII НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР

Серед радянських археологів встановилася практика періодично скликати наукові конференції і наради по підсумках польових досліджень за певні періоди або з окремих питань стародавньої історії нашої країни.

Інститут археології Академії наук УРСР в останній час періодично, кожні два роки, скликає свої наукові конференції.

Чергова, Восьма наукова конференція Інституту археології відбулася 21—24 лютого 1956 р. у Києві. Ця конференція була присвячена підсумкам польових досліджень, проведених на Україні в 1954 та 1955 рр., але вона вийшла далеко за ці межі. Поставлені на обговорення доповіді на загальні теоретичні теми викликали жваве обговорення багатьох дискусійних питань стародавньої історії півдня Східної Європи. У роботі конференції брала участь велика група археологів Москви, Ленінграда та багатьох інших міст РРФСР, а також інших братніх республік, що надало їй загальномосковського значення.

Пленарні засідання конференції відкрив директор Інституту археології С. М. Бібіков в доповідю «Стан та завдання археологічної науки на Україні»¹. У доповіді були підведені підсумки археологічного дослідження території України за останні роки і накреслені проблеми з стародавньої історії населення південної частини європейської території СРСР, які ще не розв'язані або дискутуються. До них наасамперед належать питання періодизації пізнього палеоліту Криму, виявлення та історичної характеристики локальних варіантів неолітичних і трипільської культур, виявлення та широкого дослідження пам'яток ранніх слов'ян, що необхідно для розв'язання загальноісторичних питань їх історії, вивчення сільських поселень стародавньої Русі тощо. Значна частина доповіді С. М. Бібікова була присвячена завданням, які стоять перед радянськими археологами у справі вивчення археологічних пам'яток на місцях великих гідробудов — Кременчуцької, Дніпродзержинської і Канівської ГЕС а на Дніпрі, каналу Північний Донець — Донбас, Північно-Кримського каналу та ін. На закінчення доповіді С. М. Бібікова відзначив, що ці велике завдання по археологічному вивченню території України, як і раніше, розв'язуватимуться у тісному контакті та співробітництві з археологами інших республік нашої країни, в першу чергу з археологами Москви і Ленінграда.

Висвітленню питань ранньої історії східного слов'янства і процесу утворення стародавньої руської держави — Київської Русі — була присвячена доповідь Б. О. Рибакова (Москва, ІМК АН СРСР) «Слов'яни та Русь». Доповідач відзначив, що наявність у сучасній буржуазній науці тенденційних, помилкових і навіть ворожих теорій та праць, які перекручують стародавню історію східних слов'ян і Київської Русі, ставить перед радянськими вченими завдання — глибоко і всебічно вивчати всі історичні джерела з цих питань (як писані, так і археологічні). Радянським археологам та історикам необхідно шляхом глибоких наукових досліджень встановити територію розселення ранньослов'янських племен, вияснити, які археологічні пам'ятки належать тим або іншим слов'янським племенам, зокрема анатам, встановити взаємовідношення таких етнічних термінів, як «венеди», «анти», «слов'яни», «русь» тощо. Важливо також з'ясувати взаємовідносини стародавніх слов'ян з численними сусідніми народами і племенами в різні історичні епохи.

Б. О. Рибаков відзначив, що існують три різночасові групи джерел, в яких говориться про слов'янські племена: а) повідомлення римських авторів I—II ст. н. е., які називають всі слов'янські племена однією збірною назвою — «венеди»; б) твори авторів VI—VII ст., головним чином візантійських, які називають слов'ян найдавнішою збірною назвою — «венеди» — і новою — «анти та склавіни» (у деяких з цих письменників вперше зустрічається і термін «рос»); в) повідомлення візантійських, слов'ян-

¹ Дів. Вісник АН УРСР, 1956, № 6.

ських, західноєвропейських і східних авторів IX—XII ст., які вже називають слов'янами племена «слов'янами»; у цей час також широко використовується термін «русь» (руси), що мав як етнічне, так і політичне значення. Далі доповідач спинився на питаннях географічного розміщення стародавніх слов'янських племен, які відповідають тій або іншій із стародавній назві. Наприклад, назва «венеди» поширенна в етніміці та топоніміці в районі південної та східної Прибалтики, що збігається з стародавньою областью розселення слов'ян в Європі. Термін «слов'яни» зустрічається, як правило, за межами цієї найдавнішої області, в основному там, де слов'яни були колоністами (словаки, словенці, слов'яни новгородські і багато інших літописних племен). Термін «анти» використовувався переважно лише у південно-східній частині слов'янського світу, в зоні стикання слов'ян із сарматсько-аланськими племенами. Далі Б. О. Рибаков вказав, що в першій половині I тис. н. е. слов'янська лісостепова смуга Східної Європи була тісно пов'язана з степовим Причорномор'ям, що позначилося і на матеріальній культурі, і на широкому проникненні в слов'янське середовище сарматських, готських та інших речей (посуд, прикраси, зброя тощо). Дуже важливим і невідкладним завданням є визначення точних меж розселення слов'янських племен, а також сарматів, готів і т. д.

Терміни «русь», «роси», «руси», «руська земля» — не пов'язані з варягами. Як зазначив у своїй доповіді Б. О. Рибаков, перші згадки про племена «росів» необхідно пов'язувати не з північною слов'янським світу, а з півднем, з річкою Россю — правою притокою Дніпра на території сучасної Черкаської області.

На закінчення своєї доповіді Б. О. Рибаков спинився на аналізі поглядів руських істориків-літописців про походження слов'янства та Русі. Детальне вивчення всіх наявних історичних джерел, як археологічних, так і писаних, дозволяє, на думку доповідача, з повною підставою твердити про те, що стародавня руська феодальна держава — Київська Русь — утворилася на основі східнослов'янських племен Середнього Подніпров'я, а в середині IX ст. вона вже об'єднала ряд племінних князівств по Дніпру, Західній Двіні та Ловаті і на кінець IX ст. стала однією з найбільших держав в Європі.

П. П. Єфіменко (Київ) виступив з доповідлю «Про періодизацію пізнього палеоліту Східної Європи». Відзначивши реакційну роль представників католицької церкви в буржуазній науці Західної Європи в питаннях вивчення пізнього палеоліту, доповідач спинився на великий і плодотворній роботі та досягненнях вчених Радянського Союзу і європейських країн народної демократії в цій галузі історичної науки. За останні 50 років з'явилося багато матеріалів, які вказують на безлідстваність виділення Брейлем оріньякської спохи як загального історичного явища навіть в межах однієї тільки Європи і дозволяють розглядати її лише як локальний варіант культури пізнього палеоліту. У цьому плані, зазначив доповідач, важливе значення мають результати досліджень пізньопалеолітических пам'яток на території Східної та Середньої Європи, зокрема пам'яток знаменитого Костенківського району на Дону, а також Чехословаччини і частково Угорщини. На всьому цьому величезному просторі розвиток пізньопалеолітичної культури йшов шляхом закономірної і послідовної зміни поселень пізнього мустєрського типу культурними відкладами з інвентарем солютрейського типу. Ця схожість пізньопалеолітическої культури племен Східної та Середньої Європи, підтверджується подібністю господарства і побуту (характером знарядь праці з кременю та кості, типом стародавніх жител, творів мистецтва, прикрас тощо, знайдених на стоянках Дону і Чехословаччини).

Разом з тим, у південніших районах Європи і навіть частково в тих же Костенках на Дону та в південній Угорщині поряд з солютрейською, або селестською (як її звуть в Чехословаччині та Угорщині), представлена і цілком інша культура, яка має багато спільніх рис з оріньякською. Найкраще вона відома за пам'ятками району Костенок на Дону (нижній горизонт Тельманської стоянки і т. д.) та за відомими гротами Грімальді поблизу Ментони на півдні Франції. В культурних комплексах цих пам'яток немає нічого сильного ні з комплексами мустєрської, ні з комплексами солютрейської епохи. Ці незвичайні культурні комплекси могли бути присвоєні стародавнім мисливськими общинами, які проникли сюди з області Середземномор'я.

Так, про існування цього другого, південного шляху переселення первісних мисливських общин свідчить відкрите влітку 1954 р. в Костенках на Дону походження стародавньої людини з добре виявленими ознаками негроїдного типу, відомого досі лише за знахідками двох скелетів в Грімальдійських гротах Ментони. Таким чином, склад стародавнього населення Європи та його історична доля в споху пізнього палеоліту були значно складнішими, ніж це уявлялося до недавнього часу. В світлі нових досягнень науки, зазначив на закінчення П. П. Єфіменко, сама проблема періодизації пізнього палеоліту набуває більш конкретного характеру та іншого змісту. Розв'язати цю проблему можна шляхом вивчення конкретної історії не тільки таких великих історичних утворень, як солютрейський та оріньякський масиви найдавнішого населення, а й значно дрібніших груп, з яких складались ці великі утворення і які населяли окремі невеликі райони.

З доповідлю «Нові дані про ранньослов'янські племена у Верхньому Подніпров'ї» виступив П. М. Трет'яков (Москва, Інститут слов'янознавства АН СРСР).

У доповіді були викладені основні результати багаторічної роботи Слов'янської експедиції ПМК АН СРСР (керованої доповідачем) на території Верхнього Подніпров'я, що включає, крім басейну верхньої течії Дніпра, також басейни Прип'яті, Сожу, верхньої і середньої течії Десни в межах РРФСР, Української РСР і Білоруської РСР. Археологічні пам'ятки на цій території мають особливо важливе значення для розв'язання питання про походження і стародавню історію східнослов'янських племен. На цій території вдалося виявити і частково вже дослідити ряд пам'яток I тис. до н. е. та I тис. н. е., які безперечно належать східнослов'янським племенам. П. М. Третьяков поділяє їх на три основні хронологічні групи.

До першої з них належать найдавніші городища і могильники VII—VI ст. до н. е. (так званої милоградської культури), в яких є багато спільніх рис з пам'ятками підгірцівського типу, поширеними в Середньому Подніпров'ї. В окремих районах Верхнього Подніпров'я ці пам'ятки існували аж до перших століть н. е.

До другої групи належать городища, поселення і могильники зарубинецького типу, близькі за своїм характером до ранньослов'янських корчуватівських пам'яток Київщини. Зустрічаються вони також близько II ст. н. е., але існують тут, на відміну від корчуватівських пам'яток, аж до початку IV ст. н. е.

Третю групу пам'яток становлять городища, селища і могильники середини та другої половини I тис. н. е., в тому числі довгі кургани, городища і селища кривичів на верхньому Дніпрі, селища і архайчні кургани з трупоспаленням передроменського типу на Десні, а також пам'ятки початку другої половини I тис. н. е. в древлянській землі (типу поселення біля с. Корчак недалеко від Житомира). П. М. Третьяков вважає можливим говорити про генетичну єдність зарубинецьких пам'яток з пам'ятками третьої групи, які належали вже окремим літописним східнослов'янським племенам.

І. Г. Шовкопляс (Київ, Інститут археології АН УРСР) виступив з доповідю «Дослідження жителів Мізинської стоянки»¹. Ця доповідь присвячена вивченю жителів пізньопалеолітичних стоянок Східної Європи на основі розкопок останніх років на відомій Мізинській стоянці на Десні. В результаті розкопок в Мізині відкрито залишки великих будівельних та побутових комплексів, що добре збереглися, в тому числі — довгочасного зимового житла. Залишки цього житла являли собою округле в плані (діаметром понад 5 м) скучення великих кісток мамонта та рогів північного оленя, які залягали в певному, строго витриманому порядку. На думку І. Г. Шовкопляса, житло мало вигляд конусовидної споруди (типу північного чума). Каркас житла був споруджений з дерев'яних жердин, похило вкопаних в землю по краю підлоги та скріплених над серединою. Жердини, покриті шкірами тварин, гілками і травою, утворювали похилені стіни. Для зміщення цих стін іх зовні обкладали кістками тварин. Житла Мізинської стоянки мають багато спільного з житлами таких стоянок Східної Європи, як Гінці, Добранічівка, Супонево, Елісеєвичі, Гагаріно, Тельманська і, можливо, Бердик; Сибіру — Мальта і Бурст, а також Чехословаччини — Павлов, Петржиковіці тощо.

О. І. Тереножкін (Київ, Інститут археології АН УРСР) прочитав доповідь «Середнє Подніпров'я на початку залізного віку». Доповідач зазначив, що з Середнього Подніпров'я, в основному з території Правобережжя, походить велика кількість бронзових і почасти залізних знарядь праці, предметів озброєння та прикрас, які відносяться до XI—VII ст. до н. е. Виявлення кам'яних ливарних форм, бракованих при відливанні бронзових виробів, та уламків ливарних форм, які зустрічаються при розкопках на поселеннях XI—IX ст. до н. е., свідчать, на думку О. І. Тереножкіна, про існування в Середньому Подніпров'ї в кінці бронзового віку місцевого бронзоливарного виробництва. На початку залізного віку (IX—VII ст. до н. е.) бронзоливарне виробництво в правобережному лісостеповому Подніпров'ї досягає ще вищого розвитку. Переважаючим стає ліття в глиняних формах за восковою моделлю. Одним з найважливіших бронзоливарних центрів цього часу було укріплене поселення на місці сучасного Суботівського городища в Чигиринському районі, Черкаської області, на якому під час розкопок виявлено близько 200 уламків глиняних ливарних форм, тиглів, ллячик та ін., а також багато готових виробів з бронзи. Поряд з бронзовими в той час з'являються і перші залізні вироби, переважно зброя (мечі та кинджали) і знаряддя обробки дерева (тесла).

О. І. Тереножкін у своїй доповіді висунув положення про те, що бронзові вироби з Подніпров'я поширювалися далеко на захід, аж до Семиграддя і Сілезії, а не навпаки, як вважалося досі. Відстоюючи в доповіді самостійність подніпровського центра бронзоливарного виробництва, О. І. Тереножкін вважає, що бронзові вироби з Кавказу вперше проникли в Середнє Подніпров'я не раніше VII ст. до н. е.

Доповідь «Про період еллінізму в Північному Причорномор'ї» прочитав В. Д. Блаватський (Москва, НМК АН СРСР). Він зазначив, що важливе історичне питання про період еллінізму в Північному Причорномор'ї (IV—II ст. до н. е.) досі як слід не розроблене. Розв'язання питання про суть періоду еллінізму

¹ І. Г. Шовкопляс. Поселення стародавнього кам'яного віку на Десні. Вісник АН УРСР, 1956, № 4; його ж, Жилища Мезинської стоянки, КСИА, в. 6, 1956.

в Північному Причорномор'ї утруднене недостатньою вивченістю соціально-економічної історії місцевих племен, особливо тих, які в той час входили до Боспорської держави. Наявні дані дають підставу вважати, що соціально-економічний устрій місцевих племен Боспорського царства, в усякому разі його кубанської частини, очевидно, характеризувався провідною роллю у виробництві напівільнного общинника-хлібороба і наявністю племінної знаті, яка стояла над ним і мала деяку кількість рабів. У зв'язку з цим Боспорське царство, на відміну від елліністичних монархій в областях стародавніх цивілізацій Сходу, не було таким розвинутим політичним утворенням, а державна влада в областях, населених місцевими племенами, очевидно, не мала складного бюрократичного апарату.

В. Д. Блаватський відмічає, що причиною виникнення елліністичного світу була греко-македонська експансія в Східному Середземномор'ї і пов'язана з нею велика кількість еллінських переселенців. З переселенням пов'язане виникнення ряду нових міст на елліністичному Сході і в Північному Причорномор'ї.

В період еллінізму держави Причорномор'я та Середземномор'я можна звести до двох основних типів — великих монархій з грецькими містами і місцевою периферією (хорою) та міст-республік (полісів) типу Ольвії і Херсонеса. Останні не включали в своїй межі навколоїшні племена, але знаходилися з ними в тісному контакті, а часто і експлуатували їх.

З періодом еллінізму пов'язане дальше поширення в країнах стародавнього світу античної форми рабовласництва і поєднання його з місцевими формами експлуатації залежного населення. В період еллінізму, зазначив на закінчення В. Д. Блаватський, контакт еллінських елементів з місцевими в певній мірі сприяв розвитку останніх.

Пленарні засідання конференції закінчилися доповіддю В. І. Довженка (Київ, Інститут археології АН УРСР) «Про древньоруську державність в період феодальної роздробленості»¹. Ця допогідь викликала досить жвавий обмін думками.

Звичайно історія стародавньої Русі до татаро-монгольської навали поділяється на два періоди — Київську Русь і період феодальної роздробленості. Така точка зору, на думку В. І. Довженка, не відповідає історичним фактам.

Відстоюючи свою точку зору, доповідач вказав, що в історичному розвитку стародавньої Русі не можна знайти таких явищ, які вказували б на межу між періодом Київської Русі та періодом феодальної роздробленості. Прагнення феодальних князів до незалежності від влади київського князя та міжусобна феодальна боротьба — характерні риси періоду феодальної роздробленості — були властиві всій історії стародавньої Русі домонгольського часу. Відцентрові сили почали діяти одночасно з встановленням панування феодальних відносин і породжувалися самим характером феодального ладу та феодальної структури держави в епоху середньовіччя. Посилення сепаратистських тенденцій феодальних князівств і міжусобної феодальної боротьби з другої половини XI ст. не привело, проте, до повного знищення стародавньої руської держави. У XII — першій половині XIII ст. збереглася єдність країни, яка проявлялася в усіх галузях суспільного життя. Зміцнювалися економічні зв'язки між різними частинами країни. Товарне виробництво, яке в XII ст. досягло значних розмірів, розвивалося на основі обміну між виробниками різних галузей виробництва не тільки в межах вузьких районів, а й на широкій території. Відома в цей час торгівля хлібом між різними районами. Багато виробів ремесла через торгівлю проникало в найвіддаленіші пункти руських земель. Зміцнювалися і культурні зв'язки між різними районами країни. Твори літератури і мистецтва, які створювалися в різних культурних центрах, поширювалися і ставали загальноруськими творами. Формувався загальноруський стиль у мистецтві, незважаючи на деякі особливості в художній манері, зумовлені вlivом місцевих народних традицій. Наслідком розширення зв'язків та змінення культурної єдності була дальша консолідація стародавньої руської народності, відображенна в «Повести временных лет», «Слові о полку Ігоревім» та інших творах, які відбивали високий рівень національної самосвідомості.

У XII — першій половині XIII ст. збереглася і політична єдність країни, хоч вона і була виражена значно слабіше, ніж в ранній період Київської Русі.

Феодальні князівства, на думку доповідача, не були такими утвореннями, які могли б заступити єдину державу. Вони не були сталими ні в політичному, ні в територіальному відношенні. Великі князівства складалися з ряду дрібних володінь, які в результаті міжусобної феодальної боротьби часто змінювали свою територію. Визнаючи великі феодальні князівства окремими державними утвореннями, які ніби застутили єдину Київську державу, треба вважати за такі і ті дрібніші феодальні володіння, що входили до складу великих князівств, оскільки соціальна природа їх була однаковою. При цьому дрібніші володіння були зв'язані владою удільного князя не мініше, ніж великі князівства — владою київського князя. Але таке визнання означало б, що на Русі в період феодальної роздробленості кожне значне феодальне володіння було державним утворенням і що Київська держава розчлену-

¹ Див. Археологія, т. X, 1957.

валася на стільки частин, скільки було значних феодальних володінь. Таке уявлення веде до заперечення державності взагалі в період феодальної роздробленості.

Визнаючи таку точку зору неправильною, В. І. Довженок вважає, що в період феодальної роздробленості існувала одна єдина Київська держава, яка включала всі руські землі з усіма величими і дрібними феодальними князівствами та володіннями. Київська Русь являла собою зразок типової середньоісторичної феодальної держави, яка базувалася на васальних відносинах великих і дрібних сеньорій-князівств. Політична структура Київської Русі була подібна до структури будь-якої іншої середньоісторичної держави.

Центром стародавньої руської держави і в XII — першій половині XIII ст. був Київ. Київ був також церковним і релігійним центром, що в умовах середньоісторичного мало велике значення. Главою стародавньої руської держави в XII — першій половині XIII ст. був київський князь. Київські князі, які в XII — першій половині XIII ст. часто мінялися, при всій різноманітності їх як політичних діячів провадили одну політичну лінію, що виражалася в намаганні зміцнити свою владу, підкорити собі удільніх князів та припинити міжусобну боротьбу, без чого не можна було організовувати оборону країни від зовнішніх ворогів.

На закінчення В. І. Довженок відмітив, що татаро-монгольська навала не тільки знищила більшу частину культурних і матеріальних цінностей руського народу та значну частину самого населення, а й на кілька століть обірвала політичні, економічні і культурні зв'язки, що об'єднували руські землі в одну державу. На його думку, татаро-монгольська навала, а не розвиток феодальних відносин та феодальна роздробленість були причиною остаточного розпаду Київської держави.

Крім пленарних засідань, на конференції працювали чотири секції — первісної, скіфо-сарматської, античної та слов'янсько-руської археології, на яких було заслушано і обговорено 84 доповіді і повідомлення про результати дослідження археологічних пам'яток на території України та сусідніх республік в 1954 і 1955 рр.

На засіданні секції первісної археології (палеоліт, неоліт, епоха міді-бронзи) було заслушано і обговорено 25 доповідей і повідомлень.

О. О. Формозов (Москва, ІІМК АН СРСР) зробив повідомлення про розкопану ним в 1954—1955 рр. мустєрську стоянку біля с. Кабазі, за 12 км на південний від Сімферополя, яка знаходилась в зруйнованому стародавньому навісі на схилі правого берега р. Альма. Крем'яні знаряддя дозволяють датувати стоянку серединою мустєрської епохи¹.

Доповідь «Про підсумки вивчення фауни Мізинської палеолітичної стоянки» зробив І. Г. Підоплічко (Київ, Інститут зоології АН УРСР).

Загальний видовий і кількісний склад фауни Мізинської стоянки, відомий з розкопів до 1955 р. включно, характеризується такими показниками: мамонтів — 80, носорогів — 3, коней — 28, зубрів — 5, вівцебиків — 17, гіантський олень — 1, північних оленів 72, буріх ведмедів — 6, росомах — 5, вовків — 39, песців — 96, зайців — 11, байбаків — 2,rudуватий ховрах — 1, тушканчик — 1, копитних лемінгів — 52, водяна криса — 1, польовок — 10, сліпець — 1, білих куропаток — 6, біла сова — 1, кам'янка — 1.

Вивчення фауни та інших матеріалів стоянки дало можливість встановити, що тільки мамонти, копитні, великі хижаки, великі птахи та песці і зайці були об'єктами полювання мешканців стоянки. Залишки дрібних ссавців, зокрема гризуунів, а також дрібних птахів потрапили в культурний шар без участі людини.

Повідомлення про невеликі розвідкові розкопки на Клинцькій палеолітичній стоянці² на Житомирщині зробив В. О. Місяц (Житомир, Краєзнавчий музей). З цієї стоянки походить бивень мамонта, вкритий густою і різноманітною різьбою³, виконаною з допомогою крем'яних знарядь, та кілька оброблених кременів. В культурному шарі є кістки викопних тварин.

Про наслідки дворічних (1954—1955 рр.) дослідень пещерної стоянки Сюрень II поблизу Бахчисараю в Криму повідомила О. О. Векілова (Ленінград, ІІМК АН СРСР). В результаті розкопок було уточнено стратиграфію стоянки та одержано нові дані про час і умови утворення навису Сюрень II. Відмінності в крем'яних комплексах, що походять з стоянки, дозволяють прийти до висновку про наявність на ній двох різночасних культурних шарів етапа палеолітичного часу⁴.

П. Й. Борисковський (Ленінград, ІІМК АН СРСР) виступив з повідомленням про відкриття в 1954 р. першої епіпалеолітичної стоянки (тарденузької) в пониззі Дністра біля с. Гребенюки, Одеської області. П. Й. Борисковський вважає,

¹ А. А. Формозов, Исследование погребенной пещеры в Крыму, журн. «Природа», 1956, № 7.

² В. А. Місяц, Следы новой позднепалеолитической стоянки в окрестностях Овручка, КСИА, в. 7, 1957.

³ В. А. Місяц, Новая находка орнаментированного бивня мамонта, КСИА, в. 6, 1956.

⁴ Е. А. Векілова, Мезолитическая стоянка Сюрень II (Раскопки 1954—1955 гг.), КСИА, в. 7, 1957.

що ця стоянка могла бути залишена однією з первісних мисливських груп людей, які перекочували сюди з Криму.

Повідомлення про розкопки одного з епіпалеолітичних могильників (3-й Василівський) дніпровського Надпоріжжя зробив Д. Я. Телегін (Київ, Інститут археології АН УРСР). В могильнику виявлено 44 поховання (37 скорчених і 7 витягнених), більшість з яких одиночна і орієнтована головою на південь. При похованнях траплялися крем'яні наконечники стріл та кістяні наконечники дротиків з крем'яними вкладишами з обох боків. Частина цих наконечників була виявлена в кістках поховань¹.

С короткою характеристикою антропологічних матеріалів З-го Василівського могильника виступила Г. В. Лебединська (Москва, Інститут етнографії АН СРСР).

А. О. Щепінський (Сімферополь, Інститут археології АН УРСР) повідомив про розкопки Сагатошарової стоянки в долині Салгіру біля Сімферополя. Її культурні шари відносяться до пізнього епіпалеоліту, бронзового віку, кизил-кобінської культури та раннього середньовіччя².

Про відкриття нових неолітических стоянок в Криму (Олексіївська Засуха на березі Сиваша і Су-Ат та Ала-Чук на Корабі-Яйлі) повідомив Ю. Г. Колосов (Київ, Інститут археології АН УРСР). Невеликі розкопки та збирки на поверхні на стоянці Ала-Чук дають можливість розрізняти два хронологічно різні комплекси — пізньоазільський та відмінний від нього ранньоенолітичний, представлений незначними уламками кераміки³.

З доповідю «Про відповідність археологічних культур неолітичної епохи категорії «плем'я» виступив О. Я. Брюсов (Москва, ПІМК АН СРСР). Він зазначив, що питання про можливість зіставлення неолітических культур із стародавніми етнічними єдностями є основним в загальній проблемі про закопомірності історичних висновків із аналізу археологічних фактів.

Мова є однією з основних, але не єдиною ознакою етнічної єдності. Не в меншій мірі такою ознакою є також побутовий уклад даної групи людей.

Населення, представлене пам'ятками якої-небудь археологічної культури, з однаковою в області її поширення формою господарства, з однаковими типами поселень, з однаковим обрядом поховання, з однорідними типами побутових речей важко собі уявити таким, що говорить на різних мовах, хоч наріччя окремих груп цього населення можуть відрізнятися один від одного.

При асиміляції такого населення чи частини його іншою групою племен, представлених іншою археологічною культурою, археологічний матеріал відобразить це у вигляді змін, що відбудуться в цьому матеріалі. Явища такого типу, зазначив О. Я. Брюсов, простеженні радянськими археологами в ряді випадків, особливо виразно на матеріалах другої половини II тис. до н. е., коли відбувається рух скотарських племен на північ.

Ці факти свідчать, на думку О. Я. Брюсова, що археологічний матеріал дозволяє зіставляти археологічні культури неолітичної епохи з етнічними єдностями, але не з окремими племенами, а, найімовірніше, з групами близько споріднених племен.

Кілька доповідей було присвячено вивченю трипільської культури на території України і Молдавії.

В. М. Даниленко (Київ, Інститут археології АН УРСР) виступив з доповідю «Неоліт Побужжя і питання про формування трипільської культури». На основі дослідження неолітических пам'яток на середній течії Південного Бугу доповідач виділив групу поселень пізнього неоліту (Саврань, Гард, Чорний Ташлик) з залишками наземних або частково заглиблених в землю прямокутних в плані жител, фундаменти стін яких інколи були кам'яними.

Знахідки на цих поселеннях відбитків зерна у випаленій глині, наконечників кістяних мотик, зернотерок та інші ознаки свідчать про їх належність землеробському населенню.

Хоч крем'яний інвентар ще зберігає свій архаїчний характер, але він уже дуже близький до інвентаря найдавнішого трипілля. Глиняний посуд представлений рядом плоскодонних форм, прикрашених складним лінійнопрограммним орнаментом, і по цих ознаках він близький до посуду найдавніших трипільських поселень.

Згідно з точкою зору В. М. Даниленка, трипільська культура сформувалась на основі розвитку місцевих неолітических племен⁴.

Повідомлення про дослідження в 1953—1954 рр. енеолітических шарів — двох трипільських і одного культури лінійно-стрічкової кераміки з «нотним» орнаментом — багатошарового поселення в с. Невисько, Станіславської області, зробила К. К. Черніш (Львів, Інститут суспільних наук АН УРСР).

¹ Д. Я. Телегін, Третий Васильевский могильник, КСИА, в. 7, 1957.

² А. А. Щепінський, Раскопки многослойной стоянки в долине р. Салгир, КСИА, в. 7, 1957.

³ Ю. Г. Колосов, Новые неолитические стоянки Крыма, КСИА, в. 7, 1957.

⁴ В. М. Даниленко, Дослідження неолітических пам'яток на Південному Бузі, Археологія, т. X, 1957.

У верхньому трипільському шарі виявлено залишки напівземлянок, що в ряді випадків прорізали наземні житла з глиnobитними площадками. В нижньому трипільському шарі також виявлено житла двох типів з тією тільки різницею, що пізнішими є наземні житла з глиnobитними площадками, які перекривають раніші напівземлянки. Комплекси знахідок з цих шарів відрізняються між собою.

Під трипільськими шарами залягав шар культури лінійно-стрічкової кераміки. В ньому збереглися залишки житла, господарська яма і поховання. Житло було наземним, мало витягнуту форму і площу близько 80 м^2 . Поховання з трупоспаленням знаходилося недалеко від житла. Серед знахідок зустрічалися уламки посуду з «коттою» орнаментацією, характерною для цієї культури¹.

Доповідь про наслідки роботи Молдавської експедиції в Подністров'ї в 1955 р. зробила Т. С. Пассек (Москва, ЦМК АН СРСР). Розкопками на могильнику біля с. Вихватинці вивчено 25 поховань з різноманітним інвентарем і похованальним обрядом. Серед інвентаря переважали глиняні посудини з розписом. В ряді випадків похованальні ями перекривались кам'яними викладками. Здобуто великий антропологічний матеріал, вивчення якого дозволить здійснити реконструкцію фізичного типу населення трипільської культури. Цікавими були невеликі розкопки на поселенні дотрипільського часу (неолітичного) біля с. Флорешті, на якому було виявлено велику землянку і встановлено наявність двох культурних шарів. Комплекс знахідок з верхнього шару характеризує дотрипільську, ще неолітичну культуру типу Криші Боян, широко відому в басейнах Пруту, Серету і Дунаю. На основі матеріалів цього шару, на думку Т. С. Пассек, можна простежити генетичний зв'язок трипільської культури з більш давніми неолітичними культурами, на основі яких в Подністров'ї сформувалася культура ранньотрипільських племен.

Про результат розкопок трипільського поселення Солончени II, здійснених Молдавською експедицією, зробила повідомлення Т. Г. Мовча (Київ, Історичний музей). Основним об'єктом дослідження були залишки великого наземного житла ($площею 144 \text{ м}^2$), яке складалося з чотирьох приміщень і мало глиnobитну обпалену підлогу. В житлі було 7 печей, одне відкрите вогнище і хрестовидний жертвовник в одному з його кутків.

Нижче від глиnobитної підлоги житла було виявлено залишки давнішої споруди, що свідчить про тривалість існування цього поселення.

Цікавим є ритуальне поховання черепа собаки і посудини з кістками тварин під підлогою житла. Досі поховання черепа собаки під підлогою житла було відоме лише на поселенні Лука-Врублівецька на Дністрі. Зібраний при розкопках речовий матеріал дозволяє віднести поселення Солончени II до поселень типу Жури, Кукутени А, Кадиївці та ін.

Про розвідки на ріді трипільських поселень в басейні р. Соб (притока Південного Бугу) на Вінниччині зробив повідомлення П. І. Хавлюк (м. Гайсин, середня школа). На одному з таких поселень біля с. Вербівка, Дащівського району (Вербівка I) в культурному шарі було вперше в історії вивчення трипілля знайдено глиняні скульптурні зображення п'яти пташок (блізьких до сови)². На іншому поселенні (Вербівка II) зафіксовано залишки 128 глиnobитних обпалених площинок, розташованих по великому овалу із значною вільною від будівель площею в центрі. На поверхні цього поселення зібрано 12 глиняних жіночих статуеток, фігуру барана, головку оленя, крем'яні наконечники стріл, вкладиші для серпів та інший крем'яний і кам'яний інвентар та уламки глиняного посуду, які свідчать про значну насиченість культурного шару.

Ряд доповідей і повідомлень було присвячено вивченю пам'яток бронзового віку. Серед них на найбільшу увагу заслуговує доповідь М. Я. Рудинського (Київ, Інститут археології АН УРСР) про видатну пам'ятку первісної ідеології і мистецтва — так звану Кам'яну Могилу.

Кам'яна Могила — пішаний горб, що являє собою останець високого правого берега долини р. Молочої (біля с. Терпіння, Мелітопольського району, Запорізької області). Поверхня його вкрита численними великими плитами пісковику, які в ряді місць утворюють гrotti і навіси. На поверхні багатох плит нанесені заглиблені рисунки, що нагадують наскальні зображення. Ці рисунки бувають або цілком реалістичними (зображення биків, коней та інших тварин), або стилізованими, тобто такими, що умовно передають ще не розгадані сцени, які відігравали певну роль в ідеологічних уявленнях їх творців. М. Я. Рудинський датує петрогліфи Кам'яної Могили епохою міді-бронзи і пов'язує їх з ідеологічними уявленнями степових скотарських племен на етапі широкого приручення тварин і використання коня як тяглової сили і засобу пересування³.

¹ Е. К. Черныш, Многослойное поселение у с. Невиско на Днестре, КСИИМК, в. 63, 1956.

² П. И. Хавлюк, Материалы к археологической карте бассейна р. Соб, КСИА, в. 6, 1956.

³ М. Я. Рудинский, Петрографический комплекс Каменной Могилы, КСИА, в. 7, 1957.

О. Ф. Лагодовська (Київ, Інститут археології АН УРСР) зробила доповідь про розкопки поселення періоду ранньої бронзи біля с. Михайлівка на нижньому Дніпрі (Ново-Воронцовського району, Херсонської області), здійснені протягом ряду років у зв'язку з будівництвом Каховської ГЕС. На Михайлівському поселенні відкрито і досліджено велику кількість залишків наземних глинобитних будівель житлового і господарського призначення на кам'яних фундаментах, а також залишки могутніх оборонних споруд у вигляді решток кам'яних стін і ровів. Подібні монументальні комплекси такого раннього часу в степовій зоні Східної Європи зустрінуті вперше і мають тому дуже важливе наукове значення. Велика кількість речових матеріалів, особливо різноманітного глиняного посуду, свідчить про тривале існування поселення. Виявлені на площі поселення невеликий могильник того самого часу, що і поселення, дав нові матеріали для вивчення культури та ідеологічних уявлень цієї групи стародавнього степового населення. О. Ф. Лагодовська на основі орнаментації і форм глиняного посуду вважає можливим виділити три етапи в житті поселення, які відносяться в цілому до досить ранньої доби, визначеній як доката-комбна.

Коротке повідомлення про склад фауни Михайлівського поселення зробила А. І. Шевченко (Київ, Інститут зоології АН УРСР)¹.

З повідомленням про вивчення пам'яток бронзового віку на території Нижнього Поволжя виступив І. В. Синицин (Саратов, Державний університет). Особливо детально були висвітлені результати розкопок поселення періоду ранньої бронзи біля хут. Репіно, яке за рядом ознак і характером матеріальної культури стоїть дуже близько до Михайлівського поселення на нижньому Дніпрі. І. В. Синицин вважає, що обидва ці поселення є лише локальними варіантами одної культури, що охоплювала великі степові простори від Дніпра до Волги, але що дуже мало вживеної².

Доповідь про розкопки поселення бронзового віку Бабине III на нижньому Дніпрі (біля с. Бабине, Верхньорогачицького району, Херсонської області) зробив А. В. Добровольський (Київ, Інститут археології АН УРСР). Розкопками розкрито залишки наземного житла з глинобитною підлогою і напівземлянки з відкритими вогнищами. В останніх на підлозі виявлено значну кількість різноманітних знахідок — вироби з міді, каменю і кості, кістки тварин, риби тощо. На поселенні також зібрано багато кам'яних просвердлених сокир-молотів, розтирачів, зернотерок, глиняних грузил від риболовських сітей, кістяних шил, риболовських гачків та ін., що свідчать про різnobічну господарську діяльність його мешканців³.

З повідомленням про розкопки поселення культури шнурової кераміки в с. Ставок біля Луцька виступив Ю. М. Захарук (Львів, Інститут суспільних наук АН УРСР). На поселенні відкрито житло і поховання. В наземному овальному в плані житлі (площою $3,5 \times 2$ м) виявлено значну кількість глиняних посудин — кілька типів амфор з ручками, широко- і вузькогорлі посудини з циліндричною шийкою, глибокі чаши і миски уламки невеликих конічних кубків та ін. Посудини орнаментовані відбитками шнурів і відзовженими горизонтальними рельєфними виступами, часто з'єднаними разом. Знайдено також вироби з каменю (ножі, свердла, наконечники стріл, сокири-молоти, відбійники, зернотерки), кості та рогу (долото, проколки), а також різноманітні прикраси (пронизки з кісток птахів, зуби-підвіски, підвіски з іклів дикого кабана, підвіски з черепашок та ін.)⁴.

С. С. Березанська (Київ, Інститут археології АН УРСР) зробила повідомлення про результати дослідження пам'яток бронзового віку в басейні Десни і Сейму, головним чином в районі Путівля і Сосниці. С. С. Березанська поділяє ці пам'ятки на три хронологічні групи. Перша з них, мар'янівська, найраніша, поширені не тільки в Поліссі, а й в лісостеповій зоні Лівобережжя України. За характером матеріальної культури вона близька до гребінцево-ямкових неолітических культур лісостепової зони. Друга, сосницька, виявлена поки що лише в районі Сосниці, Чернігівської області. За характером кераміки вона близька до комарівської культури дніпровського Правобережжя. Третя, найпізніша, представлена незначною кількістю поселень та курганів на Сеймі і Десні, має спільні риси з пізньокатакомбною культурою степового півдня⁵.

З доповідю про культурні зв'язки Кавказу з півднем Східної Європи в бронзовому віці виступив О. М. Меліхов (Одеса, Педагогічний інститут). Доповідач

¹ А. И. Шевченко, Fauna поселения эпохи бронзы в с. Михайловке на нижнем Днепре, КСИА, в. 7, 1957.

² И. В. Синицын, Памятники ямной культуры Нижнего Поволжья и их связь с Приднепровьем, КСИА, в. 7, 1957.

³ А. В. Добровольский, Поселение бронзовго века Бабино III, КСИА, в. 7, 1957.

⁴ Ю. Н. Захарук, Новое поселение культуры шнуровой керамики на Волыни, КСИА, в. 7, 1957.

⁵ Див. в цьому томі статтю С. С. Березанської «Пам'ятки періоду середньої бронзи на Десні та Сеймі».

зазначив, що на Кавказі і навіть на південних схилах головного хребта, нерідко зустрічаються пам'ятки, в яких поряд з місцевими кавказькими рисами та інвентарем простежуються також окрім елементів північних, степових культур. Так, наприклад, в поховальних пам'ятках дольменного типу, розкопаних в селищі Красна Поляна недалеко від Адлера, було знайдено глиняний посуд, який за своєю формою і орнаментом (ялинковий) подібний до посуду степової зони, зокрема до посудин з деяких ямних поховань на р. Молочній (Ново-Пилипівка) та катакомбних поховань Донбасу. Таке проникнення елементів культур було пов'язане, на думку О. М. Меліхова, з економічним розвитком скотарських племен, які в шуканні пасовищ для все зростаючих стад часто пересувалися на значні відстані в південному і північному напрямках. Саме цим можна пояснювати і проникнення елементів кавказьких культур на північ, в степові райони. На кінець бронзового віку, у зв'язку з ще більшим посиленням рухомості скотарських племен, розвитком обробки металу і поширенням міжплемінного обміну відбувається ще більш інтенсивне взаємне проникнення елементів культур степових і кавказьких племен. Цей процес знаходить свій вираз в появлі в різних районах Північного Кавказу кераміки, подібної до зрубної, і в значному поширенні металічних виробів Кавказу в степових районах Східної Європи, зокрема на Україні.

Коротке повідомлення про результати розкопки пам'яток неоліту і епохи міді-бронзи в зоні майбутнього вододільника Кременчуцької ГЕС на Дніпрі зробив М. М. Шмаглій (Київ, Інститут археології АН УРСР).

В обговоренні доповідей і повідомлень в секції первісної археології взяло участь 36 чоловік.

На засіданнях секції скіфо-сарматської археології було заслухано і обговорено 16 доповідей і повідомлень з питань вивчення пам'яток раннього залізного віку на території України і сусідніх областей Східної Європи. Значне місце в роботі цієї секції зайняли, зокрема, доповіді і повідомлення з питань історії лісостепових племен України в передскіфську та ранньоскіфську епохи.

В доповіді «До питання про походження культур раннього залізного віку в лівобережному Лісостепу УРСР» В. А. Іллінська (Київ, Інститут археології АН УРСР) зазначила, що серед пам'яток середнього і пізнього періоду бронзового віку на Лівобережжі України можна виділити декілька груп, що утворюють одну лінію культурного розвитку (пам'ятки марянівського, малобудківського і бондаріхинського типів). Цю лінію, на її думку, можна розглядати як основу, на якій відбулося формування культури юхнівських племен раннього залізного віку в басейні Десни.

Скіфська культура посульсько-донецького типу, на думку В. А. Іллінської, не має генетичного зв'язку з місцевими культурами періоду пізньої бронзи тишу поселення Бондаріха на Сіверському Дніщі та білогрудівсько-чорноліських пам'яток на Правобережжі. Появу її доповідач пов'язує з проникненням в басейн названих річок якихось нових племен, що були носіями культури скіфського типу. Грунтуючись на подібності керамічних комплексів, В. А. Іллінська вважає за можливе висловити припущення про те, що саме зрубна культура була головною основою, на якій сформувалася скіфська культура посульсько-донецького типу¹.

Г. Т. Ковпаненко (Київ, Інститут археології АН УРСР) повідомила про результати розкопок і розвідок поселень пізньої бронзи і раннього заліза в басейні Ворскли в 1955 р. Одне з таких поселень було розкопане в с. Хухра, Охтирського району, Сумської області. На цьому відкрито залишки наземних жител і господарських ям та зібрано велику кількість речових матеріалів — глиняного посуду, кістяних і металічних виробів. Розкопки показали, що в кінці VIII — на початку VI ст. до н. е. в басейні Ворскли культуру періоду пізньої бронзи заступає культура раннього залізного віку чорнолісько-жаботинського типу, корені розвитку якої виходять з білогрудівських пам'яток періоду пізньої бронзи на Правобережжі України.

Появу цієї культури в басейні Ворскли, на думку багатьох дослідників, слід пояснювати переселенням сюди групи стародавнього населення з правобережного Лісостепу².

Результатам розкопок (в 1955 р.) на Суботівському городищі раннього залізного віку (в с. Суботів, Чигиринського району, Черкаської області) була присвячена доповідь Б. М. Гракова (Москва, Державний університет) і О. І. Тереножкіна. На розкопаній площі городища спостерігався поділ культурного шару на два горизонти із залишками жител та господарських комплексів.

В нижньому горизонті, який відноситься до часу білогрудівських пам'яток (кінець бронзового віку), виявлено серію землянкових жител, що загинули в минулому від пожежі. Вони чотирикутні в плані, мають вогнища і сліди від стовпів, що підтримували покрівлю. З речових матеріалів знайдено крем'яні вкладиші для

¹ В. А. Іллінська, Нові дані про пам'ятки епохи бронзи в лівобережному Лісостепу, Археологія, т. X, 1957.

² Див. в цьому томі статтю Г. Т. Ковпаненко «Поселення періоду пізньої бронзи і раннього заліза поблизу Охтирки».

серпів, кам'яні шліфовані і просвердлені сокири, мотики з рогів оленя, бронзовий браслет і багато уламків ліпного посуду, кістяну псалію, кістяний наконечник стріли та ін.

Верхній горизонт культурного шару відноситься до так званих пам'яток чорноліського типу початку залізного віку. В ньому зустрінуто залишки ряду наземних жителів і господарських ям, а також велику кількість речових знахідок, особливо браслетів різних типів, нашивних бляшок, залізне тесло, а також ливарні формочки і вироби з кості, мотики, псалії, наконечники стріл та ін.

Нові розкопки в Суботові розширяють уявлення про комплекси металічних виробів і розвиток бронзоварного ремесла на початку залізного віку в дніпровському лісостеповому Правобережжі.

З повідомленням про результати дослідження пам'яток VIII — початку VII ст. до н. е. в Середньому Подністров'ї виступила Г. І. Мелюкова (Москва, ПМК АН СРСР). Розкопки останніх років показали, що пам'ятки передскіфського часу в лісостеповій Молдавії представлена поселеннями і груповими могильниками з трупоспаленням в урнах. За поховальним обрядом, комплексом глянцяного посуду та більшістю металічних виробів ці пам'ятки дуже близькі до пам'яток Карнатсько-Дунайського району, зокрема до пам'яток так званого голіградського типу в західних областях України, в Румунії, Болгарії та Угорщині. В той же час вони відрізняються від пам'яток чорноліського типу, поширених в правобережному Лісостепу України. На основі цього Г. І. Мелюкова відносить пам'ятки передскіфського часу на території Молдавії до культури так званого фракійського гальштату. Щодо голіградської культури, то вона вважає, що ця культура принесена з південніших районів на рубежі бронзового і залізного віків, а появу її в Прикарпатті і Західній Подолії пояснює переселенням сюди її носіїв з території поширення культури фракійського гальштату. Згодом, в скіфський час, носії культури фракійського гальштату, на думку Г. І. Мелюкової, були витиснені сусіднimi з ними східними племенами або змішалися з ними, не справивши відчутного впливу на їх (східні племена) культуру, що стала пізнівою в Середньому Подністров'ї¹.

Повідомлення про розкопки поселення культури фракійського гальштату в с. Магала на р. Прут (Садгірського району, Чернівецької області) в 1955 р. зробила Г. І. Смирнова (Ленінград, Державний Ермітаж). Розкопками виявлено рештки наземних і землянкових жител, про які до останнього часу майже нічого не було відомо. На поселенні визначено два культурні горизонти.

Верхній з них відноситься до культури фракійського гальштату. Знахідки в ньому, особливо вироби з металу, аналогічні комплексам Висоцького могильника та кущтановицьких курганів і можуть бути датовані VIII—VII ст. до н. е.

Нижній, більш ранній, горизонт за характером матеріальної культури і її близкістю до матеріалів з пам'яток періоду пізньої бронзи басейну Пруту і Серету може бути датований часом X—IX ст. до н. е. Наявність в цьому культурному горизонті кістяних мотик, крем'яних серпів та великої кількості кісток свійських тварин свідчить про землеробсько-скотарський характер господарства мешканців досліджуваного поселення.

Спільність, яка спостерігається між нижнім і верхнім горизонтами цього поселення, дуже важлива в плані вивчення питання про походження культури фракійського гальштату на території Прикарпаття та її зв'язків з культурою фракійських племен Карпато-Дунаївського району².

М. Ю. Смішко (Львів, Інститут суспільних наук АН УРСР) виступив з повідомленням про розкопки кількох поховань з трупоспаленнями в урнах в с. Могилляни на р. Горинь (Ровенська область). Кожне поховання в урні перекривалося зверху іншою посудиною (горшком або мискою) і супроводилося кількома посудинами різної форми (тюльпановидні, банковидні, черпаки, миски та ін.). За своїм орнаментом керамічний комплекс могильника нагадує кераміку Висоцького могильника та поселень чорноліського типу, але водночас і відрізняється від неї. М. Ю. Смішко вважає, що цей могильник є місцевим волинським варіантом культури раннього залізного віку і може бути датований VIII ст. до н. е.³.

Результатами вивчення однієї з груп пам'яток раннього залізного віку в Верхньому Подніпров'ї — найдавніших городищ південної Білорусії — була присвячена доповідь О. М. Мельниковської (Москва, ПМК АН СРСР). Своєрідність і значне поширення цих пам'яток дозволили виділити їх в окрему археологічну культуру, яка одержала назву милоградської (від городища біля с. Милоград, Речицького району, Гомельської області).

¹ А. И. Мелюкова, Итоги изучения памятников скіфского времени в Молдавии в 1952—1953 гг., Известия Молдавского филиала АН СССР, 1955, № 5, Кишинев.

² Г. И. Смирнова, Поселение культуры фракийского гальштата на Буковине, КСИА, в. 7, 1957.

³ М. Ю. Смішко, Погребения ранніх епох в с. Могилляни, Ровенской области, КСИА, в. 7, 1957.

Пам'ятки цієї культури (крім городищ, зустрічаються також і могильники) поширені на дуже великій території по лівому і правому берегах Дніпра від Рогачова до гирла Прип'яті, а також по нижніх течіях Прип'яті і Сожу. Близькі до них за матеріальною культурою підгірцівські пам'ятки Київщини, а також окремі групи пам'яток на Житомирщині та Ровенщині. На думку О. М. Мельниковської, вся ця велика територія в археологічному відношенні становить одне ціле і була населена одним спорідненим союзом племен.

Розкопками на городищах милоградської культури розкрито залишки багатьох наземних та частково заглиблених в материк жителі з вогнищами з каменів на рівні підлоги або в невеликих заглибинах.

Крім значного числа уламків глинняного посуду кулястої і яйцевидної форми з прикрасами на шийці та під вінцями пальцювими і ямковими вдавлинами з обох боків, досить численні також і металічні вироби. Це — залізні серпи, сокири і тесла, долота, ножі, шила, наконечники списів і стріл, залізні і бронзові шпильки та голки, бронзові сережки, браслети і т. ін. Знайдений на одному з городищ (біля с. Горшков, Речицького району) клад бронзових і срібних браслетів пізньогальштатських та ранньолатенських типів, а також виявлені під час розкопок на ньому предмети чорноморського походження свідчать про існування широких культурних і торговельних зв'язків населення Полісся із західними та південними областями в ранньому залізному віці. Пам'ятки милоградської культури датуються часом VII—III ст. до н. е.

У верхньому Подніпров'ї пам'ятки милоградської культури з кінця III ст. до н. е. змінюються, пам'ятками зарубинецької культури¹.

Про результати розкопок на городищі скіфського часу біля с. Караван, Харківського району, в 1954—1955 рр. повідомив Б. А. Шрамко (Харків, Державний університет). Городище розташоване на високому місці і з боку поля укріплене земляним валом і ровом, в яких був влаштований спеціальний в'їзд. Городище датується V—II ст. до н. е. Житла на городищі були наземними. Серед знахідок переважає глинняний посуд, прядлиця, грузила, залізні ножі, уламки зернотерок, залізні шлаки, уламки тиглів для виплавки заліза та ін.

Дуже цікавий культовий комплекс у вигляді жертвовника з обпаленої глини та зольника. В зольнику було знайдено багато культових предметів — мініатюрні посудини, глиняні моделі зерен різних культур (близько 170 штук) та ін. Моделі ці зображають зерна пшениці, жита, ячменю, гороху, вики та інших культур. Б. А. Шрамко пов'язує цей жертвовний комплекс із землеробським культом, що існував у лісостепових землеробських племен Лівобережжя в ранньому залізному віці².

Інформаційне повідомлення про охоронні розкопки в північній частині Неаполя скіфського в 1955 р. і виявлені при цьому будівельні залишки зробив К. А. Бреде (Сімферополь).

З повідомленням про деякі питання скіфської культури та мистецтва виступив М. С. Синіцин (Одеса, Педагогічний інститут).

П. М. Шульц (Сімферополь, Інститут археології АН УРСР) виступив з доповіддю про результати розкопок таврського укріпленого поселення на горі Кошка в Криму в 1950 та 1955 рр. Оборонні стіни і башти цього поселення були складені насухо з дикого каменю і складалися з двох країніх панцирів і забутовки з дрібного каміння всередині. Розкопки показали, що в VII—VI ст. до н. е. тут вже існували однокамерні і двокамерні прямокутні в плані житла з каменю. Стінки іх часто досягали 1 м завтовшки. Підлога була земляною, але добре утрамбованою. Нерідко однією з стін для житла служила скеля, до якої воно було прибудоване.

В розкопаних житлах зібрано глинняний посуд, аналогічний пізній кизил-кобінській кераміці. На основі цього факту П. М. Шульц вважає доведеним належність кизил-кобінської культури на південному березі Криму раннім таврам.

В житлах зустрінуто окрім уламків прізвінних грецьких амфор, зернотерки, точильні камені, кам'яні грузила, кістяні проколки, глиняні прядлиця та ін. В господарстві таврів, на думку П. М. Шульца, переважали скотарство і примітивне землеробство, а сама таврська культура характеризувалася значною замкнутістю і стійкістю.

Нижче підлоги жителі VII—VI ст. до н. е. тут виявлено також культурні залишки періоду ранньої та пізньої бронзи (крем'яні серпи, шліфовані сокири і мотики та ін.).

Крім розкопок на горі Кошка, розвідкові роботи на таврських пам'ятках були здійснені також поблизу Гаспра, на Крестовій горі, на місці Ай-Тодор, Медвідь-горі, горі Кастань та ін.³.

¹ О. Н. Мельниковская, Памятники раннего железного века Верхнего Поднепровья, КСИА, в. 7, 1957; її ж, Клад браслетов в д. Горшков (Южная Белоруссия), ВДИ, 1956, № 1.

² Б. А. Шрамко, Городище скіфского времени у с. Караван на Харьковщине, КСИА, в. 7, 1957.

³ П. Н. Шульц, Таврское укрепленное поселение на горе Кошка в Крыму, КСИА, в. 7, 1957.

З повідомленням про зміну археологічних культур в Подніпров'ї на рубежі III і II ст. до н. е. виступив В. П. Петров (Москва, ІМК АН СРСР).

Доповідь про пам'ятки матеріальної культури з курганів IV ст. до н. е. біля Холодного Яру поблизу м. Сміли, Черкаської області, зробила Є. Ф. Покровська (Київ, Інститут археології АН УРСР). Доповідь була присвячена історичному аналізові інвентаря поховань з курганів, розкопаних Бобринським ще в кінці XIX ст. Завдяки цьому аналізу інвентар дістав правильне датування. Так, наприклад, халцеонова циліндрична печатка з зображенням коня та емблеми асірійського сонячного божества з кургана 19 розглядалася до цього часу багатьма дослідниками як ахеменідська і була доказом наявності зв'язків лісостепового Подніпров'я з країнами Сходу в VI і на початку V ст. до н. е. Як показав аналіз, вона, як і гема з кургана 28, є виробом грецьких майстрів IV ст. до н. е. і зроблена під перським впливом.

Особливості поховальних споруд та інвентаря курганів Холодного Яру дали змогу Є. Ф. Покровській виділити їх з маси інших курганів лісостепового Подніпров'я і поставити питання про їх належність до іншої групи населення — власне скіфів. Наявність предметів фракійського походження в інвентарі поховань IV ст. до н. е. пояснюється доповідачем походами скіфів у Фракію¹.

Н. М. Погребова (Москва, ІМК АН СРСР) виступила з доповіддю «Знам'янське і Гаврилівське городища Нижнього Подніпров'я та їх місце в історії Північного Причорномор'я». Доповідач вважає, що Знам'янське городище виникло одночасно з Кам'янським як акрополь останнього і в IV—III ст. до н. е. стало резиденцією вищої аристократії скіфського суспільства.

Тоді ж виникло і укріплене поселення на місці сучасного Гаврилівського городища. До складу його мешканців входили представники як скіфського землеробського населення, так і скіфських кочових племен, які осіли в цей час на землю і були заінтересовані в торгівлі з грецькими міськими центрами Північного Причорномор'я.

Будівництво укріплень центральної частини Знам'янського городища відбулося на межі III і II ст. до н. е., в епоху перенесення центра Скіфії в Крим та у зв'язку з загрозою сарматської навали. Будівництво кам'яних стін на Гаврилівському поселенні відбулося на століття пізніше у зв'язку з іншою воєнно-політичною обстановкою (загроза навали кельтських і фракійських племен, Мітрідатові війни).

Н. М. Погребова вважає, що вказані пункти були не містами, а лише укріпленими поселеннями, оскільки там не було розвинутого ремесла, вироби якого були призначенні на ринок. Політично вони входили до складу Малої Скіфії Страбона і були підкорені Кримському царству, але в значній мірі жили самостійним життям. Мешканці цих укріплених поселень займались землеробством, скотарством і риболовством. Крім цього, кожне поселення вело торгівлю з Ольвією.

Еллінізація зазначених поселень мала відносний характер. Різні сторони їх матеріальної культури мали чисто місцевий характер і, навіть більше того, впливали на характер культури пізньої Ольвії. Елементи сарматської культури в побуті жителів були незначними, чо, очевидно, пояснювалось їх ворожими відносинами з сарматськими племенами та більш низьким рівнем культури останніх. Значно сильнішими, на думку Н. М. Погребової, були зв'язки поселень з культурою гето-фракійських племен Карпато-Дунайського району. Все це наклало сильний відпечаток на культуру племен, що жили в межиріччі Дніпра і Дунаю, населення якого характеризувалося етнічною строкатістю. Н. М. Погребова вважає також, що населення городищ нижнього Дніпра могло мати безпосередні зв'язки також з племенами зарубинецької культури Середнього Подніпров'я².

З доповіддю про наслідки багаторічних розкопок на поселенні сарматського часу біля с. Золота Балка на нижньому Дніпрі (Ново-Воронцовського району, Херсонської області) виступила М. І. Вязьмітіна (Київ, Інститут археології АН УРСР).

Поселення біля с. Золота Балка найвіддаленіше від гирла Дніпра з усіх поселень і городищ, що виникли у скіфо-сарматський час по обох його берегах, розташоване на правому березі Дніпра на місці обширного некрополя бронзового віку. З південного боку, крім природного захисту, поселення було укріплене кам'яними стінами шириною 1,2—2,2 м.

В плануванні поселення спостерігається принцип прямолінійного розташування кварталів, перехрещених вулицями. Певна закономірність простежена і в плануванні окремих будівельних комплексів, які являють собою ряд дво-або багатокамерних споруд, розташованих по боках двора, оточеного кам'яною огорожею. До складу цих комплексів входять кам'яні і глиnobитні будівлі (часто змішаного типу) житлового та господарського призначення.

Основою господарського життя мешканців поселення були землеробство (поряд із зернотерками застосовували також і жорна) та скотарство. Значного розвитку досягло риболовство.

¹ Є. Ф. Покровська, Кургани IV ст. до н. е. біля Холодного яру поблизу м. Сміли, Археологія, т. X, 1957.

² Н. Н. Погребова, К вопросу населения Знаменского и Гавриловского городищ, КСИА, в. 7, 1957.

В галузі ремісничого виробництва слід відзначити високий рівень виготовлення (на гончарському крузі) різноманітного посуду та виплавки заліза з руди і виготовлення з нього знарядь праці. Про це свідчать численні знахідки уламків посуду, валізних шлаків, виробів із заліза (сокири) та ін.

Значне місце в економічному житті поселення займала також торгівля з при-чорноморськими містами, головним чином з Ольвією та містами Боспору.

Різноманітність поховальних обрядів (катакомби, підбої, ґрунтovі могили, різна орієнтація померлих, поховання з кіньми та ін.) у населення досліджуваного посе-лення свідчить про його змішаний етнічний склад.

На основі зібраних при розкопках матеріалів поселення біля с. Золота Балка може бути датоване часом від III ст. до н. е. до II—III ст. н. е.¹.

Розкопкам городища II — початку III ст. н. е. в с. Козирка поблизу Ольвії в 1954—1955 рр. присвятив свою доповідь А. В. Бураков (Ольвійський заповідник Інституту археології АН УРСР)².

Городище розташоване на правому березі Бузького лиману. З боку поля воно оточене ровом і валом. Розкопками розкрито кілька приміщень, які сточували з трьох боків невеликий дворик, вистелений кам'яними плитами. Для планування будівельних комплексів характерна наявність довгих стін, спільніх для кількох приміщень. Стіни викладали з каменів на глиняному розчині, широко застосовували забутовку камінням внутрішньої частини стін, зовні викладених з великих каменів. Крім каменю, для будування стін вживали також і саман. Кам'яні і саманні стіни були добре оштукатурені і покриті різокольоровим фресковим розписом з візерунками орнаментального і рослинного характеру та оздоблені гіпсовими карнізами з ліпними різокольоровими прикрасами.

На поселенні виявлено уламки амфор, зернотерки, жорна, печі в приміщеннях, кістки тварин та ін., що вказує на землеробський і скотарський характер господарства його населення.

На поселенні між окремими приміщеннями, а часто і всередині них, нижче підлоги, відкрито ряд поховань, зокрема дитячих, в амфорах³.

В обговоренні доповідей і повідомлень на засіданнях секції скіфо-сарматської археології взяло участь 23 чоловіка.

На засіданнях секції античної археології було заслушано і обговорено 19 доповідей і повідомлень.

В. Ф. Гайдукевич (Ленінград, ІІМК, АН СРСР) зробив доповідь про результати роботи Боспорської експедиції в Східному Криму в 1954—1955 рр.

В районі Караптіної слобідки поблизу Керчі майже повністю розкрито велику сільськогосподарську садибу, збудовану в III ст. до н. е., яка проіснувала до I ст. до н. е. Вперше вдалося дослідити такий тип боспорського поселення, що являв собою позаміську рабовласницьку садибу, в якій жили і її власники, і раби. Її площа близько 2 тис. м². На ній розташований ряд жилих і господарських будівель, розміщені по боках вимощених дворів. Усі будівлі кам'яні, а стіни в парадних приміщеннях вкриті штукатуркою та прикрашені розписом. В цих приміщеннях знайдено і найцінніші побутові речі — художній посуд, теракоти та ін. Від покрівлі збереглося багато черепиці, переважно боспорського виробництва. На багатьох черепицях є клейма приватних і царських майстерень. З окремих знахідок особливо цікава знахідка колхідського піфоса, що свідчить про торговельні зв'язки Боспору з південно-східним, кавказьким Причорномор'ям.

Основою господарства в садибі було виноробство, про що свідчать відкриті на ній залишки трьох виноробних майстерень і знарядь праці, зв'язаних з виноробством.

Продовжувалися також розкопки Ілурага — кріпості на підступах до Пантікапея, збудованої в I ст. н. е. і додатково посиленої в II ст. н. е. Головним ворогом Боспору, для захисту від якого був збудований Ілураг, було скіфське царство в Криму. Розкопано частину оборонних споруд і жилих кварталів з прямымивулицями.

В жилих будівлях відкрито погреби і комори для зберігання продовольства, насамперед зерна. Серед речових знахідок — залізні серпи і коси, жорна, ступи, багато глиняного посуду. Відкрито також приміщення для худоби.

Більшість розкопаних жителі має ознаки того, що вони загинули від пожежі. Під їх руїнами знайдено кістяки людей. Все це являє картину загибелі кріпості під час нападу ворогів. Ця подія припадає на 60-ті роки III ст. н. е., коли відбувся перший великий наступ «варварів» на Боспорську державу.

З доповіддю про вивчення сільських поселень європейського Боспору виступила І. Т. Круглікова (Москва, ІІМК АН СРСР).

¹ Див. в цьому томі статтю М. І. Вязьмітіної «Поселення біля с. Золота Балка».

² Доповіді Є. Ф. Покровської, Н. М. Погребової, М. І. Вязьмітіної і А. В. Буракова були заслушані на спільному засіданні секцій скіфо-сарматської та античної археології.

³ А. В. Бураков, Исследования Козырского городища, КСИА, в. 7, 1957.

В результаті досліджень останніх років на Керченському півострові, як всередині його, так і на берегах Азовського моря, відкрито залишки вже близько 40 сільських боспорських поселень. Більшість з них була невеликими за розмірами і не мала укріплень. Розташовані вони були завжди біля джерел питної води. Більшість таких поселень виникла в IV ст. до н. е., хоч окрім з них існували і раніше, починаючи з кінця бронзового віку (Сазоновка, Слюсареве).

В кінці III і на початку II ст. до н. е. неукріплені сільські поселення поступово припиняють своє існування, в той час як укріплені поселення продовжують існувати. Прикладом такого укріпленого сільського поселення, що проіснувало з кінця IV до початку I ст. до н. е., може бути поселення Золоте-східне біля с. Золотого. Від нього добре збереглися залишки оборонних стін і прибудованих до них приміщень.

На таких поселеннях, крім ліпного посуду типу кераміки Кам'янського городища на нижньому Дніпрі, зустрічаються також уламки сінопських, гераклійських, боспорських та інших амфор. Вони свідчать про те, що ці сільські поселення були також втягнуті в сферу боспорської торгівлі. Так, наприклад, на поселенні Золоте-східне зібрано великість уламків сінопських, родоських, гераклійських, боспорських та херсонесських амфор, елліністичної рельєфної кераміки, чорнолакового посуду, теракот та інших знахідок III—II ст. до н. е.

В II—I ст. до н. е. виникає багато нових сільських поселень, переважно на узбережжі Азовського моря, розвиток яких припадає вже на перші століття н. е. (Семенівка, Афанасіївка та ін.).

На основі проведених досліджень І. Т. Круглікова робить висновок, що Керченський півострів до виникнення Боспорського царства був заселений племенами, близькими за культурою до племен Нижнього Подніпров'я та Нижнього Побужжя і кизил-кобінських. Після розширення території Боспорської держави при Левіоні та його спадкоємцях в IV ст. до н. е. сільське населення цієї території продовжувало жити на своїх місцях, будучи обкладеним даніною і перетвореним в залежне населення. Серед сільських поселень виникають і рабовласницькі садиби¹.

З повідомленням про розкопки Німфея в 1954 р. виступив М. М. Худяк (Ленінград, Державний Ермітаж). В результаті багаторічних розкопок в Німфеї повністю вивчено будівлю з абсидою — святилище кабірів (абсида, жертвовне місце і «святий» камінь під ним), яке знаходить близькі аналогії в святилищах кабірів у Фівах, на Делосі та ін. Розкрито також велику громадську будівлю з чотирма приміщеннями, вимощеним двором та огорожено, що відноситься до VI—IV ст. до н. е. На плато городища відкрито залишки виноробні II—III ст. н. е., яка складається з чотирьох давильних площацок та двох цистерн. За своїм характером вона належить до місцевого типу боспорських виноробень I—III ст. н. е.².

Повідомлення про розписну кераміку місцевого виробництва в Німфеї зробила В. М. Скуднова (Ленінград, Державний Ермітаж). Під час розкопок в Німфеї було відкрито залишки трьох гончарських печей, зібрано велику кількість місцевого розписного посуду — амфор, кіліків, чаш, блюд та ін. Розпис на них складається з поясків, хвилястих ліній, кутів, трикутників, розеток, простого меандра і т. ін. Розпис німфейського посуду має яскраво виражені сліди геометричного стилю, характерного для юнійської кераміки VII ст. до н. е. Окрім цієї елементи мають аналогії також і в геометричному розписі посудин Самосу, Хіосу, Родосу та інших пунктів Греції. Розписний посуд в Німфеї, тобто на Боспорі, з'явився досить рано — в VI ст. до н. е.³.

Г. О. Передольська (Ленінград, Державний Ермітаж) виступила з повідомленням «До питання про художньо-історичне значення теракот кургану Велика Близниця». Теракоти з кургана Велика Близниця на Тамані відображають релігійні уявлення, поховальний обряд та звичаї людей, що їх залишили. Як і в усіх інших поховальних комплексах VI—IV ст. до н. е., теракоти розташовувалися певними групами, які відповідали певним релігійним уявленням, що панували на Боспорі в той час.

Перша група теракот відноситься до ритуалу елевсінських містерій. Вона пов'язана з міфом про Деметру і Кору і відображає головні моменти «святих драм», що розігрувалися під час проведення містерій в Елевсіні. До цієї групи належать всі жіночі статуетки і кілька чоловічих. Друга група, що складається з чоловічих статуеток «карикатурного» вигляду, зв'язана з стародавнім культом «великих богів» — кабірів. Всі інші фігури можуть бути поділені між цими двома групами⁴.

¹ С. Т. Круглікова, Сельські поселення європейського Боспора, КСИА, в. 7, 1957.

² М. М. Худяк, Раскопки в Німфее, Сообщения Государственного Эрмитажа, VI, 1954.

³ В. М. Скуднова, Местная расписная керамика Німфея VI в. до н. э., КСИА, в. 7, 1957.

⁴ А. А. Передольская, Художественно-историческое значение терракот из кургана Большая Близница, КСИА, в. 7, 1957; ії ж, К вопросу о терракотах из курганов Большая Близница, СА, XXIV, 1955.

Доповідь про деякі пам'ятки Північного Причорномор'я із знаками зробила Е. І. Соломонік (Сімферополь, Інститут археології АН УРСР). Так звані загадкові знаки зустрічаються на різноманітних пам'ятках — кам'яних плитах, стінах печер і склепів, різних виробах та монетах, але їх призначення ще не встановлене. Найчастіше вони зустрічаються в районах Дону, Кубані, Дніпра та Південного Бугу, а найбільш часто — на території Боспорського царства.

Знаки в Північному Причорномор'ї з'явилися в період з I по IV ст. н. е., є підстави думати, що вони сарматського походження. Пізні скіфи, очевидно, запозичили ці знаки разом з іншими елементами сарматської культури. Знаки мають схожість з простих геометричних фігур або обриси, близькі до літер грецького алфавіту та ін.¹.

З доповідью про розкопки в Херсонесі в 1955 р. виступив Г. Д. Белов (Ленінград, Державний Ермітаж). В 1955 р. в приморському кварталі Херсонеса було відкрито залишки елліністичного будинку III—II ст. до н. е., на подвір'ї якого збереглися залишки вимостки з прямокутних плит та залишки каналізації. В одному з приміщень знаходилася ванна округлої форми з обмазаними глиною стінками, на яких добре видно червону фарбу. Три такі ж ванни були виявлені і в інших приміщеннях цього будинку. Можливо, що в ньому була красильна майстерня. Знахідки мідних шлаків свідчать про існування тут ливарного виробництва.

Серед керамічних виробів переважають амфори з клеймами херсонеських майстрів. Будинок припинив своє існування в II—I ст. до н. е. В перших століттях н. е. фундаменти його стін були використані при спорудженні нового будинку, на подвір'ї якого знаходилась рибозасолювальна цистерна. Найцікавішою знахідкою цього комплексу є мармурова статуетка Ерота з птахом.

В період середньовіччя на цьому кварталі знаходилася піч для випалювання вапна та кілька кам'яних будинків. В горизонті XIII—XIV ст. відкрито залишки трьох будинків з глибокими підвальними коморами. В них було знайдено багато знарядь праці (сокири, мотики, знаряддя для обробки каменю, жорна), посуду (амфори, полив'яні блюда) та художніх виробів. Відкрито також три невеликі храми, що служили сім'янними успільннями².

Повідомлення про розкопки античного театру в Херсонесі в 1954—1955 рр. зробив О. І. Домбровський (Сімферополь, Інститут археології АН УРСР). Розкопані в Херсонесі рештки античного театру відносяться до періоду від III ст. до н. е. до IV ст. н. е. За цей час театр пережив чотири будівельні періоди, у зв'язку з чим рівень підлоги орхестри чотири рази підвищувався, а зовнішня огорожа театру три рази змінювалася.

Розкопками відкрито частину орхестри з бар'єром та північну частину театрону з першим рядом кам'яних лав для глядачів. Між лавами були кам'яні східці, частина яких добре збереглася. Відкрито лівий парод та північну частину зовнішньої огорожі театру. Діаметр орхестри дорівнював 23 м, висота бар'єра до 1 і товщина 0,7 м; довжина лав близько 5, ширина 0,52, висота близько 0,47 м. Кам'яні плити східців мають розміри 65 × 46 × 24 см. Кладки стін збереглися на висоту до 1,5 м, товщина їх 0,8 м. Ширина пароди 4,5 м. В процесі розкопок вияснилось, що раніше відкриті на цій ділянці квадрові кладки, які вважалися залишками оборонної стіни елліністичного часу, насправді належать до театру.

Від останнього будівельного періоду (III—IV ст. н. е.) в окремих місцях збереглася стукатурка бар'єра та відкоси парода із значними залишками фрескового розпису орнаментального характеру³.

Доповідь про дослідження Ольвійської агори в 1954—1955 рр. зробив О. М. Карасьов (Ленінград, ПМК АН СРСР). В північній частині агори в Ольвії закінчено дослідження перистилевого храму IV ст. до н. е., розташованого на північ від олтаря. Навколо храму було виявлено 12 уламків мармурових плит з написами та два цілі декрети. Нові декрети про проксенію на честь двох регаклеотів, жителя Візантії та двох афінян збагачують наші відомості при торговельні відносини Ольвії в IV—III ст. до н. е.

В 1955 р. на схід від олтаря було виявлено цистерну глибиною 8 м, вириту в материку. Діаметр її зверху 1,5, внизу близько 4 м. З глибини 4 м цистерна виявилася заповненою уламками глиняних статуеток. Всього знайдено 1014 теракот, більшість яких місцевого виробництва. Переважає більшість статуеток відтворює Кібелу; є також зображення Афродіти, Деметри, крилатого Генія та ін. Майже всі статуетки мають отвори для підвішування. Як відомо, після гетського розгрому Ольвії територія агори знаходилася за межами міських стін і була виробничим районом. Розкопками відкрито тут, зокрема, гончарську піч для випалювання черепиці.

¹ Е. І. Соломонік, Деякі пам'ятки Північного Причорномор'я із знаками, Археологія, т. X, 1957.

² Г. Д. Белов, Розкопки Херсонеса в 1955 г., КСІА, в. 7, 1957.

³ О. І. Домбровський, Розкопки античного театру в Херсонесі, Археологія, т. X, 1957.

Серед знахідок 1955 р. цікаві уламки декрету про проксенію IV ст. до н. е., на честь жителя Орхомен в Аркадії та уламок напису V ст. до н. е., присвяченого Аполлону Дельфінію, знайдені на дні цистерни. Поряд з уламком мармурового блюда з присвятою Аполлону Дельфінію він підтверджує припущення дослідників про те, що один із храмів ольвійської агори був присвячений цьому богу.

Т. М. Кніпович (Ленінград, ІМК АН СРСР) зробила доповідь про дослідження в північній частині римської цитаделі в Ольвії в 1954—1955 рр. Розкопки були проведені на дільниці M на захід від перистильного дворика. Культурний шар в цьому місці складався з нашарувань перших століть н. е., а також нашарувань V—II та VI — початку V ст. до н. е.

У верхніх нашаруваннях знайдено дуже цікавий уламок мармурової плити з частиною грецького напису II ст. н. е. та багато господарських предметів — зернотерок, грузил, пряслиць та ін., що відносяться до II та III ст. н. е.

В нашаруваннях V—II ст. до н. е. досліджувалися залишки будинку V—III ст. до н. е. з великими підвальними приміщеннями.

Виявлені рештки ряду кам'яних будівель і вимосток свідчать про тісну забудову цієї частини міста в V—III ст. до н. е.

В південно-східній частині розкопу відкрито частину фундаменту довжиною понад 8 м та кладок від трьох приміщень великих кам'яних будинків, споруджених на початку V ст. до н. е.

Знахідки в надматериковому шарі датуються серединою та другою половиною VI ст. до н. е. Серед них особливо цікаві два уламки архаїчних статуеток сидячої богині. Цікаві також уламки культової посудини без дна — есхари, знайдені поблизу статуеток.

Повідомлення про розкопки в центральній частині цитаделі Ольвії зробила Р. І. Ветштейн (Ольвійський заповідник Інституту археології АН УРСР). Тут відкрито пересічення двох вулиць, вимощених трьома шарами уламків глинняного посуду, та залишки кількох кам'яних будівель, що до них прилягали. Обидві вулиці існували в перші століття н. е., а остання її вимостка відноситься до III і початку IV ст. н. е.

Серед залишків будівель слід відзначити рештки двох будинків з глибокими підвалами, що загинули від пожежі. Значна частина знахідок з цих підвалів належить до періоду з II до середини III ст. н. е. Особливо цікава теракота II—III ст. н. е., що являє собою рельєфне зображення орла.

Специфічна особливість підвальних приміщень та знайдених в них виробів (зображення орла, фрагмент великої чоловічої статуетки з мармуру) дозволяє поставити питання про зв'язок цих будівель з перебуванням в Ольвії римського гарнізону. Ці підвали, мабуть, належали спеціальному будинку, можливо преторію, який був спалений і зруйнований під час одного з нападів кочівників на Ольвію¹.

Результатами розкопок міських кварталів в центральній частині Верхнього міста в Ольвії в 1954—1955 рр. була присвячена доповідь Л. М. Славіна (Київ, Державний університет). На дільниці АГД, розташованій на північ від агори, відкрито нову вулицю, прокладену в кінці VI — на початку V ст. до н. е., яка проіснувала аж до I ст. н. е. Це відкриття підтвердило висунуту Б. В. Фармаковським гіпотезу про те, що основу прямолінійного планування міста в Ольвії склалися раніше, ніж в самій материковій Греції. Розкопками вдалося встановити характер вимосток вулиць в різni періоди класичної та елліністичної епох, а також відкрити ряд великих кам'яних та кам'яно-сирцевих жилих і громадських будинків різного часу, від V по II ст. до н. е.².

А. І. Фурманська (Київ, Інститут археології АН УРСР) виступила з доповіддю «Тіра перших століть н. е.». Епіграфічні пам'ятки Тіри свідчать, що на початку нашої ери вона, зберігаючи своє міське управління, раніше за інші грецькі міста попала в політичну залежність від Риму, який намагався підкорити собі все Причорномор'я. Проте торговельні зв'язки Тіри в цей час вказують на те, що вона, як і Ольвія та міста Босфору, економічно була більше зв'язана з грецькими містами Малої Азії, ніж з Римською імперією. Основу економічного розвитку міста становила транзитна торгівля та різноманітне ремісниче виробництво. Населення Тіри займалося також землеробством і виноградарством.

Знайдена в значній кількості літня кераміка, аналогічна кераміці з городищ нижнього Дніпра і Ольвії, дозволила доповідачу висловити припущення про появу нового етнічного елемента в складі населення міста на початку нашої ери.

Речові знахідки і будівельні комплекси, що датуються в основному II—III ст. н. е., свідчать про завмірання життя в Тірі уже в середині III ст. н. е.³.

Повідомлення про дослідження оборонної стіни в Ольвії в 1954 та 1955 рр. зробив К. Є. Гриневич (Харків, Державний університет). В результаті невеликих розкопок доведено, що оборонна стіна Ольвії, яка розташована вздовж так

¹ Р. І. Ветштейн, Розкопки на римській цитаделі Ольвії, КСІА, в. 7, 1957.

² Л. М. Славін, Розкопки в Ольвії в 1955 р., КСІА, в. 6, 1956.

³ А. І. Фурманська, Археологічні пам'ятки Тіри перших століть н. е., Археологія, т. X, 1957.

званої Заячої балки, відноситься не до IV ст. до н. е., як вважав Б. В. Фармаковський, а до VI ст. до н. е.¹

Крім перелічених вище, на засіданні секції античної археології були заслухані та обговорені також повідомлення І. А. Антонової (Севастополь) «Про археологічні дослідження Херсонеского історико-археологічного музею в 1954—1955 рр.», С. Ф. Стржеleцького (Севастополь, Херсонескій музей) «Про дослідження клерів Херсонеса Таврійського», Ф. М. Штітельман (Київ, Музей західного та східного мистецтва) про античну колекцію музею, Л. І. Чуїстової (Керч) про археологічні дослідження Керченського історико-археологічного музею та М. Ф. Болтенка (Одеса, Державний університет) про перспективи археологічного вивчення Змійного острова на Чорному морі.

В обговоренні доповідей і повідомлень взяло участь 26 чоловік.

На засіданнях секції слов'яно-руської археології заслухано і обговорено 24 доповіді і повідомлення з питань дослідження пам'яток ранніх слов'ян та стародавньої Русі.

З повідомленням про нові матеріали до археологічної карти Прикарпаття і Волині виступив М. Ю. Смішко. Під час земляних робіт в с. Чижків, Львівської області, було виявлено і потім досліджено поховання I ст. н. е., яке супроводилося глиняними і бронзовими посудинами та бронзовими сокирами. Бронзові посудини були виготовлені в римських майстернях кінця I тис. до н. е. Глиняний посуд і сокири є предметами місцевого виробництва, характерними для так званої липецької культури Прикарпаття.

В с. Могиляни, Ровенської області, виявлено два поховання в урнах із спаленням та кількома посудинами зарубинецько-корчуватівського типу. Цей могильник є крайнім південно-західним пунктом поширення лам'яток цієї культури на Україні.

Доповідь про південну межу черняхівської культури на Дніпрі зробила А. Т. Брайчевська (Київ, Інститут археології АН УРСР). Археологічні розкопки на нижньому Дніпрі показали, що типові черняхівські пам'ятки в степовій зоні є в районі озера ім. Леніна та м. Нікополя. Ці пам'ятки А. Т. Брайчевська вважає слов'янськими. Південніші пам'ятки, розташовані на Дніпрі та на узбережжі Чорного моря, на думку А. Т. Брайчевської, не можуть бути віднесені до черняхівської культури. Вони належали якомусь степовому населенню².

З повідомленням про розкопки відкритого в 1955 р. могильника культури полів поховань черняхівського типу в м. Лохвиця, Полтавської області, виступив Д. Т. Березовець (Київ, Інститут археології АН УРСР). На могильнику розкопано 20 поховань (12 трупопокладень і 8 трупоспальень). З речей при похованнях слід відмітити значну кількість кружального посуду, залізні ножі і кинджал, бронзові ніж і пряжку, підвіски з бронзи та морських черепашок, кістяні гребінці, сердолікові намистини та інші прикраси. Лохвицький могильник аналогічний Черняхівському, Ромашківському та Переяслав-Хмельницькому могильникам і може бути датований III—IV ст. н. е.³.

Є. В. Махно (Київ, Інститут археології АН УРСР) повідомила про розвідкові розкопки поселення черняхівської культури в с. Турія, Златопільського району, Черкаської області, в 1955 р. При розкопках виявлено залишки ряду наземних будівель, що загинули від пожежі, та зібрано значну кількість кружального посуду черняхівського типу.

Результатам розкопок могильника черняхівського типу на нижньому Дніпрі (біля с. Гаврилівка, Ново-Воронцовського району, Херсонської області) в 1954 р. була присвячена доповідь Е. О. Симоновича (Москва, Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна). Могильник містив кілька десятків поховань (розкопано 58), які за характером супроводжуючого їх інвентаря можуть бути датовані III—VI ст. н. е.

Поховання III—V ст., що мали північну орієнтацію, в багатьох випадках виявлялися пошкодженими або навіть знищеними, хоч їх інвентар і не був пограбований. На думку Е. О. Симоновича, це свідчить, що руйнування поховань провадилися з ритуальною метою населенням, що залишило більш пізні поховання (V—VI ст.). Значна кількість речових знахідок (особливо типового кружального сіроглиняного посуду), спільніх для всіх черняхівських пам'яток, свідчить, на думку Е. О. Симоновича, про едність черняхівської культури на великих просторах та прости земельні зв'язки між окремими областями, заселеними носіями цієї культури⁴.

Повідомлення про розвідкові розкопки на ранньослов'янських поселеннях на Житомирщині зробив І. С. Винокур (Житомир, Краєзнавчий музей). На посе-

¹ К. Э. Гриневич, Новые данные о стенах Ольвии V—IV вв. до н. э., КСИА, в. 7, 1957.

² Див. в цьому томі статтю А. Т. Брайчевської «Південна межа черняхівської культури на Дніпрі».

³ Д. Т. Березовець, Лохвицький могильник, КСИА, в. 7, 1957.

⁴ Э. А. Симонович, Памятники черняховской культуры степного Приднепровья, СА, XXIV, 1955.

ленні черняхівської культури в с. Пражів виявлено залишки напівземлянок з кам'яними печами та наземного житла з двома камяними печами грушовидної форми, а також зібрано багато уламків ліпних і зроблених на гончарському кругі посудин. На поселенні біля с. Слободище знайдено залишні шлаки і кричне залізо.

Про розкопки поселення першої половини I тис. н. е. в с. Черепин біля Львова в 1954—1955 рр. повідомив В. Д. Баран (Львів, Інститут суспільних наук АН УРСР). На поселенні розкопано залишки трьох наземних і 10 напівземлянкових жител, двох господарських будівель і кількох господарських ям. Зібрано значний речовий матеріал — глиняний посуд, зернотерки, жорна, залишний струг, залишні ножі, долота, бронзові фібули, кістяні долота, гребні, глиняні пряслиця та ін. Глиняні посудини були як ліпні, так і виготовлені на гончарському кругі. Ліпні посудини товстостінні, нерідко великих розмірів, подібні до кераміки зарубинецько-корчуватівського типу (горшки, черпаки, миски). Кружальний посуд (біконічні миски, сіролощені горшки) відносяться до II—IV ст. н. е.¹.

Доповідь про результати досліджень в прип'ятському Поліссі за останні роки зробив Ю. В. Кухаренко (Москва, ІМК АН СРСР). Основна увага в цьому районі була звернута на вивчення пам'яток стародавніх слов'ян. Відкрито ряд нових могильників типу «полів поховань». Південно-західні з них являють собою своєрідну суміш елементів пішеворської, зарубинецької та черняхівської культур (Дерев'яне, Дорогобуж, Луцьк), а центрально-поліські відносяться до зарубинецької культури (Велемичі, Іванчиці, Вороніж та ін.). Майже біля кожного зарубинецького могильника є відповідне селище. На них добре збереглися залишки трохи заглиблених в землю жител з глинистими печами.

Всі поховання в могильниках виконані в обряді трупоспалення в земляніх ямах. При них зустрічалися ліпні глиняні посудини, бронзові і залишні фібули, шпильки, підвіски, ножі, пряжки та інші предмети. Траплялись також знахідки серпів і зернотерок.

Виявлено також слов'янські пам'ятки V—IX ст. н. е. — городища і селища (Вірки, Петриків, Хотомель та ін.) із залишками напівземлянкових жител. Під час досліджень знайдено залишні наральники, чересла, ножі, остроги та ліпний посуд корчуцького типу і кружальний з хвилястим лінійним орнаментом. На основі цих досліджень Ю. В. Кухаренко вважає, що зарубинецькі пам'ятки Полісся близькі до пам'яток пішеворської культури, всі вони залишені слов'янськими племенами, відомими під ім'ям венедів, і що пам'ятки типу Корчак за походженням пов'язані з зарубинецькою культурою².

Д. І. Бліфельд (Київ, Інститут археології АН УРСР) зробив доповідь про стан вивчення стародавніх руських пам'яток кінця I тис. н. е. на території Української РСР.

З доповіді про місце роменсько-боршевських пам'яток серед інших пам'яток ранніх східних слов'ян виступив І. І. Ляпушкін (Ленінград, ІМК АН СРСР).

В результаті досліджень останніх років в області дніпровського Правобережжя, а також в басейнах Південного Бугу, Дністра і Проту було виявлено пам'ятки, синхронні роменсько-боршевським пам'яткам дніпровського Лівобережжя, а в ряді випадків навіть ще раніші. Порівняльне вивчення лівобережних роменсько-боршевських і одночасних їм правобережних слов'янських пам'яток показує, що скільки-небудь відчутної різниці між ними немає. Це дозволяє І. І. Ляпушкіну зробити висновок про те, що культура Київської Русі виросла з культурні як роменсько-боршевських пам'яток Лівобережжя, так і аналогічних їм пам'яток Правобережжя, Побужжя та Подністров'я³.

М. Ю. Брайчевський (Київ, Інститут археології АН УРСР) виступив з повідомленням про розкопки на Пастирському городищі в 1955 р. Розкопками розкрито 14 трохи заглиблених в землю жител, що датуються VII—VIII ст. н. е. Всередині кожного з них була ліч, частково врізана в материк, а частково складена з каменю. На місці однієї з наземних будівель було знайдено набір ковальських інструментів, а на городищі — рештки зруйнованого зализоплавильного горна. Глиняний посуд знайдений як ліпний, так і виготовлений на гончарському кругі. Досить багато знайдено також виробів з кольорових металів, прикрас, жорен та ін. Городище загинуло в середині VIII ст. н. е. від пожежі під час воєнного розгрому. Можливо, на думку М. Ю. Брайчевського, це трапилося під час боротьби слов'ян з хозарами⁴.

Повідомлення про археологічні пам'ятки гори Киселівка в Києві зробила Г. М. Шовкопляс (Київ, Історичний музей). На основі вивчення керамічних

¹ В. Д. Баран, Поселение первых веков нашей эры в с. Черепин, КСИА, в. 7, 1957.

² Ю. В. Кухаренко, Некоторые итоги изучения припятского Полесья, КСИА, в. 7, 1957.

³ И. И. Ляпушкин, Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей, Вестник ЛГУ, № 20, 1956.

⁴ М. Ю. Брайчевский, Исследование Пастирского городища в 1955 г., КСИА, в. 7, 1957.

матеріалів багаторічних розкопок, що зберігаються у фондах Київського історичного музею, Г. М. Шовкопляс змалювала картину послідовної зміни археологічних культур на горі Киселівка — одному з найдавніших районів Києва.

Найранішим матеріалом є кераміка середньої та пізньої доби трипільської культури. Потім ідуть керамічні матеріали бронзового віку, аналогічні матеріалам з деяких лівобережних дюнних поселень в районі Києва, Вишеньок, Кийлова, Витачева та ряду поселень на Канівщині. Вони відносяться до пам'яток так званого катакомбного типу і датуються першою половиною II тис. до н. е. До раннього залізного віку відносяться уламки кераміки підгірцівського типу. Велика кількість глиняного посуду належить до культури полів поховань зарубинецько-корчуватівського типу. Посуд черняхівського типу представлений лише окремими уламками. Найбільш повно представлений керамічний комплекс VII—IX ст., який за рядом ознак має багато спільногоп з керамікою ранньороменських пам'яток Лівобережжя і ідентичний з комплексами Луки-Райковецької та деяких поселень з району Канева. Зустрінуто на Киселівці і кружальну кераміку типу кераміки з дружинних курганів IX—X ст., а також велику кількість різних речових знахідок пізніших історичних періодів, зокрема епохи Київської Русі.

Археологічні матеріали гори Киселівка висвітлюють історію Києва починаючи з далеского минулого і свідчать, що місто розвинулось з ряду давніших поселень, одне з яких було і на горі Киселівка. Можна думати, що в період Київської Русі на Киселівці існував великий ремісничий центр¹.

З повідомленням про дослідження ранньослов'янських поселень на верхній Оці виступила Т. М. Ніколська (Москва, ІІМК АН СРСР). Розкопки ряду укріплених поселень і курганів показують, що вже на початку I тис. н. е. населенню верхньої Оки добре була відома обробка заліза, про що свідчать знахідки ножів, серпів, стріл, риболовських гачків та ін. Широко було відомо також мідноливарне виробництво (знайдено предмети з міді та бронзи, глиняні ллячки, тиглі, ливарні форми). В середині I тис. н. е. населення верхньої Оки встановлює торговельні і культурні зв'язки з такими віддаленими областями, як Подніпров'я, Прибалтика та країни Сходу.

Провідною галуззю господарства було землеробство (знахідки серпів та кіс), яке в кінці I тис. н. е. стало вже орним (знайдено залізні лемеші). Розвивається домашнє ремесло — ковалське, керамічне, деревообробне та ін.

В кінці I тис. н. е. відбувається перехід від колективних до одиночних поховань, що було пов'язане з розпадом первісно-общинного ладу. Нові дослідження на верхній Оці свідчать про досить високий рівень розвитку економіки і культури в'ятирів.

Г. М. Москаленко (Воронеж, Державний університет) повідомила про розкопки на слов'янському городищі біля хут. Тітчиха поблизу Воронежа в 1954—1955 рр. Городище знаходить на мисовидній виступі правого берега Дону і було укріплене валом та ровом. Розкопано 11 напівземлянкових жител з пісками з каменю та глини. Будівлі загинули від пожежі. З речових знахідок зібрано багато глиняного посуду, виробів з бронзи, заліза, кості та скла, кісток тварин і риб. Глиняний посуд — типовий для городищ боршевського типу VIII—X ст.²

Повідомлення про розкопки стародавнього руського поселення біля с. Ріпнів, Львівської області, в 1954—1955 рр. зробив В. В. Ауліх (Львів, Інститут суспільних наук АН УРСР). Розкопано кілька землянкових жител з відкритими вогнищами та куполовидними печами. Зібрано багато ліпного та кружального посуду, за характером якого поселення може бути датоване VIII — початком X ст. З йогох знахідок цікаві залишки залізних шлаків та виробів із заліза, які свідчать про місцеве добування заліза з болотної руди³.

Доповідь про археологічні розкопки в Києві в 1955 р. зробив В. К. Гончаров (Київ, Інститут археології АН УРСР). Розкопки провадилися в найдавнішій частині Києва — так званому «місті Володимира», біля Батиєвих воріт, де, за літописом, у XII ст. знаходилися двір князя Мстислава Володимировича і Федорівський монастир.

В шарі часів Київської Русі розкопано залишки 9 напівземлянкових жител, частина яких одночасно була і ремісничими майстернями. Встановлено, що житла були розташовані вздовж вулиці (ширина її понад 5 м). При розкопках зібрано багато речових матеріалів — кружального посуду, знарядь праці із заліза та бронзи, різноманітних прикрас тощо. Особливо цікава знайдена в одному з жител свинцева печатка Ярослава Мудрого. Під долівкою житла першої половини XIII ст. було виявлено клад золотих і срібних жіночих прикрас, закопаний, очевидно, у зв'язку з навалою на Київ татаро-монголів в 1240 р. Після татаро-монгольської

¹ А. М. Шовкопляс, Керамические комплексы горы Киселевки в Киеве, КСИА, в. 7, 1957.

² А. Н. Москаленко, Раскопки городища у хутора Титчиха, Воронежской области, в 1954 г., Труды ВГУ, т. 42, в. 3, Воронеж, 1955.

³ В. В. Ауліх, Древнерусское поселение у с. Рипнів, Львовской области, КСИА, в. 7, 1957.

інавали життя на місці, де велися розкопки, відновилося знову лише на початку XVII ст.¹

М. К. Каргер (Ленінград, ІМК АН СРСР) повідомив про наслідки розкопок в стародавньому Галичі та Володимирі-Волинському в 1955 р. На місці стародавнього Галича (с. Крилос, Галицького району, Станіславської області) розкопано залишки міських жител X—XI ст., а у Володимирі-Волинському — руїни цегляного храму XII ст. Розкопки у Володимирі-Волинському дозволили вияснити ряд конструктивно-технічних у художніх особливостей волинської школи стародавнього руського зодчества.²

З повідомленням про розкопки на Замковій горі у Львові в 1955 р. виступив О. О. Ратич (Львів, Інститут сучасних наук АН УРСР). Ці розкопки, здійснені у зв'язку з святкуванням 700-річчя Львова, мали на меті відшукання стародавніх руських поселень на території сучасного міста. Таке поселення IX—X ст. було відкрите і розкопане на Замковій горі в самому центрі Львова. Під час розкопок зібрано значну кількість глинняного посуду, виготовленого на ручному гончарському крузі трубочасті замки та інші вироби.³

Про розвідкові дослідження стародавніх руських архітектурних пам'яток Новогорода-Сіверського повідомив М. В. Холостенко (Київ, Інститут «Київпроект»). В 1954 р. було розкопано західну частину собору XII ст. в Спаському монастирі. Це був невеликий шестистовпний храм з притворами, який дуже нагадує Михайлівську церкву XII ст. в Смоленську. Особливо цікаве влаштування складних пілястр з трьома колонами. Це зближує новгород-сіверський храм з будівлями XII ст. в Гродно, Смоленську, Новгороді, Чернігові, Святошині та інших містах.

Повідомлення Б. О. Тимошука (Чернівці, Краєзнавчий музей) було присвячене розкопкам давньоруського Ленковецького городища біля Чернівців в 1955 р. Вал городища, як і в Райках, Колодяжному та інших городищах, включав в себе дубові кліти, частина яких була одночасно і житлами. До городища примикає великий посад, на якому відкрито ремісничий район, де добували залізо (розкопано 16 сиродутних горен) та виготовляли багато ремісничих виробів. Ленковецьке городище, якé Б. О. Тимошук вважає попередником Чернівців, існувало як кріпость в XII—XIII ст. і загинуло від пожежі⁴.

В. Р. Тарасенко (Мінськ, Інститут історії АН БРСР) повідомив про розкопки одного з стародавніх руських міст — кріпості Волковицька (сучасний Волковиськ) в 1955 р. Розкопками в західній частині міста досліджено напівземлянкові житла з печами і лежанками з каменю та глини. Існували також і дерев'яні зрубні житла. Розкопками відкрито домініц для добування сиродутого заліза і майстерню для виготовлення знарядь праці і зброї з заліза.

Серед знахідок зустрічаються західні предмети, що потрапили на городище шляхом торговельного обміну. Городище датується XII—XIII ст.

Про розкопки в Городську в 1955 р. повідомив Р. І. Виєзжев (Київ, Інститут археології АН УРСР). Розкопано 6 напівземлянкових жител та ряд господарських ям, в тому числі для зберігання зерна. Зібрано значне число залізних предметів — ножів, замків, пилку — і виявлено залишки сиродутих горен і кричного заліза⁵.

Доповіль про князівські, боярські і церковні двори XI—XIII ст. на території «міста Володимира» в Києві була зроблена В. А. Богусевичем (Київ, Інститут археології АН УРСР). На основі вивчення літописних і археологічних даних доповідач встановлює існування в цій частині стародавнього Києва дворів князів Ярослава і Мстислава, двір Десятинної церкви та чотири боярські двори. Виявлені розкопками групи напівземлянкових жител знаходились, на думку В. А. Богусевича, всередині великих феодальних дворів. З ними він пов'язує і ремісничі майсторні⁶.

Інформацію про результати розвідок слов'яно-русських пам'яток в зоні майбутнього вододілу Кременчуцької ГЕС на Дніпрі в 1955 р. зробив Р. О. Юрія (Інститут археології АН УРСР). Були обстежені поселення культури полів поховань черняхівського типу в с. Лески, Черкаського району, та стародавнє руське городище Войниха Гребля (Войни) в Градизькому районі, Полтавської області, з метою їх підготовки для стаціонарних досліджень в 1956 р.

В обговоренні доповідей та повідомлень на секції слов'яно-русської археології взяло участь 50 чоловік.

У роботі конференції, крім співробітників Інституту археології, взяли участь представники ряду наукових установ, вузів і музеїв України і братніх республік,

¹ В. К. Гончаров, Археологічні розкопки в Києві в 1955 р., Археологія, т. X, 1957.

² А. А. Ратич, Раскопки на Замковой горе во Львове в 1955 г., КСИЛ, в. 7, 1957.

³ Б. А. Тимошук, Древнерусские поселения Северной Буковины, КСИИМК, в. 57, 1955.

⁴ Р. И. Выезжев, Раскопки в Городске в 1955 г., КСИА, в. 7, 1957.

⁵ Див. в цьому томі статтю В. А. Богусевича «Про феодальні двори Києва XI—XIII ст.».

вчителі середніх шкіл Києва та ряду областей, зокрема, Інституту історії матеріальної культури, Інституту слов'янознавства, Інституту етнографії та Інституту географії АН СРСР, Державного Ермітажу, Інституту історії, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії, Інституту мовознавства, Інституту суспільних наук, Інституту зоології, Інституту ботаніки АН УРСР, Інституту історії та теорії архітектури Академії будівництва і архітектури УРСР, Інституту історії АН Білоруської РСР, Інституту історії АН Латвійської РСР, Інституту антропології МДУ, Московського, Ленінградського, Київського, Харківського, Воронезького, Одеського і Саратовського університетів, Київського, Одеського, Сталінського, Полтавського, Луцького, Вінницького і Старопольського педагогічних інститутів, Музею образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна (Москва), Київського, Львівського, Чернігівського, Дніпропетровського, Переяслав-Хмельницького і Кам'янець-Подільського історичних, Одеського, Херсонеського і Керченського археологічних, Миколаївського, Херсонського, Запорізького, Житомирського, Уманського, Вінницького, Ворошиловградського, Полтавського, Чернівецького, Закарпатського, Ровенського, Сімферопольського і Остерського краєзнавчих музеїв, заповідників Києво-Печерська Лавра та Софійського, Музею російського мистецтва, Музею західного та східного мистецтва, ряду шкіл Києва, Житомирської, Черкаської та Вінницької областей та ін. (всього понад 300 чоловік).

Робота конференції показала, що поряд з певними досягненнями в галузі археологічного вивчення території України, яких добилися українські археологи у співробітництві з археологами Москви і Ленінграда, є й істотні недоліки, на подолання яких треба спрямувати увагу вчених. До них слід віднести значне відставання теоретичних досліджень та публікацій експедиційних матеріалів. Дуже мало друкується монографій з найважливіших питань стародавньої історії населення території Української РСР, а також недостатньо провадяться експедиційні дослідження пам'яток трипільської культури, ранніх слов'ян та ін.

В прийнятій конференцією постанові накреслено конкретні заходи для ліквідації вказаних недоліків. Найважливішим завданням археологів, які працюють на території України, конференція вважає здійснення широких експедиційних досліджень на Дніпрі, Осколі, в Нижньому Подніпров'ї, Північному Криму та ряді інших районів, пов'язаних з будівництвом гідроспоруд, передбачених Директивами ХХ з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АП — Археологічні пам'ятки УРСР.
AC — Археологический съезд.
ВГУ — Воронежский государственный университет.
ВДИ — Вестник древней истории.
ВИ — Вопросы истории.
ВОКК — Вісник Одеської комісії краєзнавства.
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет.
ГИМ — Государственный исторический музей (Москва).
ДАМ — Державний археологічний музей (Одеса).
ДІМ — Державний історичний музей (Москва).
ДМОМ — Державний музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна (Москва).
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения.
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей.
ЗРАО — Записки Русского археологического общества.
ИА АН УССР — Институт археологии Академии наук Украинской ССР.
ИАК — Известия Археологической комиссии.
ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры.
ИИМК — Институт истории материальной культуры Академии наук СССР.
ИРАИМК — Известия Российской академии истории материальной культуры.
КДУ — Київський державний університет.
КСИИМК — Краткие сообщения ИИМК.
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН УССР.
ЛГУ — Ленинградский государственный университет.
МАО — Московское археологическое общество.
МАР — Материалы по археологии России.
МГУ — Московский государственный университет.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
ОАК — Отчет археологической комиссии.
ОДУ — Одесский державный университет.
ПИДО — Проблемы истории докапиталистических обществ.
СА — Советская археология.
СГАИМК — Сообщения Государственной академии истории материальной культуры.
ТСА РАНИОН — Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук.
УЗФАН — Узбекский филиал Академии наук СССР.
IOSPE — *Inscriptiones antiquae oriae septentrionales Ponti Euxini.*
MGHI — *A manual of Greek historical inscriptions by E. L. Hicks and G. F. Hill, Oxford, 1901.*
RA — *Revue archéologique.*
SC — *Scythica et Caucasica.* В. В. Латышев, Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе, СПБ, 1893—1906.
SIG — *Sillogē Inscriptionum Graecarum.*

ЗМІСТ

Статті

А. Т. Брайчевська, Південна межа черняхівської культури на Дніпрі	3
Е. А. Богусевич, Про феодальні двори Києва XI—XIII ст.	14
А. О. Білецький, Про власні імена з ольвійських написів	21
М. М. Бондар, Торгівля Ольвії з грецькими містами в еліністичний час	35
П. І. Каришковський (Одеса), З історії monetnoї справи та грошового обігу в Ольвії	45

Дослідження і матеріали

Д. Я. Телегін, Неолітичні поселення лісостепового Лівобережжя і Полісся України	70
С. С. Березанська, Пам'ятки періоду середньої бронзи на Десні та Сеймі	87
Г. Т. Ковпакенко, Поселення періоду пізньої бронзи і раннього заліза поблизу Охтирки	95
I. К. Свешніков (Львів), Поселення ранньоскіфського часу біля с. Сухостав, Тернопільської області	106
М. І. Вязьмітіна, Поселення біля с. Золота Балка	115
В. К. Гончаров, Є. В. Махно, Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького	127

Замітки про археологічні пам'ятки УРСР

Г. М. Шовкопляс, Керамічний комплекс епохи бронзи та ранньослов'янського часу з Юр'євої Гори поблизу м. Сміли	145
Є. Ф. Покровська, Розкопки курганів V ст. до н. е. поблизу м. Шполи	148
Є. О. Петровська, Потрійна свинцева герма з розкопок Ольвії 1955 р.	154
М. Б. Парович, Про датування ольвійських монет із зображенням голови Тіхи	157

Хроніка*

I. Г. Шовкопляс, VIII наукова конференція Інституту археології АН УРСР	160
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

А. Т. Брайчевская, Южная граница черняховской культуры на Днепре	13
В. А. Богусевич, О феодальных дворах Киева XI—XIII вв.	20
А. А. Белецкий, О собственных именах из ольвийских надписей	33
Н. Н. Бондарь, Торговля Ольвии с греческими городами в эллинистическое время	44
П. О. Карышковский (Одесса), Из истории монетного дела и денежного обращения в Ольвии	68

Исследования и материалы

Д. Я. Телегин, Неолитические поселения лесостепного Левобережья и Полесья Украины	85
С. С. Березанская, Памятники периода средней бронзы на Десне и Сейме	94
Г. Т. Ковпаненко, Поселения периода поздней бронзы и раннего железа в окрестностях Ахтырки	105
И. К. Свешников (Львов), Поселения раннескифского времени у с. Сухостав Тернопольской области	114
М. И. Вязьмитина, Поселение у с. Золотая Балка	125
В. К. Гончаров, Е. В. Махно, Могильник черняховского типа у Переяслава-Хмельницкого	143

Заметки об археологических памятниках УССР

А. М. Шовкопляс, Керамический комплекс эпохи бронзы и раннеславянского времени с Юрьевой Горы в окрестностях Смели	145
Е. Ф. Покровская, Раскопки курганов V в. до н. э. в окрестностях Шполы	148
Е. А. Петровская, Тройная свинцовая герма из раскопок Ольвии 1955 г.	154
М. Б. Парович, О датировке ольвийских монет с изображением головы Тихи	157

Хроника

И. Г. Шовкопляс, VIII научная конференция Института археологии АН УССР	160
--	-----

АРХЕОЛОГИЯ
том XI
(На украинском языке)

*

Редактор Видавництва *В. Л. Зуц.*
Технічний редактор *Є. Н. Розенцвейг.*
Коректори *В. А. Литовкіна,*
А. М. Колесникова.

*

БФ 11760. Зам. № 73. Вид. № 244. Тираж 1000.
Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друкарськ. аркушів 15,75+2 вкл. Обл.-видавн. аркушів
17,72. П'ятерових аркушів 5,875. Підписано
до друку 11/VII 1957 р. Ціна 13 крб. 65 коп.

*

Друкарня Видавництва АН УРСР,
Львів, Стефаника, 11.

